

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોર્પોરાશન વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮૪૭ નર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રેમાપલાર ઔલજ્યદેવ

વિષય ૫૨૨૪૪ : ૩૩

શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ

પ્રેમ અને આનંદની મૂર્તિ જગતના ઉપર પ્રેમનું અમીવર્ષણ
કરતી ચાલી જતી હોય એવા તે દેખાતા હતા.

પૃષ્ઠ ૩૩.

પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવ

શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુનું સંપૂર્ણ જીવન ચરિત્ર
તેમના ઉપદેશ અને સમાલોચના સહિત.

“રાધાભાવદ્યુતિસુવલિતં નૌમિ કૃષ્ણસ્વરૂપમ્ ।”

નર્મદાશંકર પંડ્યા.

સાધુ ગૌરાંગદાસ

મંત્રી, ગૌરાંગ સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ,

૭૨, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ.

મુંબઈ.

સંવત ૧૯૮૫.

કિંમત રૂ. ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
સર્વ હકક લેખકને સ્વાધીન છે.

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં:—

નવયુગ મુદ્રણાલય, સુરત.

મેસર્સ ગાંધી કંપની

૭૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ

કોટ, મુંબઈ

સાધુ ગૌરાંગદાસ,

રામજીમંદિર,

મુ. કરજણ, પો. મીઆગામ.

તથા તમામ પ્રસિદ્ધ બુકસેલરોની પાસેથી મળી શકશે.

પ્રત ૨૧૦૦

મુદ્રક: બાઈલાલ જ. પટેલ,
નવયુગ મુદ્રણાલય
લીમડાચોક, સુરત.

મારી સ્વર્ગસ્થ પુત્રી કુમુદિનીને.

બહેન !

મારી પાસેથી તું બંગાળી ભાષા શીખી
ત્યારથી તું મને ચૈતન્યભાગવત અને ચૈતન્ય-
ચરિતામૃત વાંચી સંભળાવતી; તેથી ચૈતન્યદેવની
સાથે તારું સ્મરણ સદાને માટે જોડાઈ જ ગયું
છે. એ પુસ્તકો તો આજે એ મારી પાસે છે,
પણ તું ક્યાં ? તું જે અનંતતામાં ડૂબીને અદૃશ્ય
થઈ ગઈ તેમાં ડૂબકી મારીને હું તને શોધી ન
કહાકું ત્યાં સુધી જેની લીટીએ લીટીમાં તારાં
મીઠાં સ્મરણો ભર્યાં છે તે પુસ્તકોના સારાંશરૂપ
આ ન્હાનું પુસ્તક તને અર્પણ કરીને જ મારે
સંતોષ માનવો રહ્યો.

પ્રકાશકનું નિવેદન.

મારા ગોલોકગત પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રીમન્ માધવદાસજી મહારાજ, જેમના નામથી ગૂજરાતના ઘણા લોકો જાણીતા છે, તેઓ જે આજે આ જગતમાં સ્થૂલ દેહે વિરાજમાન હોત તો તેમના ઇષ્ટદેવ શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુની જીવનકથાને ગૂજરાતી ભાષામાં છપાએલી જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થાત. ત્રીશ કરતાં વધારે વર્ષ સુધી શ્રી માધવદાસજી મહારાજ આ દેશમાં રહ્યા. તેમની કૃપાનો, અને તેમની યોગસિદ્ધિઓનો લાભ તો ઘણાએ લીધો છે. પણ તેમની પાસે એથી એ વધારે અણુમોલી એક વસ્તુ હતી તે તો અનર્પિત જ રહી ગઈ છે. શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુ જે મધુર પ્રેમભક્તિની પ્રણાલિકા પ્રસ્તુત કરી ગયા છે તેનો લાભ ગૂજરાતને હજી નથી મળ્યો. એ દિશામાં આ પુસ્તક દ્વારા પહેલો પ્રયત્ન થાય છે તે જાણીને મારા ગુરુદેવ અંતરિક્ષમાંથી આશીર્વાદ વર્ષાવતા જ હશે એવું મારું શ્રદ્ધાળુ અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે. આજે જે તેઓ વિદ્યમાન હોત તો તેમના કરકમલમાં આ પુસ્તક મૂકીને હું કૃતાર્થ થાત. તેમ કરવાનું મારા ભાગ્યમાં નહિ હોવાથી અન્યારે તો માત્ર આ પુસ્તકના લેખક અને વાચકને માટે તેમના આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરીને જ મારે સંતોષ માનવો પડે છે.

કેટલાં એ વર્ષથી શ્રી ગૌરાંગ મહાપ્રભુની જીવનકથાને ગૂજરાતી ભાષામાં લખાએલી જોવાની મારા ગુરુદેવની અને તેમની પ્રેરણાથી મારી હાર્દિક ઇચ્છા હતી. તે આજે ગુરુ અને પ્રભુની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ છે. આ વિષયનો જેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી અભ્યાસ કર્યો છે

શ્રીમન્ પરમહંસ માધવદાસજી મહારાજ.

Lakshmi Art, Bombay, 8.

અને જેની ખાતર મહાપ્રભુની જન્મભૂમિ અંગદેશમાં પ્રવાસ કરીને ત્યાંના વિદ્વાનો અને સંતોનો સમાગમ કરી આવ્યા છે તેમને જ હાથે એ સેવા થઈ છે તેથી મને સવિશેષ સંતોષ થાય છે.

હું નિષ્કિંચન, નિવૃત્તિપરાયણ સાધુ પુસ્તકપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિમાં શા માટે પડ્યો હોઈશ તેનો સરળ ઉત્તર મારે આપવો પડે છે. ભક્તિનો રસ ચાખો અને સૌને ચખાડો એવી અમારા મહાપ્રભુની આજ્ઞા માથે ચડાવીને તેમની કૃપાના બળથી બળવાન બનીને આ પ્રવૃત્તિ મેં આદરી છે અને હજી જેમ જેમ સુયોગ મળતો જશે અને ગૂજરાતની પ્રજા આ સત્પ્રવૃત્તિને આવકાર આપતી જશે તેમ તેમ બીજાં પણ આવાં લોકોપયોગી પુસ્તકો તૈયાર કરાવીને જનહિતાર્થે પ્રકટ કરવાની અભિલાષા હું મારા અંતરમાં પોષી રહ્યો છું. તેમનાં વેચાણમાં મને પોતાને તેમ જ તેના લેખકોને જરાએ આર્થિક સ્વાર્થ નથી એ હું જાહેર કરું છું. આ પુસ્તકોના વેચાણમાંથી થતી ઉત્પન્ન એ સાર્વજનિક મિલકત છે અને સાર્વજનિક જ રહેશે. એના વધતા જતા ભંડોળમાંથી નવાં નવાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાના ઉદ્દેશ સિવાય બીજો કશો જ તેનો ઉપયોગ નથી.

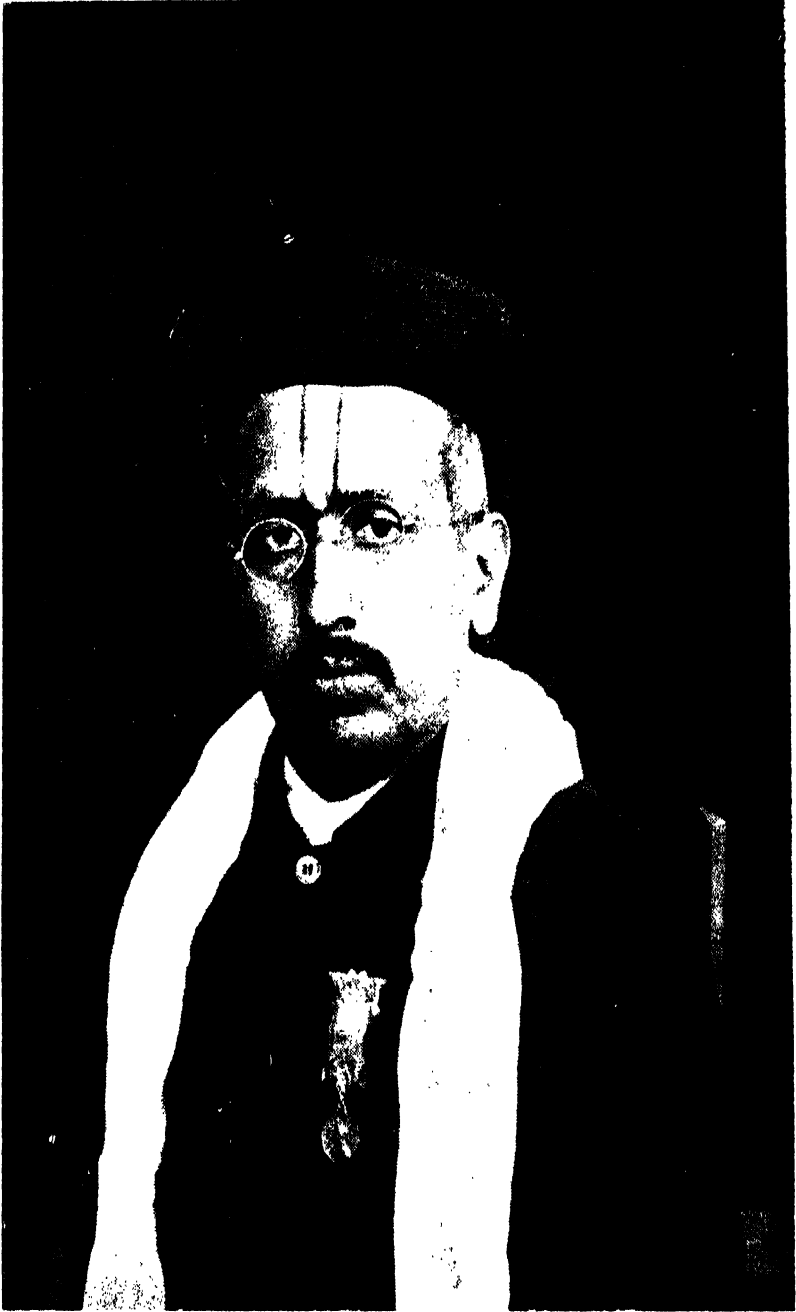
શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુનું આ પહેલું જ સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર છે. તે લખાઈને તૈયાર થયું એટલે તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની જવાબદારી મારે માથે આવી ઉભી, અને તેને માટે મારે પ્રજાની આગળ જ ઝોળા ધરવી રહી. પ્રભુની કૃપાથી મારી ભિક્ષાની ઝોળામાં ઉદારતાથી ભિક્ષા આપનારા સજ્જનો મળી આવ્યા. તેમાં સૌથી ભારે હિસ્સો પેટલાદના દાનવીર શેઠ રમણલાલ કેશવલાલ દાતાર તરફથી મળ્યો છે. આવી સંગીન મદદ તાત્કાલિક રીતે ન મળી આવી હોત તો આટલી ટૂંક મુદ્દતમાં હું વાચક વર્ગ આગળ આ પુસ્તક રજૂ કરી શક્યો ન હોત.

શેઠ રમણુલાલને કીર્તિને સ્પૃહા તો નથી જ. તેઓ ઈશ્વર તથા માનવબંધુઓ પ્રત્યે પોતાની ફરજ મૂગે મ્હોડે અદા કર્યા જ જાય છે. તો પણ તેમની સત્પ્રવૃત્તિ બીજાઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવી હોવાથી તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવો મને ઉચિત લાગે છે.

સંસ્કૃત વિદ્યા અને આર્યશાસ્ત્રોનાં અધ્યયન અને અધ્યાપન તરફ એમની ભક્તિ સુવિદિત છે. તદુપરાંત વિદ્યાદાન, શિષ્યવૃત્તિઓ, સંત સાધુઓનો સત્કાર, વેદાંત વગેરે લોકોપકારક સાહિત્યનું પ્રકાશન, જળાશયો, ધર્મશાળાઓ, દવાખાનાં, જ્ઞાતિનાં અને જ્ઞાતિની બહારનાં નિરાશ્રિતોને અનેક પ્રકારની સહાય—એવાં કેટલાંએ પુણ્યનાં દાર તેમણે ખુલ્લાં મૂક્યાં છે, અને તેમાં હજારો નહિ પણ લાખો રૂપિયા સ્વહસ્તે દાન કર્યાજ જાય છે. ગૂજરાતની બહારના પ્રદેશોને પણ એમણે નથી વિસાર્યાં. જ્યાં જ્યાં જળપ્રલય, દુષ્કાળ, મહામારી એવી આસમાની સુલતાની થઈ હશે ત્યાં ત્યાં શેઠ રમણુલાલ સંકટ ગ્રસ્તોને સહાય કરવા સદાએ મુક્તહસ્ત જ રહ્યા છે. હમણાં થોડા વખત ઉપર જ આસામના રેલસંકટથી ઘેરાએલા પ્રદેશોમાં જતે જમને દુઃખીઆંઓનાં દુઃખનિવારણ અર્થે સંગીન રકમનું દાન કર્યું છે અને તેને વ્યવસ્થિત રીતે વાપરવા માટે પોતાના તરફથી એક સજ્જનને મૂકતા આવ્યા છે.

શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞયાગ વગેરે સત્કર્મો તેમણે યથેષ્ટ કર્યાં છે અને સંતસાધુઓના નિવાસ માટે “મહાત્માશ્રમ” બંધાવી તેમના દ્વારા જનતાને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભગવાન એમને હાથે આવાં અનેકાનેક શુભ કૃત્યો કરાવે એવી તેને મારી પ્રાર્થના છે.

છેવટમાં વાચકને એક વિનંતિ કરી લઉં. આ પુસ્તક ભાવ-પ્રધાન છે તેથી તેના બાલ્યસ્વરૂપમાં જે કાંઈ ત્રુટિ જોવામાં આવે

શ્રી રમણલાલ કેશવલાલ દાતાર. પેટલાદ.

તેની દરગુજર કરવી ઘટે છે. મુદ્રણદોષને માટે પ્રકાશક દિલગીર છે. છાપતાં તૂટી જતાં બીબાંને લીધે તેમ જ દષ્ટિદોષને લીધે કેટલીક ભૂલો થઇ છે. તેમાંની ઘણીક તો વાચક સહેજે સુધારી લે એવી છે. બીજી મહત્ત્વની ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે.

અંતમાં પ્રેમાવતાર પતિતપાવન દીનબંધુ ગૌરાંગ મહાપ્રભુ સૌના હૃદયમાં જગૃત થાઓ એવી પ્રાર્થના. સૌનું કલ્યાણ થાઓ!

આવણ, કૃષ્ણ ૨, સંવત ૧૯૮૫.
મુરત.

} ગૌરાંગદાસ (માલસરવાળા)

પ્રસ્તાવના.

ચૈતન્યદેવનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર અને તેમના ઉપદેશો આજે પહેલી જ વાર ગૂજરાતી વાચકો સમક્ષ ધરવામાં આવે છે. તોપણ છેલ્લાં વીશેક વર્ષ થયાં તેમના સંબંધમાં થોડુંક સાહિત્ય ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થઈ ચૂક્યું છે. ખંગાળી ભાષાના જીવનચરિત્રોના સાહિત્યમાં જેનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે એવું “અમૃત બજાર પત્રિકા”ના આદ્ય તંત્રી સ્વ. શિશિર કુમાર ઘોષે છ ભાગમાં લખેલું “અમીય નિમાધ ચરિત” ૧૯૧૧ ની સાલમાં મારા વાંચવામાં આવ્યું ત્યારથી જ તેને ગૂજરાતીમાં ઉતારવાની મને ઇચ્છા થઈ હતી. તેના પહેલા ભાગનો અનુવાદ મેં ૧૯૧૩ માં “કૃષ્ણચૈતન્ય” એવા નામથી પ્રકટ કર્યો. દરમ્યાન “ભક્ત” માસિકના તંત્રીએ શ્રી જગન્નાથ પાઠકનું એજ શિશિર બાબુના “Lord Gauranga” (ગૌરાંગપ્રભુ) નામના અંગ્રેજી ગ્રંથના પહેલા ભાગનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેની બીજી આવૃત્તિ હમણાં નીકળી છે પણ તે પછીના ભાગનું ભાષાંતર પ્રકટ થયું નથી એટલે એ કાર્ય હાલ તો અપૂર્ણ જ કહેવાય.

ત્યાર પછી ૧૯૨૫ સુધીનાં વર્ષોમાં “અમીય નિમાધ ચરિત” ના બીજા પાંચ ભાગનો અનુવાદ કરવાનું કામ હાથમાં લેવાનું મારાથી ન બની શક્યું. પરંતુ ૧૯૨૫ ની સાલમાં મારી માંદગીને લીધે હું બીજા કામમાંથી નિવૃત્ત થએલો હોવાથી એ અગ્રૂરું રહેલું કામ પૂરું કરી શક્યો અને લગભગ એક હજાર પૃષ્ઠનો ગ્રંથ “સસ્તું સાહિત્ય કાર્યાલય” દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરાવવાનો મેં પ્રબંધ પણ કર્યો. પરંતુ એ મંસ્થાએ હજી સુધી તેને પ્રસિદ્ધ કર્યો નથી;

નહિ તો ગૂજરાતી વાચકવર્ગને તેના દ્વારા નિર્મળ આનંદ આપનાર વાચન ક્યારનું એ મળી ગયું હોત. પરંતુ એ પણ એક રીતે ઠીક જ થયું છે. નહિ તો ચૈતન્ય સંપ્રદાયના પ્રાચીન આધારભૂત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને વધારે સંપૂર્ણ પુસ્તકને સાર ખડું જ થોડો અવકાશ રહ્યો હોત.

પણ ચૈતન્યદેવને લગતા ખંગાળા અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું અનુશીલન કરવાની મને લગની જ લાગી હતી અને ખની શકે તો ખુદ ખંગાળા જાહેર વધારે અપરોક્ષ રીતે અભ્યાસ કરવાનો વિચાર પણ ધણા વખતથી ચિત્તમાં ધર કરી બેઠો હતો. આજથી ત્રણેક વર્ષ પર મને તેવો સુયોગ મળી ગયો. ચૈતન્યદેવની લીલાભૂમિ ખંગાળા અને ઓરિસ્સામાં હું દોઢેક વર્ષ ફર્યો. ત્યાંના વિદ્વાનો અને સંતોના સમાગમમાં આવ્યો. તેમાંથી પણ ધણું નવું શીખવાનું મળ્યું. પૂર્વે નહિ બેએલાં પુસ્તકો બેવા મળ્યાં. વાંચેલાં પુસ્તકોના નહિ સમજાએલા ભાગનો મર્મ સમજી શકાયો. ચૈતન્યદેવના જીવનની સાથે સંબંધ ધરાવતી જગ્યાઓ પણ હું બેઠું વળ્યો. આ રીતે તેમનું જીવનવૃત્તાંત સ્વતંત્ર રીતે લખવા બેટલી સામગ્રી મને પ્રાપ્ત થઈ.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મેળવેલી હકીકતોને આધારે “The Gospel of Chaitanya” નામનું એક પુસ્તક મેં પ્રથમ અંગ્રેજીમાં તૈયાર કર્યું અને ખંગાળાના એક અંગ્રેજી સાંપ્રદાયિક માસિક પત્રમાં તેના કેટલાંક પ્રકરણો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એ લેખોએ મને બે ધરંધર પંડિતોનો પરિચય કરાવ્યો. ઇટલિના વતની પણ ન્યાય-શાસ્ત્ર, ઔદ્યસાહિત્ય અને વૈષ્ણવ દર્શનના અભ્યાસના શોખને લીધે હાલ ભરતખંડમાં આવી વસેલા ઢાકા વિદ્યાપીઠના પ્રોફેસર ડૉક્ટર દૂયી, પી. એચ. ડી; અને બીજા કલકત્તા વિદ્યાપીઠના ડૉક્ટર ભાગવત કુમાર ગોસ્વામી, એમ. એ; પી. એચ. ડી. એ બેઉ પંડિતોએ મારા કાર્ય તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને મારું અંગ્રેજી હસ્તલિખિત પુસ્તક પોતાની આંખ તળે કહાડી ગયા.

અંગ્રેજી પુસ્તકને માટે જે સામગ્રી મેં એકઠી કરી હતી તેને જ આધારે આ ગૂજરાતી પુસ્તકની રચના કરી છે. પણ હિંદની બહારનો વિદેશી વાચક ન સમજી શકે એવી કેટલીક અગત્યની બાબતો જે અંગ્રેજી પુસ્તકમાં નથી દાખલ કરી તે આમાં ઉમેરી છે એટલી એની વિશેષતા છે.

દુનિયાના તમામ ધર્મપ્રવર્તકો કરતાં ચૈતન્યદેવની જીવનકથા વિશે માહિતી મેળવવાનું કામ એક રીતે વધારે સહેલું છે. તેમના જન્મ વખતે બંગાળમાં કેળવણીનો પ્રચાર થતો જ બહોળા પ્રમાણમાં હતો. તેમના અનુયાયીઓમાં પણ કેટલાક તો તે વખતના સારામાં સારા નૈયાયિકો, પંડિતો અને કવિઓમાં ગણાય એવા હતા. તેઓમાંના કેટલાકે ચૈતન્યદેવના જીવનને લગતાં પુસ્તકો અને ટીપ્પણો લખ્યાં છે. ચૈતન્યદેવના સિવાય બીજા કોઈ પણ ધર્મપ્રવર્તકની જીવનકથા તેમની હયાતીમાં જ અને તેમના પોતાના સાથીઓને જ હાથે લખાઈ નથી.

સમકાલીન સાહિત્ય.

૧ ચૈતન્યચરિતમ્ । ચૈતન્યદેવના પાડોશી અને ભક્ત મુરારિ ગુપ્ત પોતાનાં સંસ્મરણો સંસ્કૃતમાં લખી ગયા છે. તેની રચના ચૈતન્યદેવની હયાતીમાં અને સાંનિધ્યમાં જ થયેલી. ચૈતન્યદેવને માટે આ સૌથી વધારે અગત્યનો અને વિશ્વસનીય દસ્તાવેજ છે. એમના જીવનના પૂર્વાર્ધની તેમાં વિગતવાર નોંધ છે.

૨ ચૈતન્યચન્દ્રામૃતમ્ । કાશીના પ્રકાશનંદ સરસ્વતી જેમને ચૈતન્યદેવે કૃષ્ણભક્ત બનાવ્યા હતા તેમની રચેલી આ સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ છે. લેખકે તેમાં ચૈતન્યદેવનું સૌન્દર્ય, પ્રેમાવેશ, દયા, નૃત્ય વગેરેનું મર્મસ્પર્શી ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે.

૩ સ્તવમાલા અને સ્તવાવલી । આ પણ સંસ્કૃતમાં લખાએલી પ્રશસ્તિઓ છે. પહેલી રૂપ ગોસ્વામીની અને બીજી રઘુનાથ દાસ ગોસ્વામી કૃતિ છે. બેઉ ચૈતન્યદેવના નિકટના સમાગમમાં આવેલા અને રઘુનાથ દાસ તો પંદર વર્ષ સુધી તેમની સાથે ને સાથે જ રહેલા. તેથી કરીને આ બેઉ કાવ્યો ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તરીકે ધણા કિંમતી કહેવાય.

૪ ગૌરાંગશતકમ્ બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ નૈયાયિક વાસુદેવ સાર્વ-ભૌમે ચૈતન્યદેવ પ્રત્યેના પોતાના ભાવ આ શતક દ્વારા વ્યક્ત કર્યા છે. આ પણ તેમના લખ્યા વખતના સાથીની કૃતિ છે.

૫ પદસાહિત્ય. ઉપર ગણાવેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરાંત તે સમયના બંગાળી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ ચૈતન્યદેવ વિષેનાં કાવ્યોનો પુષ્કળ સંભાર છે. તેમના ભકતોમાંના કેટલાક તો કવિઓ હતા જ અને બીજા કેટલાકને ભક્તિના વેગે કવિ બનાવ્યા હતા. તેમણે ચૈતન્યદેવના જૂદા જૂદા પ્રસંગો વિષે લખેલાં કાવ્યોમાં પોતાના હૃદયના ભાવ ઠાલવ્યા છે; તેમના ગુણો અને કાર્યોનું વર્ણન કર્યું છે. એવાં કેટલાંક પદની વાનગી વાચક આ પુસ્તકમાં જોશે. આ બધા કવિઓનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ “વૈષ્ણવપદકદ્ધપતર”ના નામથી એક ગ્રંથ-માલા રૂપે બંગ સાહિત્ય પરિષદ પ્રસિદ્ધ કરે છે. ગૌરપદતરંગિણી નામનો એક બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. એ બેઉમાંથી ચૈતન્યદેવના જીવનના ધણા સુંદર પ્રસંગોની વિગત મળી આવે છે.

ચૈતન્યદેવની પછીનાં ૫૦ વર્ષનું સાહિત્ય.

ચૈતન્યચન્દ્રોદય । અને ચૈતન્યચરિતકાવ્યમ્ । કર્તા કવિ કુર્ણુ-પૂર. ચૈતન્યદેવના જીવનના પ્રસંગોને કવિએ નાટક અને કાવ્યમાં ગૂંથ્યા છે. બેઉ પુસ્તકોએ મધ્યકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન મેળવી લીધું છે.

૨ ચૈતન્યભાગવત, ચતન્યમંગલ અને ચતન્યચરિતામૃત.
આ ત્રણે બંગાળી મહાકાવ્યો છે.* ચૈતન્ય ભાગવતની રચનાનો કાળ
સર જહુનાથ સરકાર ઇ. સ. ૧૫૩૫નો ઠેરવે છે. એટલે એનો કેટલોક
અંશ તો ચૈતન્યદેવની હયાતીમાં જ લખાયો હોવો જોઈએ. એના
કર્તા વૃન્દાવનદાસ (જન્મ ૧૫૦૭) ચૈતન્યદેવના મુખ્યતમ સાથી
નિત્યાનંદના શિષ્ય હતા અને તેમને મ્હોડેથી સાંભળેલી હકીકતોનો તેણે
આ જીવનવૃત્તાંત લખવામાં ઉપયોગ કર્યો જણાય છે. ચૈતન્યમંગલના
કર્તા લોચનદાસ(જન્મ ૧૫૨૩)પણ ચૈતન્યદેવના સમકાલીન જ ગણાય.
ત્રીગુણ અને સૌથી વધારે પ્રામાણિક જીવનવૃત્તાંત ચૈતન્યચરિતામૃત છે. એના
કર્તા કવિરાજ કૃષ્ણદાસે (જન્મ ૧૪૯૬) બીજાં કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકો
રચ્યા પછી છેક એંસી વર્ષની વયે ચૈતન્યદેવના આગેવાન ભકતોના
આગ્રહને વશ થઈને આ મહાકાવ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો. “કવિ
અત્યંત વૃદ્ધ અને અશક્ત થઈ ગયા હતા પણ આવી ગંભીર અને
પવિત્ર માગણીને તે ઠેલી શક્યા નહિ. તે જ દિવસે સાંજે તેમણે
મદનમોહનજીની પ્રાર્થના કરીને અનુમતિ માગી તેવો જ મૂર્તિના ગળાનો
હાર ચમત્કારિક રીતે ખસી પડ્યો. આ બનાવને અનુમતિસૂચક
ચિહ્ન માનીને તે વૃદ્ધ કવિએ રાધાકુંડને કાંઠે બેસીને નવ વરસ સુધી
અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરીને ઈ. સ. ૧૫૮૨માં ચૈતન્યચરિતામૃત તૈયાર
કર્યું. x x x પ્રાચીન બંગાળી સાહિત્યના તે મુગટરૂપ છે અને
તેની વિશેષતા એ છે કે તેમાં વૈષ્ણવ ધર્મના જટિલ સિદ્ધાંતોને
વૈષ્ણવેતર વાંચનારને સમજ પડે એવી રીતે સમજાવ્યા છે.
આ ગ્રંથના પ્રત્યેક ખંડમાં તેના કર્તાનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો
અને ખાસ કરીને ભાગવત પુરાણનો અતિ ઉંડો અભ્યાસ

* કવિઓના તથા તેમનાં કાવ્યોના કાળનિશ્ચયને માટે સર જહુનાથ
સરકારની ગણતરીનો જ મેં આધાર લીધો છે.

સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર થાય છે”^x ઐ.ી અંદર ચૈતન્યદેવના જીવનચરિત્ર ઉપરાંત તેમના સંપ્રદાયનું તત્ત્વજ્ઞાન ધણી જ ખૂબીથી સમાવી દીધું છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના તે સમયના નેતા જીવ ગોસ્વામીને તો એ પુસ્તક વાંચી જોતાં ખાત્રી થઈ કે એની અંદર સંપ્રદાયના સંસ્કૃત ગ્રંથોનો સાર એટલા બધા પ્રમાણમાં અને એવી કુશળતાથી ભરી દીધો છે કે તેને વાંચ્યા પછી લોકો મૂળ ગ્રંથો જોવાની દરકાર નહિ રાખે. આવી બ્હીકથી તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની સંમતિ આપતાં પણ જીવ ગોસ્વામીને સંકોચ થયેલો. “સંસ્કૃત સાહિત્યના બંડારમાંથી ભક્તિના સિદ્ધાંતોનું સ્થાપન કરવામાં તેને જે કાંઈ ઉપયોગી જણાયું તે બધું જ કર્તાએ કામમાં લીધું છે અને એક એક દલીલના સમર્થનમાં ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પ્રમાણોના કોટ કિલ્લાથી તેને સુરક્ષિત કરી દીધી છે.”* એ ગ્રંથ જો બંગાળીને બદલે હિન્દીમાં લખાયો હોત તો તુલસીદાસના રામાયણના કરતાં પણ પડિતોમાં વધારે માન્ય થાત. એમાંથી મને ધણામાં ધણી સામગ્રી મળી છે અને મારા પુસ્તકનો અડધા ઉપરનો ભાગ તો લગભગ તેને જ આભારી છે.

ચૈતન્યદેવ અને નરસિંહ મહેતા.

ચૈતન્યદેવ ઈ. સ. ૧૫૧૦ અને ૧૫૧૨ના ગાળામાં ભારતને પ્રવાસે નીકળ્યા હતા અને ગૂજરાતના કેટલાક ભાગોમાં આવ્યા હતા એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તેઓ જ્યાં જતા ત્યાંના સંત સાધુઓને મળવાનો તેમનો સ્વભાવ હતો. કોઈ સંતનો નિવાસ પોતાના માર્ગથી દૂર હોય તો રસ્તો બદલીને પણ ચૈતન્યદેવ તેને મળ્યા વગર રહેતા નહિ. ગૂજરાતના ભક્તશિરોમણિ નરસિંહ મહેતાને તે મળ્યા હોય એવો સંભવ છે. એ બેઉની વિચારશ્રેણીમાં જે સામ્ય

x *Chaitanya by Sir Jadunath Sarkar, Pages, 5-6.*

• *The Chaitanya Movement by M. T. Kennedy.*

છે તેનાથી આ અનુમાન વધારે સખળ થાય છે. નરસિંહનાં કાવ્યોમાં રાધાકૃષ્ણની પ્રજ્વલીલાનો જે ભાગ છે તે ચૈતન્યદેવના સમાગમનું પરિણામ હોય એમ માનવાનાં કેટલાંક કારણ છે. નરસિંહની પછીના કવિઓમાં શૃંગારરસયુક્ત પ્રેમભક્તિનો પ્રવાહ લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયેલો દેખાય છે. માત્ર દયારામમાં તે પાછો દર્શાવે છે. એ બેઉ કવિઓની શૃંગારરસપ્રધાન કવિતાઓનાં મૂળ ગૂંજરાતની બહારના પ્રદેશમાં હોવાં જોઈએ એમ માનવાનાં કારણો વિચારીએ.

વૈષ્ણવ આચાર્યોમાં સૌથી પહેલા રામાનુજ હતા. તેમના ઇષ્ટ-દેવ લક્ષ્મીનારાયણ હોવાથી તેમણે પ્રબોધેલી ભજનપ્રણાલિમાં શૃંગાર રસ નથી. હોવાનો સંભવ પણ નથી. માધ્વ સંપ્રદાયમાં પણ એ વસ્તુ નથી. નિંબાર્ક સંપ્રદાયમાં શૃંગાર રસ છે પણ તે સ્વકીયા શૃંગાર છે. પરકીયા શૃંગારથી તેમણે પોતાના સંપ્રદાયને અલગ જ રાખ્યો છે. રામાનંદ સીતારામના ઉપાસક તેથી તેમનામાં આ તત્ત્વ હોઈ શકે નહિ. બાકી રહ્યા વલ્લભાચાર્ય. તેમની ઉપાસના બાળ ગોપાલની હતી અને વાત્સલ્ય રસ તરફ તેમનું પ્રબળ વલણ હતું. રાધાકૃષ્ણની ઉપાસનાના અને તેમાં પરકીય શૃંગાર રસનું અવલંબન કરવાની ભજનપદ્ધતિના એકમાત્ર પ્રબોધક ચૈતન્યદેવ. વલ્લભસંપ્રદાયમાં પાછળથી શૃંગાર રસનું જે વહેણ દાખલ થયું છે તે પ્રજ્વળમાંથી આવ્યું હોય એમ મારું માનવું છે. એમના વંશજો અને તેમાં ખાસ કરીને વિઠ્ઠલનાથ ચૈતન્ય સંપ્રદાયના ગોસ્વામીઓના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા હતા. વલ્લભાચાર્યના સ્વર્ગવાસ પછી વિઠ્ઠલનાથ અને ગોકુલનાથના સમયમાં શૃંગાર રસનું તત્ત્વ વલ્લભસંપ્રદાયમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું જોવામાં આવે છે, તે ચૈતન્ય-સંપ્રદાય સાથેના સંપર્કનું ફલ હોઈ શકે. આ બધી વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં એવું અનુમાન કરી શકાય કે નરસિંહ મહેતો પણ મૂળ

પ્રેરણા ચૈતન્યદેવ પાસેથી પામ્યો હોય. તેમણે પ્રવર્તાવેલી ભજનપદ્ધતિ એવી લાક્ષણિક છે કે જ્યાં જ્યાં તેની સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ છાયા જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેમની અસર પહોંચી ગઈ હોવી જોઈએ.

પણ આ અનુમાનને વિદ્વાનોએ નરસિંહ મહેતાના સ્વીકારેલા કાળનો વાંધો નડે છે. પરંતુ ચારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનાર જરૂર સ્વીકારશે કે નરસિંહના ઉપર ચૈતન્યદેવની ચોકકસ પણે અસર થયેલી છે એ મારા અનુમાનમાં સત્યનો અંશ વધારે છે. સ્વીકારેલા મત પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાને ચૈતન્યદેવથી લગભગ એક સૈકું પહેલાનો માનવા કરતાં તેનો જન્મકાળ એક સૈકું આગળ ખસેડવાનું વાજબી છે કે નહિ તેનો ગૂંજરાતના વિદ્વાનો વિચાર કરે એવા હેતુથી આ પ્રશ્નની ચર્ચા અત્ર ઉપસ્થિત કરી છે.

આટલું છતાં પણ એક વાત કહેવી રહી જાય છે. મારી દલીલોની સામેના પક્ષમાં મૂકવા જેવી અને વજનમાં તેનાથી ઉતરે નહિ એવી એક બીજી દલીલ છે. તે એ છે જેમ અહિંસાનો સિદ્ધાંત ગાંધીજી અથવા યુદ્ધદેવના અગાઉના સમયમાં પણ ચર્ચાતો હતો, અદ્વૈતવાદ શંકરાચાર્યની પૂર્વેના પંડિતો સમજ્યા હતા અને સમજાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા હતા તે પ્રમાણે ભાગવત, તેમજ નારદ અને શાંડિલ્યનાં સૂત્રોની રચનાના કાળથી જ પ્રેમભક્તિનો પ્રવાહ દેશમાં છૂટો છવાયો વહેતો થઈ ગયો હતો. જયદેવ, વિદ્યાપતિ, ચંડીદાસ, નરસિંહ, સુરદાસ એવાં તેને ઝીલનારાં યોગ્ય પાત્રો મળતાં તે કાવ્યરૂપે વ્યક્ત થતો. પણ ચૈતન્યદેવે આ પ્રવાહને વિપુલ સ્વરૂપ આપ્યું અને જે વસ્તુ વિદ્વંભોગ્ય હતી તેનાં પદ્ધતિ પુરઃસર શાસ્ત્રનો પ્રચાર કરીને લોકોગ્ય બનાવી દીધી એ વાત તો નિર્વિવાદ જ છે.

ચૈતન્ય સંપ્રદાયનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવા માટે તથા તેનો મર્મ સમજવા માટે મને નીચે જણાવેલાં પુસ્તકોમાંથી ધણી મદદ મળી છે:—

The Vaishnavite Reformers by Prof. Raja Gopalachariar.
Chaitanya by Sir Jadunath Sarkar.

The Antiquities of Orissa by Dr. Rajendralal Mitra.
Shri Krishna by Premanand Bharati.

The Bhakti Cult in Ancient India by Dr. Bhagavat
Kumar Goswami.

Early History of the Vaishnav Sect by Prof. Hem-
chandra Raychaudhari.

The History of Bengali Language and Literature by
Dr. Dinesh Chandra Sen.

Chaitanya and his Companions by the above another.

The Chaitanya Movement by Melville Kennedy.

Lord Gauranga Vols. I, II. by Shishair Kumar Ghose.

ભકિતરસામૃતસિંધુ કર્તા રૂપ ગોસ્વામી.

ત્રેમભકિતચંદ્રિકા „ નરોત્તમ દાસ. ઠાકુર મહાશય

ગંભીરાયગૌરાંગ „ રસિક મોહન વિદ્યાભૂષણ

નીલાચલે વ્રજમાધુરી „ „

ઉડ્ડીયા ભાષામાં ચૈતન્યદેવ સંબંધી ઘણું સાહિત્ય છે તથા
હિન્દીમાં લખાએલું સાહિત્ય પણ શોધ કરતાં મળતું જાય છે.
પરંતુ તેમનો ઉપયોગ કરવાનું મારાથી નથી જ્ઞાની શક્યું.

આ ન્હાના પુસ્તકમાં ચૈતન્યદેવના ઉપદેશોને માટે જગ્યા કરી
આપવા સાડ તેમના જીવનના ઘણાએ મધુર અને મર્મરેપશી
પ્રસંગોને મારે છોડી દેવા પડ્યા છે. પણ તેમના જીવનચરિત્રની
સાથે તેમના ઉપદેશોનો અગત્યનો અંશ ઉમેરીને તથા તેમના અનુ-
યાયીઓએ કરેલા પ્રચાર કાર્યની અને રચેલા સાહિત્યની રૂપરેખા

બતાવીને ચૈતન્યદેવની સમગ્ર પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ આપવાનો યથાસાધ્ય યત્ન કર્યો છે.

આ પુસ્તકમાં ચૈતન્યદેવની જીવનકથા તથા તેમના ઉપદેશો તેમની આસપાસના સમયમાં રચાએલા ગ્રંથોમાં જે સ્વરૂપમાં મળી આવ્યાં છે તેમાં કશો ફેરફાર ન કરતાં, તેમજ આધુનિક ઓપ ચડાવ્યા વગર અનતા સુધી ચૈતન્યદેવના પાષ્ટોના શબ્દોમાં જ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં સમાવેલાં તથ્યો વિષે વિવેચન કરીને વાચકને એક અથવા બીજી બાજુએ દોરવાનો યત્ન નથી કર્યો. ચૈતન્યદેવ તેમના ભક્તોની આંખે જેવા દેખાયા હતા તેવા જ તેમને ચીતરવા માટે યથાશક્તિ કાળજી અને તટસ્થતા જાળવ્યાં છે. તેમના જીવનના વિવિધરંગી પ્રસંગોમાંથી સૌ પોતપોતાના અધિકાર અને રુચિ પ્રમાણે ગ્રહણ કરે અને જીવનમાં ઉતારે.

મહાપુરુષોએ આદરેલાં કાર્યોની વિગતની લૂખી નકલ ન કરી શકાય અને કરવી ઇષ્ટ પણ નથી; તોપણ તેમણે પોતાના લક્ષ્યને પહોંચવા જે સ્વાર્પણ અને તન્મયતા બતાવ્યાં છે તેનો અંશ પણ જો આપણા જીવનમાં બતાવીએ તો ઘણું કયું કહેવાય.

આ પુસ્તકમાં પ્રાચીન રીતિને અનુસરીને ચૈતન્યદેવને માટે પહેલેથી છેવટ સુધી “મહાપ્રભુ” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

વૈષ્ણવ સાહિત્યના પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ પુસ્તકને છેડે આપ્યા છે.

મુંબઈ.
તા. ૯-૪-૧૯૨૯

}

નર્મદાશંકર પંડ્યા

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧ હું. અલૌકિક બાળક.

મહાપ્રભુ કોણ ? અદૈત આચાર્યની તપશ્ચર્યા-અંગાળાની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ-વિશ્વરૂપનો જન્મ-શયીના ગર્ભનું સ્તવન કરવા આવતા દેવતાઓ-મહાપ્રભુનો જન્મોત્સવ-દેવતાઓની મંગલ વાણી. પૃષ્ઠ ૩-૭.

પ્રકરણ ૨ જી. બાળક નિમાર્ધ.

બાળપણમાંથી જ હરિનામ ઉપર પ્રીતિ-ચોરનો ઉદ્ધાર-મહાપ્રભુનું નૃત્ય-નૃત્યની અલૌકિક અસર-યાત્રાળુને થએલું ગોપાલનું દર્શન-મહાપ્રભુની મસ્તી અને બાળહૃદ-હું કોની પૂજા કરું ?-મુરારિ ગુપ્તને ઉપદેશ. પૃષ્ઠ ૭-૧૦.

પ્રકરણ ૩ જી. નિમાર્ધ પંડિત.

વિશ્વરૂપનો ગૃહત્યાગ-જગન્નાથની મનઃકામના-મહાપ્રભુનો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર-તેમનું તે વખતનું તેજસ્વી સ્વરૂપ-જગન્નાથનો સ્વર્ગવાસ-નવદ્વીપની વિદ્યાપીઠ-મહાપ્રભુનો બુદ્ધિવૈભવ-ન્યાયનો હસ્ત-લિખિત ગ્રંથ ગંગામાં-પહેલીવારનું લગ્ન-વ્યાકરણની પાઠશાળાની સ્થાપના-દિગ્વિજયી પંડિતનો પરાજય-મહાપ્રભુનો સ્વભાવ-ધર્મ તરફ તેમની ઉદાસીનતા. પૃષ્ઠ ૧૦-૧૫.

પ્રકરણ ૪ થું. ગયાની યાત્રાએ.

મહાપ્રભુનું સૌન્દર્ય-પૂર્વ અંગાળાનો પ્રવાસ-પત્નીનો સ્વર્ગવાસ-તપન મિશ્રને ઉપદેશ-ગાંડપણનો વ્યાધિ વિષ્ણુપ્રિયા સાથે લગ્ન-ગયા જવાની તૈયારી-વિષ્ણુનાં ચરણચિહ્ન-મહાપ્રભુનો પ્રેમોદ્ગમ-ઈશ્વરપુરી પાસે મંત્રદીક્ષા. ૧૫-૧૬.

પ્રકરણ ૫ મું. મહાપ્રભુ લક્ષ્મણ અન્યા.

કૃષ્ણની ગૃહ અભિલાષા-મહાપ્રભુમાં થએલું અદ્ભૂત પરિવર્તન

-દીનતાની મૂર્તિ-કૃષ્ણ ક્યાં હશે ?-પાઠશાળા બંધ કરી-તીવ્ર કૃષ્ણ-
વિરહ-વૈષ્ણવસમાજનું નિમંત્રણ-કીર્તનનો પ્રારંભ-મહાપ્રભુનું
અલૌકિક નૃત્ય-કૃષ્ણપ્રેમનું દાન-મહાપ્રભુના અષ્ટ સાત્ત્વિક વિકાર.
પૃષ્ઠ ૧૯-૨૩.

પ્રકરણ ૬ કું. ભકિતનો તરંગ.

કીર્તનનો પ્રચાર-મુસવ્વમાન દરજી વૈષ્ણવ થયો-ભકિતનાં
આંદોલન-ચકચૂર બનેલા ભકતો-ભકતમંડળ. પૃષ્ઠ ૨૩-૨૬.

પ્રકરણ ૭ મું. નામ પ્રચાર.

ધેરેધેર ફરીને નામ પ્રચાર-વૈષ્ણવ સમાજમાં થતો ઉમેરો-દાર-
ડીઆ ભાઈઓ-તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો નિત્યાનંદનો સંકલ્પ-મહા-
પ્રભુ દાર્ડીઆઓના ધર આગળ-દાર્ડીઆઓ નિત્યાનંદનું માથું
ફેડાયું-તેમનો પ્રશ્નાત્તાપ-પાપનાં દાનનો સંકલ્પ-દાર્ડીઆ વૈષ્ણવ
થયા. પૃષ્ઠ ૨૭-૩૦.

પ્રકરણ ૮ મું. વિરોધ અને વિજય.

આત્મણોનો ખીજવાટ-નીચ અને અરપૃષ્ઠ્ય જાતિઓમાં આવેલી
ચેતના-પતિતપાવન મહાપ્રભુ-કાઝીપાસે આત્મણોની ફરિયાદ-કીર્તન
બંધ કરવાનો કાઝીનો હુકમ-કાઝીની હવેલીમાં જ કીર્તન કરવાનો
મહાપ્રભુનો નિશ્ચય-નગરસંકીર્તન-કાઝીએ ભૂલ કબુલ કરી-તેણે
લીધેલા શપથ-કાઝી વૈષ્ણવ થયો-નિર્ધન ભકતનો મહિમા.

પૃષ્ઠ ૩૦-૩૫

પ્રકરણ ૯ મું. મહાપ્રભુ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

આત્મણોનો ઉપદ્રવ ચાલુ-લક્ષ્મીની ગપ-મહાપ્રભુનો ભગવદ્
આવેશ હું બ્રહ્માંડનો સ્વામી છું-અદ્ભૂત તેજ-નારાયણીને કૃષ્ણ-
પ્રેમનું દાન-શ્રીધરે રાજ્યને ધુતકારી કહાડયું-અમને શુદ્ધ ભકિત
આપો-ભકતો અને ભગવાનનું અપરોક્ષ મિલન-મને અહિં કાણુ
લધ આવ્યું? પૃષ્ઠ ૩૫-૩૮.

પ્રકરણ ૧૦ મું. જગતનો તારણહાર.

નીચ જાંચ સૌનો ઉદ્ધાર કરો-પારસમણિ-કલ્યાણનો રાજમાર્ગ-
મહાપ્રભુની અપાર કરુણા-“કૃષ્ણખેલો” એ શબ્દનો ચમત્કાર-
મહાપ્રભુની દિનચર્યા-નાના પ્રકારના ભાવાવેશ-નવદ્વીપ વૃન્દાવન
બની ગયું-રાસલીલાની પુનરાવૃત્તિ-અદર્શ ભક્ત નિરંતર કૃષ્ણચેતના.
પૃષ્ઠ ૩૮-૪૩.

પ્રકરણ ૧૧ મું. વ્યાધિના કરતાં ઔષધ વધારે અનિષ્ટ
નીવડ્યું.

વૃન્દાવનના પુનરુદ્ધારનો સંકલ્પ-લોકનાથને ત્યાં જવાની આજ્ઞા-
નિંદાખેરોનો દુષ્ટ સંકલ્પ-મારા શત્રુઓને ખારણે ભિખારીને વેશે
ઉભો રહીશ-લોકકલ્યાણની વેદીમાં સંસાર સુખનું બલિદાન.
પૃષ્ઠ ૪૩-૪૬.

પ્રકરણ ૧૨ મું. હું સંન્યાસી થઈશ.

વસમી વિદાય-ભક્તોની ચિંતા-શચીદેવીની મૂંઝવણ-દેવે કૃષ્ણ
વિરહ સદન થતો નથી-મિત્રો! મને રજા આપો-મારો આત્મા
કૃષ્ણની પાસે ઉડી ગયો છે. પૃષ્ઠ ૪૬-૪૮.

પ્રકરણ ૧૩ મું. મા દીકરો.

કૃષ્ણ મને ખેંચી જાય છે-મને સંન્યાસી થવાની રજા આપો-
શચીના કાલાવાલા-જગતના કલ્યાણને માટે મને જવા દો-જા,
દીકરા, ભક્તિનો પ્રચાર કરજો શચીનું કલ્પાંત-સૌ મને તેમનાં હૃદય-
માં જોઈ શકશે. પૃષ્ઠ ૪૯-૫૨.

પ્રકરણ ૧૪ મું. વરવહુ.

વિષ્ણુપ્રિયાને ફાળ પડી-સાચું કહો-વિષ્ણુપ્રિયાની દલીલ-જગત-
ની સેવાને અર્થે મારું દાન કરો-હું પણ સંન્યાસીની થાઉં-તમારાં
અશ્રુવડે જગતનાં પાપ ધોવાં છે પ્રિયે! ક્ષમા કરજો. પૃષ્ઠ ૫૨-૫૫.
પ્રકરણ ૧૫ મું. બા! એ તો ગયા!

સૌને ભૂજાવામાં નાખ્યાં-છેલ્લી વિદાય-ભક્તોને છેલ્લો આદેશ-
ગૃહત્યાગ શચીનો ટળવળાટ-નિત્યાનંદની યોજના. પૃષ્ઠ ૫૬-૬૧.

પ્રકરણ ૧૬ મું. સંન્યાસદીક્ષા.

કેશવ ભારતી-ભારતીનો ક્ષોભ-લોકસમૂહ સાથે કૃષ્ણકીર્તન-હૃદયદ્રાવક દસ્ય-હનમે મુંડન કરવા ના કહી-મંત્રદીક્ષા-કૃષ્ણ-ચૈતન્ય-કૃષ્ણને વિસરશે નહિ એ કૃષ્ણ ! હું દોડ્યો આવું છું. પૃષ્ટ ૬૧-૬૮.

પ્રકરણ ૧૭ મું. પ્રગાઠ કૃષ્ણચેતના.

વર્ધમાનનાં જંગલોમાં-ઇન્દ્રિયો કામ કરતી અટકી-ત્રણ દિવસ પછી ત્યાંના ત્યાં-ગોવાળાઓનાં પ્રસંગ-ન્યાં તમે ત્યાંજ જન્મદાવન-શાંતિપુરમાં. પૃષ્ટ ૬૮-૭૩.

પ્રકરણ ૧૮ મું. મહાપ્રભુ શાંતિપુરમાં.

અદૈતને ઘેર કીર્તન-નિત્યાનંદ નવદ્વીપમાં-વિરોધીઓનો પશ્ચા-ત્તાપ-ચાલો, તેની ક્ષમા માગીએ-શાંતિપુરમાં પ્રેમભક્તિની વૃષ્ટિ-માતા અને પુત્ર-આદર્શ માતા-પુરી તરફ પ્રયાણ. પૃષ્ટ ૭૪-૭૯.

પ્રકરણ ૧૯ મું. જગન્નાથપુરીને રસ્તે.

શ્રદ્ધાનો આદર્શ-ગામેગામ કીર્તન નૌકામાં નૃત્ય-ક્ષીરચોરા ગોપી-નાથ ગોપાલ અને મહાપ્રભુ-શૈવ મંદિરમાં નૃત્ય-ન્યાં નજર પડે ત્યાં કૃષ્ણની મૂર્તિ-જગન્નાથને ભેટતાં મૂર્છા-સાર્વભૌમને ઘેર. પૃષ્ટ ૮૦-૮૫.

પ્રકરણ ૨૦ મું. સાર્વભૌમ વૈષ્ણવ થયા.

ગોપીનાથ આચાર્ય-સાર્વભૌમનો ગર્વ-શું કૃષ્ણચૈતન્ય ઇશ્વર? સાર્વભૌમ ગુરુ થવા માગે છે-ગોપીનાથની પ્રતિજ્ઞા-મહાપ્રભુની ઉદારતા-વેદાંતનું પ્રવચન સાર્વભૌમનો પરાજય પડ્મજ સ્વરૂપનું દર્શન-સાર્વભૌમનું ધર્મપરિવર્તન. પૃષ્ટ ૮૬-૯૪.

પ્રકરણ ૨૧ મું. દક્ષિણ ભારતની યાત્રા.

આલાલનાથમાં સંકીર્તન-મૂર્તિમતી ભક્તિ દેવી-જંગલોમાં થઇને-મહાપ્રભુની પ્રચારપદ્ધતિ-વાસુદેવ રક્તપીતીઓ-રામાનંદ રાય-ભાગવત ધર્મનું ગૂઢ સ્વરૂપ-રાધાપ્રેમ-રાધાકૃષ્ણના પરમ

ઐક્યનું દર્શન—અનુગા ભક્તિ—સખીઓનો સ્વભાવ—કામ અને પ્રેમ—
બ્રજમાં પ્રવેશ કરવાની ચાવી—ગીતાનો વાંચનાર—મહારાષ્ટ્ર અને
મૂજરાતમાં મહાપ્રભુ. પૃષ્ઠ ૬૫—૧૦૬.

પ્રકરણ ૨૨ મું રથયાત્રા.

રાજા પ્રતાપરુદ્રની ઉત્સુકતા—સંન્યાસીથી રાજદર્શન થાય નહિ—
પ્રતાપરુદ્ર સંન્યાસી થવા તૈયાર થયો—યુવરાજના ઉપર કૃપા—ઓરિ-
સ્સાનું ભક્ત મંડળ—પુરીમાં બંગાળી ભક્તોનું આગમન—મહાસંકી-
ર્તન—રથયાત્રા—મહાપ્રભુનો રાધાભાવ—પ્રતાપરુદ્રનો ઉદ્ધાર—ભક્તોનો
પ્રયાર કરવાનો નિત્યાનંદનો આદેશ. પૃષ્ઠ ૧૦૭—૧૧૩.

પ્રકરણ ૨૩ મું મહાપ્રભુ પાછા જન્મભૂમિમાં.

વૃન્દાવન જવાની લગની—જ્યાં નજર પડે ત્યાં કૃષ્ણ—મહાપ્રભુ
કટકમાં—તેમનું સ્મારક ગદાધરનો ક્ષેત્ર સંન્યાસ—વ્રત કરતાં પ્રેમ
પ્રબળ થયો—મુસલમાન કિલ્લેદાર દર્શન કરવા આવ્યો—તે વૈષ્ણવ
થયો—ગંગા કિનારે જનસમૂહ—બંગાળાની રાજધાની ગૌડ આગળ—
રૂપ અને સનાતન—મહાપ્રભુનો તેમને ઉપદેશ—રઘુનાથને શિખામણ—
પાછા પુરીમાં. પૃષ્ઠ ૧૧૪—૧૨૩.

પ્રકરણ ૨૪ મું મહાપ્રભુ અને તેમના ભક્તો.

ખાનગી મંત્રી સ્વરૂપ—જગદાનંદની મમતા—ચંદનાદિ તેલની
કહાણી—તડને ફડ કહેનાર દામોદર—વૈષ્ણવની વ્યાખ્યા—ઉત્તમ વૈષ્ણવ
કાણુ ?—મુરારિ ગુપ્તની અચળ રામભક્તિ—વાસુદેવ દત્તની પ્રાર્થના
—આખા જગતને માટે મને નરકે જવા દો—મહાપ્રભુનો ઉત્તર.
પૃષ્ઠ ૧૨૪—૧૨૭.

પ્રકરણ ૨૫ મું મહાપ્રભુ વૃન્દાવન ગયા.

ઝારિખંડના જંગલમાં થઇને—પશુપક્ષીને પ્રેમોન્મત્ત બનાવ્યાં
—મહાપ્રભુ કાશીમાં—પ્રકાશાનંદ ખીજવાયા—ઐતન્ય મૂર્ખ અને જદુ-
ગર બ્રહેમમુનામાં કુબકી—મથુરામાં કૃષ્ણનું આગમન—બ્રજમાં
પરિવ્રમણ—જતાઓ પુલકિત થઈ—વૃક્ષો અને પશુપક્ષીઓ મહાપ્રભુને

આવકાર આપે છે—વારંવાર ગાઢ મૂર્ચ્છા—પ્રજાગત્તાં માર્ગમાં મૂર્ચ્છા—વીજળીખાન પહાણુ વૈષ્ણવ થયો—વલ્લભભટ્ટની મુલાકાત ભટ્ટને ઘેર મહાપ્રભુ. પૃષ્ઠ ૧૨૭-૧૩૫.

પ્રકરણ ૨૬ મું. હવે પ્રકાશાનંદ વૈષ્ણવ થયા.

અંગાળ ના પ્રધાન સનાતન ફકીરને વેશે—ત્રણ રૂપીઆની કામળા પણ આપી દીધી—કાશીમાં પ્રેમભક્તિનો તરંગ—સંન્યાસીઓની મિજલસમાં મહાપ્રભુ—પ્રકાશાનંદનું દિલ પીગળ્યું—હરિનામનો મહિમા—મહાપ્રભુનું વિવેચન—વ્યાસસૂત્રો વડે ભક્તિની સ્થાપના—સંન્યાસીઓનો હૃદયપલટો—પ્રકાશાનંદનો ગોપીલાવ—મહાપ્રભુનું નૃત્ય જોવા દોડયા—નૃત્યમાં સચ્ચિદાનંદનું દર્શન—વૃદ્ધ સંન્યાસી પણ નાચતા થયા—પ્રબોધાનંદ નામ ધારણ કર્યું—મહાપ્રભુનો મહિમા ગાયો. પૃષ્ઠ ૧૩૫-૧૪૨.

પ્રકરણ ૨૭ મું રૂપને ઉપદેશ.

જીવની સૂક્ષ્મતા—ભક્ત અતિ દુર્લભ હોય છે—ભક્તિનો ક્રમ—ભક્તિની પરિપક્વ અવસ્થામાંથી પ્રેમનો પ્રકાશ—મુક્તિની કમના એ મ્હોટું વિધન છે—પાંચ પ્રકારની રતિ—ઐશ્વર્યજ્ઞાનરહિત શુદ્ધ ભક્તિ—જ્ઞાંત ભક્તિનું વિવેચન—દાસ્યભક્તિ—સખ્યભક્તિ—વાત્સલ્યભક્તિ—મધુરભક્તિ સર્વોત્તમ છે—રૂપને વૃન્દાવન જવાની આજ્ઞા. પૃષ્ઠ ૧૪૩-૧૫૯.

પ્રકરણ ૨૮ મું. સનાતનને ઉપદેશ.

સનાતનના ત્રણ પ્રશ્નો—જીવનું સ્વરૂપ—જીવ શાથી માયાની જાળમાં ફસાયો ?—તેમાંથી તે કયારે છૂટો થાય ?—પ્રેમ એ પરમ પુરુષાર્થ છે—કર્મ યોગ અને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે—ભક્તિ જ પ્રેમની પ્રાપ્તિ કરાવે છે—કૃષ્ણનું સ્વરૂપ—બ્રહ્મ પરમાત્મા અને કૃષ્ણ—ચતુર્વ્યૂહ—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે ચર્ચા—પુરુષાવતાર—અવતારતત્ત્વ—યુગાવતાર કલિયુગનો અવતાર—આવેશાવતાર—કૃષ્ણની લીલાનું અનાદિત્ય મથુરા અને દ્વારિકા કરતાં ગોકુલની શ્રેષ્ઠતા—ત્રિપાદ ઐશ્વર્ય અને એકપાદ ઐશ્વર્ય. પૃષ્ઠ ૧૫૦-૧૬૩.

પ્રકરણ ૨૯ મું. સનાતનને ઉપદેશ. (ચાલુ)

કૃષ્ણનું માધુર્ય-મદનમોહન કૃષ્ણ-કૃષ્ણનું અલૌકિક સૌન્દર્ય-તેનો પ્રાણોન્માદકારી બંસીનાદ-કૃષ્ણનું નિત્ય નવકિશોર સ્વરૂપ-બ્રજમાં જ તેનું દર્શન થાય-જીવના બે પ્રકાર-બદ્ધજીવ કેવા હોય-એક માત્ર ઉપાય ભક્તિ-કૃષ્ણની દયા-સાધુસંગનો મહિમા-કૃષ્ણની છેલ્લી આજ્ઞા-ત્રણ પ્રકારના ભક્તો-વૈષ્ણવનાં લક્ષણ-શરણાગતિ-પ્રેમ નિત્ય સિદ્ધ છે-સાધનભક્તિ-વૈધીભક્તિનું વિવેચન-રાગાનુગા ભક્તિનું સ્વરૂપ-વૈષ્ણવની આંતરિક સાધના-પ્રેમ ત્રણે ગુણોથી પર છે-સાધનનો ક્રમ-ભાવોદ્ગમનાં બાલ ચિત્ત-પ્રેમની સાત અવસ્થાઓ-વિભાવ અનુભાવ છ.-મધુર રસના ભેદ-સનાતનને આદેશ અને આશીર્વાદ પૃષ્ઠ ૧૬૪-૧૭૮.

પ્રકરણ ૩૦ મું. છ ગોસ્વામીઓ.

મહાપ્રભુનું રચનાત્મક કાર્ય-લોકનાથ ગોસ્વામી-રૂપ અને સનાતનનું વૈરાગ્ય-રૂપે મંત્રીપદ છોડ્યું-સનાતન કેદમાં સનાતનનો છુટકારો-જંગલને રસ્તે-સુમુદ્ધિરાયને કૃષ્ણનામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને શુદ્ધ કર્યો-રૂપનાં બે સંસ્કૃત નાટકો-સનાતન પુરીમાં-તેમની અપૂર્વ દીનતા-આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર-મહાપ્રભુની શિખામાળ-રઘુનાથ ભટ્ટ-તેમની ભાગવતની કથા-જીવ ગોસ્વામી ગોપાલ ભટ્ટ-ગર્ભશ્રીમંત રઘુનાથ દાસ-રઘુનાથનો ગૃહત્યાગ-તીવ્રવૈરાગ્ય-અપૂર્વ ભજનનિષ્ઠા-શૃંગાર-રસના અસ્તર નીચે શું હશે? ભક્તિનું કેન્દ્ર વૃન્દાવન વિદ્વાન વેરાગીઓ-તેમનાં કાર્યો-જીવનપર્યંત સાહિત્યસેવા-તેમણે રચેલા ગ્રંથો-ભક્તિનો પ્રચાર-નિત્યાનંદની અપૂર્વ પ્રચારપદ્ધતિ-હિંદમાં સર્વાંત્ર પ્રચાર-વર્તમાન જનગતિ. પૃષ્ઠ ૧૭૯-૧૯૫.

પ્રકરણ ૩૧મું. મહાપ્રભુ પાછા પુરીમાં

મહાપ્રભુની દિનચર્યા-દર્શન કરતાં ભાવાવેશ-સ્વરૂપ અને રામાનંદ સાથે કૃષ્ણકથા-પ્રેમભક્તિના માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર કેનો?-હાના હરિદાસનો નજીવો અપરાધ તેને થએલી

ભયંકર શિક્ષા-વસ્ત્રભ ભટનું અભિમાન-તેમનો પશ્ચાત્તાપ-ઠાકુર હરિદાસનો અલૌકિક રીતે દેહાન્ત. પૃષ્ઠ ૧૯૫-૨૦૩.

પ્રકરણ ૩૨મું. શિક્ષાષ્ટક પૃષ્ઠ ૨૦૩-૨૦૬.

પ્રકરણ ૩૩મું. મહાપ્રભુનો રાધાભાવ.

મહાપ્રભુનો કૃષ્ણવિરહ-રાધાના જેવી જ અવસ્થા-વાસકસબળ મહાપ્રભુનો પ્રલાપ-ઉડીયા સ્ત્રીની ઉત્કંઠા-અચેત અવસ્થામાં સિંહ દરવાજા આગળ-શરીરની દીર્ઘાકૃતિ-દેવદાસી. કૃષ્ણલીલાનું દર્શન-પૃષ્ઠ ૨૦૬-૨૧૯.

પ્રકરણ ૩૪ મું. મહાપ્રભુનો દિવ્યોન્માદ.

કૃષ્ણના પાંચ ગુણ-પ્રત્યેક ગુણનો મહિમા-મહાપ્રભુની ઉન્મત્ત અવસ્થા-વારંવાર કૃષ્ણનું દર્શન-વિરહાતુર મહાપ્રભુ-કૃષ્ણનું અધરામૃત-તેની દિવ્ય ખુશ્બો-વળી પાછા સિંહ દરવાજા આગળ-મહાપ્રભુની કૂર્માકૃતિ-કૃષ્ણલીલાનો અનુભવ. પૃષ્ઠ ૨૨૦-૨૨૯.

પ્રકરણ ૩૫ મું. સમુદ્રમાં ઝંપાપાત.

શાયીદેવીને સંદેશો-અદ્રૈતનો ગુણ સંદેશો-કૃષ્ણવિરહ વધ્યો-મહાપ્રભુએ બીંત સાથે મ્હેં ધસ્યું-રાસપંચાધ્યાયી ઉપર વિવેચન-મહાપ્રભુએ સમુદ્રમાં ઝંપલાવ્યું-મ.છીનો પ્રેમોદય-મહાપ્રભુ અંતર્ધાન થયા. પૃષ્ઠ ૨૩૦-૨૩૪.

ઉપસંહાર. પૃષ્ઠ ૨૩૫.

કાલાનુક્રમણિકા. „ ૨૩૬.

પારિભાષિક શબ્દો. „ ૨૩૭-૨૩૯.

ચિત્રો.

મુખપૃષ્ઠ સામેના ચિત્રમાં ચૈતન્યદેવ પ્રેમોન્મત્ત અવસ્થામાં ભ્રમણ કરે છે. સંન્યાસ લેતા પહેલાંની સ્થિતિ.

પૃષ્ઠ ૧૯૬ સામેના ચિત્રમાં ચૈતન્યદેવ ગરુડસ્તંભ આગળ ઉભા રહીને દર્શન કરતાં કરતાં એકાએક વિહ્વલ બની ગયા છે.

ઉપોદ્ધાત.

જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર એ ત્રણ તત્ત્વોના અન્વેષણમાંથી જગત્ની તમામ પ્રજાનાં દર્શનશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. વૈષ્ણવ દર્શન-કારોએ એ પ્રશ્નને કેવી રીતે ઉકેલ્યો છે તે સમજવાની ચાવી જો વાચકના હાથમાં મૂકવામાં આવે તો તેના વડે ચૈતન્યદેવના જીવન અને ઉપદેશનો મર્મ સમજવામાં ઘણી સરળતા થઈ જાય તેટલા માટે થોડુંક પ્રારંભિક વિવેચન જરૂરનું છે.

“ભગવાન સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે. તે અદ્વિતીય છે. તે નિર્વિશેષ છે. વાણી અને મન તેને ગ્રહણ કરી શકતાં નથી. તે સર્વવ્યાપક છે. તે દિશા અને કાળથી મર્યાદિત નથી. તે સૌનું આદિ કારણ છે. તેને પગ નથી પણ તે બધે ફરી શકે છે. તેને હાથ નથી પણ તે સૌને પકડી શકે છે. તેને નેત્ર નથી પણ બધું જોઈ શકે છે. તેને કર્ણોન્દ્રિય નથી છતાં તે બધું સાંભળી શકે છે.” ઇત્યાદિ.

ઉપનિષદો બ્રહ્મનું ઉપર કહ્યું તેવું વર્ણન કરે છે તે બધું સાચું તો છે જ. પણ એ ઉપરાંત તેને વિષે બીજું ઘણું કહેવાનું અવશિષ્ટ રહી ગયું છે એમ પ્રાચીન વૈષ્ણવ ઋષિઓ કહે છે. તેઓ કહે છે કે ભગવાન નિરાકાર, નિર્લેપ, નિર્ગુણ અને સર્વ-વ્યાપક હોવા છતાં તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ છે. તે સૌન્દર્ય, લાવણ્ય અને તારુણ્યનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે તે મૂર્તિમંત શ્રૃંગાર રસ છે. તે નિત્ય નવ કિશોર છે. તે પ્રેમ અને કરુણાનો અખૂટ ભંડાર છે. તે કૃષ્ણ છે કારણ કે તે જીવમાત્રને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. તે પ્રેમનું મધ્યબિન્દુ છે. તેનું શરીર, તેનું ધામ, તેના પાર્ષદો અને બીજું જે કંઈ તેનું છે તે બધાં જડ દ્રવ્યનાં નહિ પણ અનિર્વાચનીય ચિન્મય પદાર્થનાં બનેલાં છે. તે છ પ્રકારના ઐશ્વર્ય યુક્ત છે. તેની

લાગણીઓ લોકવત્ દેખાય છે ખરી પણ તે લોકોત્તર છે. તેને આકાર છે, છતાં પણ તે પોતાની અચિંત્ય શક્તિ વડે બધે રહી શકે છે. તેનું બીજું નામ* પ્રેમ છે. પ્રેમ એ જ તેની પ્રેમકુંજમાં પ્રવેશ કરવાની ચાવી છે. પ્રેમના અર્ધ સિવાય બીજા અર્ધ તેને મિલે નથી. તે નટવર છે અને આખા વિશ્વની સાથે રાસક્રીડા કરતો ફરે છે.

તે પ્રેમનો ભૂખ્યો છે. જીવમાત્ર તેને પ્રેમના મધુર બંધનોથી બાંધી લે એવું તે ઇચ્છે છે. વિદ્યતા ભરેલી પ્રાર્થનાઓ અને આડંબરવાળાં સ્તોત્રો કરતાં તેને પ્રેમના કાલાધેવા મીઠા ખોલ વધારે પ્રિય છે. શુદ્ધ પ્રેમ વડે તેનું પૂજન કરનારા ભકતો તેનું ઐશ્વર્ય, તેની અપાર શક્તિ વગેરેનો વિચાર મનમાં લાવતા નથી. તે ગમે તેવો મ્હોટો હોય તોપણ ભકતો તેને પોતાનો સ્વામી, સખા, પુત્ર અથવા પતિ એ ચારમાંથી ગમે તે એક ગણે છે; + અને તે પણ તેમની સાથે તેવો જ બની જાય છે. એવા ભકતો તેની ખુશામત કરતા નથી; મને આ આપો અને તે આપો એવો આપ લેનો વ્યવહાર પણ રાખતા નથી. “અમારું જે કાંઈ છે તે બધુંજ તારું છે અને તે તારી સેવામાં અમે ધરીએ છીએ. તેનો ઉપભોગ કરીને તું સુખ અને આનંદમાં રહે” એવી તેમની કામના હોય છે. આવા નિઃસ્વાર્થ, કામના રહિત પ્રેમને વશ થઈને તે ભકતોને અધીન બની જાય છે. ભકતો તેને જેમ ખેલાવે છે તેમ તે ખેલે છે. એટલું જ નહિ પણ મધુર રસથી તેનું ભજન કરનારા ભકતો તેની પ્રેયસી રાધાની મારફતે તેને કોઈ કોઈવાર તીખાં તમતમતાં વેણ પણ સંભળાવે છે. એથી તો તેને વિશેષ સુખ થાય છે. વેદના મંત્રો કરતાં પણ પ્રેમનાં મીઠાં મ્હેણાંથી તેને વધારે સંતોષ થાય છે.

* એ પ્રેમનો પૂણ્ય અવતાર ચૈતન્યદેવ.

+ એ યથા મામ્ પ્રપચન્તે તાંસ્તથૈવ મજામ્યહમ્ । ગીતા.

એ રાધા કોણ ? ભગવાન એક અને અદ્વિતીય હોય, આખા વિશ્વમાં તેની એકલાની જ સત્તા હોય તો પછી આ રાધા કોણ છે કે જેની આગળ તે હાથ જોડીને કાલાવાલા કરતો, અપરાધની ક્ષમા માગતો અને મારા માથા ઉપર તારા ચરણકમળ અડકાડ એવી યાચના કરતો ઉભો રહે ? *

ભગવાન આનંદસ્વરૂપ છે એટલે તે પ્રેમસ્વરૂપ છે. પ્રેમ અને આનંદ એ એક જ વસ્તુનાં જૂદાં પાસાં છે. ભગવાનમાંથી પ્રેમનો અંશ બાદ કરીએ તો તે આનંદસ્વરૂપ છે એમ કહેવામાં કશો અર્થ નથી. તેનો પ્રેમ તેના હૃદયમાંથી ઉછળી ઉછળીને ઢળી જાય છે. પણ આખા વિશ્વમાં તે એકલો જ હોવાથી તે પ્રેમનો બોકતા કોણ થાય ? એ પ્રેમથી તેનું હૃદય ફાટું ફાટું થાય છે. વળી તેનું સૌન્દર્ય અનિર્વચનીય છે પણ તે કામનું શું ? તેનો આસ્વાદ લેનાર જોઈએ ને ? આખરે તેના હૃદયની અંદરથી બહાર આવવાને જોર કરતા પ્રેમ-તત્ત્વથી રહેવાયું નહિ. એટલે તે અલૌકિક રૂપવતી સુંદરી રૂપે બહાર આવ્યું. તે સુંદરી તે રાધા, કૃષ્ણની આલ્લાહિની શક્તિ. તાત્ત્વિક દષ્ટિએ તેનાથી અભિન્ન પણ લીલાના આસ્વાદનને માટે પૃથક્ થએલી તેની પ્રેમશક્તિ તે રાધા.

હવે એ રાધા અને કૃષ્ણ તેમના પ્રેમરાજ્ય વૃન્દાવનમાં પ્રેમનો આસ્વાદ લેવા લાગ્યાં. પણ તેમને એકલાંને કાંઈ ગમે ? પ્રેમની મીઠાશને વધારવા માટે કેટલાક સહાયકોની અને અંતરાય નાખનારની પણ જરૂર પડી. ખરું જોતાં અંતરાય વડે જ પ્રેમની લહેજગત વધે છે. એટલે પછી રાધાના અંગમાંથી તેની સખીઓ અને બીજી અસંખ્ય ગોપીઓ પ્રકટ થઈ. પ્રત્યેકના સૌન્દર્યમાં અને સ્વભાવમાં કાંઈને કાંઈ વિશેષતા હતી. તેમનું સૌનું એક જ લક્ષ્ય કે રાધા

*સ્મરગરલ્લખનં મમશિરસિ મણ્ડનં

દેહિ માં પદપંક્તમુદારમ્ । ગીત ગોવિંદ.

અને કૃષ્ણના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી. એથી કરીને પ્રેમની સ્પર્ધા થવા લાગી. ગોપીઓ અને સખીઓ રાધાકૃષ્ણને સુખી કરવા મથે અને રાધાકૃષ્ણ તેમને સુખી કરવા મથે. સૌને પોતાના સિવાય ખીજા બધાના સુખને માટે કાળજી અને સેવાતત્પરતા. એ જ ધૃન્દાવનના પ્રેમરાજ્યનો કાયદો.

પણ કૃષ્ણને એકલા મધુર રસથી પૂરો સંતોષ કેમ થાય ? તેને તો પ્રેમનાં બધાં સ્વરૂપોનો રસ આપવાની સૃષ્ટિ હોય છે. તેથી કરીને કોઈ દાસ્ય ભાવે, તો કોઈ સખ્ય ભાવે, તો કોઈ વાત્સલ્ય ભાવે સેવા કરનારા ભક્તો તેણે પોતામાંથી પ્રકટ કર્યાં. એ બધા તેના નિત્ય પાર્ષદો સાથે પ્રેમના રોજ રોજ અભિનવ આસ્વાદ લેતો લેતો તે ધૃન્દાવનમાં નિત્ય વિહાર કરે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને તેની વ્યવસ્થાનું કામ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શગેરે પોતાના અંશોને સોંપી દઈને તે પ્રેમસ્વરૂપ કૃષ્ણ કેવળ પ્રેમનો જ ઉપભોગ કરે છે. *

પણ આ પ્રેમના અભિનયને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપવા માટે કૃષ્ણને પોતાની અત્ શક્તિ જેને યોગમાયા કહે છે તેનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. એ યોગમાયાએ કૃષ્ણના ઐશ્વર્યને ભક્તોની નજર આગળથી ઢાંકી દીધું. તેથી કરીને કૃષ્ણ ભગવાન છે અને અમે ક્ષુદ્ર જીવો છીએ એ વાતનું ભક્તોને વિસ્મરણ થયું. તેમ ન થાય તો એક સામાન્ય જીવથી ભગવાનની સાથે પ્રેમ કરવાની, સખા ભાવે તેની સાથે રમવાની, લડવાની અને વાત્સલ્ય ભાવે તેને ધમકાવવાની છૂટ સેવાય કેમ ? ખીજા બાજુએ કૃષ્ણને પણ તેના ઐશ્વર્યનું વિસ્મરણ થવું જોઈએ. નહિ તો હાથમાં સોટી લઈને આવતી ચશોદાને જોઈને તે ભયથી ધ્રુજે કેમ ? પ્રેમના ખેલનને સત્ય બનાવવાને

* કાપરયુગમાં કૃષ્ણાવતાર વખતે પોતાના આખા રસાલા સાથે કૃષ્ણ પ્રકટ થયા અને જે લીલા તે નિત્ય કરે છે તેનું જગત્ને દર્શન કરાવ્યું.

વાસ્તે કોઈ વિસ્મરણકારિણી શક્તિની જરૂર હતી અને તે કામ યોગમાયાએ કયું. તેણે વૃન્દાવનવાસીઓના માનસ્ ઉપર એવો પડદો નાખી દીધો કે કૃષ્ણ ભગવાન છે તેનું તેમને સંપૂર્ણ વિસ્મરણ થઈ ગયું. તે એટલે સુધી કે તેઓ કૃષ્ણના દીર્ઘાયુષ્યને માટે ખીજાં દેવ-દેવીઓની પ્રાર્થના પણ કરતાં. આમ થવાથી કૃષ્ણ અને તેના ભક્તો નિઃસંકાયપણે તેમની પાસે યોગમાયા જે જે લીલાઓ કરાવે તે કરીને એકખીજની સાથે શ્રેમના સંબંધથી જોડાઈને મોજ કરવા લાગ્યા.

વૈષ્ણવ મત પ્રમાણે જીવ બે પ્રકારના છે:—(૧) નિત્ય મુક્ત; (૨) નિત્ય બદ્ધ. પહેલા પ્રકારના જીવો તે ઉપર વર્ણવ્યા તેવા કૃષ્ણના નિત્યના સોખતીઓ અને તેની લીલાના સહકારીઓ. ખીજા પ્રકારના જીવો માયાકૃત પ્રાપંચિક સૃષ્ટિમાં રહે છે. માયાકૃત સૃષ્ટિ એટલે આ દૃશ્ય જગત્. તેની અને પરવ્યોમ વગેરે ચિન્મય ભૂમિકાઓ વચ્ચે કારણવારિથી ભરેલી વિરજા નદી છે. વાચકે એટલું સ્મરણમાં રાખવું કે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય જગત્ વચ્ચે જે અંતર છે તેમાં આપણી દિશાનું માપ કામ આવતું નથી. જૂઠાં જૂઠાં તત્ત્વોની બે ભૂમિકાઓ એકજ સ્થળમાં રહી શકે અને છતાં તેઓ એક ખીજાથી અલગ હોય. વૈકુંઠ અને વૃન્દાવન કૃષ્ણના જેટલાં જ સર્વવ્યાપક છે. તેથી કરીને તેમનો એક અંશ આ દૃશ્ય જગત્માં પણ હોય. તેમની વચ્ચેનું અંતર સ્થળનું અંતર નથી. માત્ર બેઉની વચ્ચે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોનો બનેલો એક પડદો છે. એ પડદો હિઠડે અથવા આપણે પ્રયત્ન કરીને એ ત્રણ ગુણની પાર જઈએ તો સ્થલાંતર કર્યા વગર જ આપણે વૃન્દાવનમાં આસ્થા જઈએ. એ ત્રિગુણાત્મક માયાના પડદાની પેલી બાજુએ કૃષ્ણ છે અને આ બાજુએ આપણે છીએ. આપણે તેનામાં જ છીએ; લગારે અળગા નથી. તેનો વેણુનાદ આપણને તેનું સ્મરણ કરાવવા નિત્ય ગુંજ્યા

જ કરે છે. પણ આપણે સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભૂલી ગએલા હોવાથી આપણે તે તરફ લક્ષ આપતા નથી.

આપણે જીવ માત્ર કૃષ્ણના અંશ છીએ અને તેથી વૈષ્ણવો જીવને કૃષ્ણનો વિભિન્નાંશ કહે છે. તે અંશી અને આપણે અંશ છીએ. અંશ તરીકે આપણે તેના બધા જ ગુણ ધરાવીએ છીએ. કૃષ્ણ ચિત્સમુદ્ર છે અને જીવ ચિત્કણ છે. પણ તે છતાં જીવ કૃષ્ણના જોટલો જ અનાદિ છે. તેની સાથે પ્રેમના બંધનથી બંધાયેલો તેનો સદાનો સાથી છે. વૈષ્ણવોની ભાષામાં કહીએ તો જીવમાત્ર ગોપી છે અને કૃષ્ણના સનાતન રાસનો ભાગીદાર છે.

ત્યારે જીવ અને કૃષ્ણની વચ્ચે આટલો દીર્ઘકાલવ્યાપી વિયોગ શા માટે ? જીવને આટઆટલાં દુઃખ, કલેશ, અને સંતાપ જ્ઞાને ? તેની બુદ્ધિ ઉપર આટલો ગાઢ અંધકાર કેમ ? કૃષ્ણથી વિમુખ રહેવાની તેની સ્વાભાવિક વૃત્તિ શાથી ? આવા આવા પ્રશ્નો વિચારશીલ મનુષ્યને ગૂંચવી નાખીને તેને ધણીવાર હતાશ કરી દે છે.

હવે વૈષ્ણવ ઋષિઓ આ પ્રશ્નોનો શો ઉત્તર આપે છે તે જોઈએ. રાસલીલા વખતે કૃષ્ણ એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા, અને બ્રહ્મવરી બનેલી ગોપીઓ તેમની શોધમાં આખા વૃન્દાવનમાં રવડવા લાગી. એમ કરતાં કરતાં તેમની મનોબળથી જ્યારે એટલી બધી વધી ગઈ કે તેમને જીવવાની આશાનો સંભવ ન રહ્યો, ત્યારે તે ધડીએ કૃષ્ણને તેમણે પોતાની સામે જ ઉભેલા દીઠા. તેમના દર્શનથી થતા સુખની લહેરમાં તેઓ પોતાનું બધુંએ પાછલું દુઃખ ભૂલી ગઈ અને તેમની આંખોનાં આંસુ સૂકાય તે પહેલાં તેમના મુખ ઉપર આનંદની આભા છવાઈ ગઈ. ત્યારે પેલા વિનોદી કૃષ્ણે તેમને શા માટે આટલો સંતાપ આપ્યો ? કારણ કે તે રસિકશિરોમણિ છે. તે જાણે છે કે વિયોગની જ્વાલા સંયોગના સુખને બમણી મીઠાશ આપે છે.

આ ચાવી વડે વૈષ્ણવો જગતના બધા કોયડા ઉઠેલે છે. જીવ અને કૃષ્ણનું પુનર્મિલન થાય ત્યારે કયી રીતે બેઠેને ઘણામાં ઘણું સુખ થાય તે કૃષ્ણ સારી રીતે જાણે છે. વળી પ્રેમનું સાચું સુખ નિત્યના સંયોગ કરતાં નિત્યની આકાંક્ષામાં વધારે છે એ તો જોમને સંસારના પ્રેમનો અનુભવ હોય તેઓ પણ જાણે છે. તાપમાં ચાલીને આવનાર તરફ્યાને ઠંડું પાણી કેટલું સુખદાયક લાગે છે ? પ્રેમીને માટે જૂરવામાં, બળીબળીને ખાખ થવામાં પણ એક પ્રકારની મોજ રહેલી છે તે જગતના પ્રેમીઓ જાણે છે. તેટલા જ માટે પ્રેમીઓના ગુરુ અને શિરતાજ કૃષ્ણે તેની અને જીવની વચ્ચે વિયોગ કરાવ્યો છે કે જેથી કરીને તે અને જીવ બેઉ વિપ્રયોગ શૃંગારની મજા ભોગવે અને સંયોગ થાય ત્યારે સંયોગ પણ અનેક ગણો મધુર થાય. તેથી જ ગોપીઓની માફક આપણે બધા તેને સારૂ જૂરતા ફરીએ છીએ. આપણે જાણતા હોઈએ કે ન હોઈએ પણ આપણે સૌ કૃષ્ણના વિયોગને લીધે જ દુઃખી છીએ એ સત્ય હકીકત છે. આપણાં તમામ દુઃખો, પછી તે ગમે તે સ્વરૂપમાં આપણી આગળ આવીને ઉભાં રહે, પણ તે બધાંએ કૃષ્ણવિયોગનાં જ પરિણામ છે. કૃષ્ણનો વિયોગ એ જ તમામ પ્રકારનાં દુઃખોનું સામાન્ય નામ છે. આપણે ગમે તે કારણથી પોકાર કરતા હોઈએ પણ ખરું જોતાં તે કૃષ્ણને માટેનો જ પોકાર છે. અને જ્યારે આપણામાંથી કોઈ કોઈ ભાગ્યવાન જીવો એ બધાં દુઃખોનું મૂળ કારણ સમજી જાય છે અને કૃષ્ણને મળવા માટે તેમની ઉત્કંઠા નહિ સહન થાય એટલા પ્રમાણમાં વધી જાય છે ત્યારે પેલો માયાનો પડદો ઉંચકાઈ જાય છે અને તેઓ કૃષ્ણને પોતાની નજર આગળ જ જુએ છે. ત્યારે જ તેમને જ્ઞાન થાય છે કે અમે અત્યાર સુધી જે કાંઈ સહન કર્યું તે એક ભયંકર સ્વપ્ન જ હતું. તેમાં વળી જ્યારે કૃષ્ણ તેમને પોતાની લાક્ષણિક મધુર રીતે કહે છે કે તમે એક પળવાર પણ મારાથી વિખૂટા હતા જ નહિ; માત્ર તમે તે

જાણતા ન હતા ત્યારે તેમના આશ્રયનો પાર રહેતો નથી. હકીકતમાં છે પણ એમ જ. આપણે બધા—પાપી અને પુણ્યવાન—બધા તેનામાં જ જીવીએ છીએ. પણ આપણી પ્રજા ઉપર ધુમ્મસ ફરી વળ્યું છે; આપણને એક પ્રકારની ઘેલકા લાગુ પડી છે અને તેથી આપણને તેના સાંનિધ્યનો અનુભવ થતો નથી. એક પળવારને માટે પણ આપણે તેનાથી દૂર થતા નથી અને આ થોડા કાળનો વિયોગ એ પણ તે લીલામયની એક લીલા છે. પરંતુ કેટલીએ વાર તે ચતુર છાનોમાનો આવીને તેના અદૃશ્ય હાથથી આપણાં આંસુ લૂછી જાય છે અને આપણને ખબર ન પડે એમ સાંત્વન આપી જાય છે. ઘણીએ વાર આપણાં જીવનમાં વિપત્તિનાં વાદળાંમાંથી આશાનું અને તેજનું એક નહાતું શું ફિરણુ ડોકિયું કરે છે. ઘેર નિરાશામાં ઘેરાયા હોઈએ અને ચારે બાજુએ અંધકાર છવાઈ રહ્યો હોય ત્યારે કોણ જાણે કોઈ અંતરિક્ષમાંથી આપણને સાંત્વન આપતું હોય તેમ આપણા હૃદયમાં નવું બળ અને નવી આશા પ્રકટી નીકળે છે. એ જ તે ચતુરની ચતુરાઈ; તે ખેલાડીના ખેલ. કોઈ કોઈવાર વિપત્તિનાં તોફાન અને ગડગડાટ શમી ગયા પછી જ્યારે આપણી વૃત્તિઓ શાંત થઈ હોય છે ત્યારે તેની ધીમી રમતીઆળ પગલીઓનો અને તેની બંસીનો અવાજ આપણી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો સાંભળે છે.

આ બાજુએ જ્યારે આપણે યુગ યુગાંતર સુધી કૃષ્ણના વિયોગથી તરફડતા હોઈએ છીએ ત્યારે તે શું કરે છે ? તેને પણ આપણો વિરહ તેટલો જ સાલે છે. કોઈ કોઈવાર તેની તીવ્રતા એટલી બધી વધી જાય છે કે પોતાનાં પ્રિયજનોને ભેટવા માટે તે માયાના પડદા પોતાને હાથે ચીરીને આપણી આગળ આપણે ચર્મચક્ષુવડે તેને જોઈ શકીએ એવી રીતે આવીને ઉભો રહે છે. આનું જ નામ અવતાર. અવતાર એટલે ભગવાન અસ્થિમાંસનું શરીર ધારણ કરે છે એમ વૈષ્ણવો માનતા નથી. તેમના મત પ્રમાણે અવતાર એટલે અવિ-

ભાવ; કૃષ્ણ અને તેના પાર્ષદો વૃન્દાવનમાં જે નિત્ય લીલા કરે છે તેનું સ્થૂળ જગત્માં અવતરણુ.

વળી જેમ સઘળાં દુઃખનું મૂળ કારણ કૃષ્ણનો વિયોગ છે, તેમ સુખ માત્રનું મૂળ કારણ કૃષ્ણમિલન છે. આ જગત્માં મનુષ્ય જ્યારે જ્યારે સુખનો અનુભવ કરે છે ત્યારે હમેશાં તેને કૃષ્ણનો આછો અને ક્ષણિક સંસર્ગ થાય છે. આ જગત્માં જેને આપણે આનંદ કહીએ છીએ તે વૃન્દાવનના આનંદની વિકૃતિ છે. તેવી જ રીતે અહિંનો પ્રેમ ત્યાંના પ્રેમનો વિકાર માત્ર છે. આપણી જિંદગામાં જિંદગી કવિતા, સારામાં સારું ચિત્ર અથવા સંગીત એ ત્યાંના દિવ્ય કાવ્યો અને કલાના માત્ર નમૂના છે. માતાનો પ્રેમ, પત્નીની ભક્તિ, બાળકનાં કાડ એ બધાંએ તે દિવ્ય પ્રેમના અતિ અતિ આછા અને અધૂરા નમૂનાઓ છે. પરંતુ તે ગમે તેવા આછા અને અધૂરા હોવા છતાં આ જગત્ના વેરાન રણમાં લીલાછમ રણદ્વીપ જેવા છે અને તેમના અસલ સ્વરૂપનું આપણને સ્મરણ કરાવે છે.

હવે ચૈતન્ય સંપ્રદાયના દાર્શનિક મતની રૂપરેખા બતાવીએ. બૌદ્ધ યુગના આઘાત પછી જ્યારે વૈદિક ધર્મની પુનર્ધટના કરવામાં આવી ત્યારે તે પુનર્ધટનાના પ્રયત્નમાંથી વેદને અનુસરનારા પણ એક બીજાથી ભિન્ન દેખાતા કેટલાક દાર્શનિક વાદની ઉત્પત્તિ થઈ. એ બધાનું એક સામટી રીતે અવલોકન કરતાં તેમની વચ્ચેનો દેખીતો વિરોધ ઓછો થઈ જાય છે. સૌથી પહેલો શંકરાચાર્યનો કેવલાદ્વૈત વાદ હતો. તેમાં મનુષ્યના હૃદયમાં અનાદિ કાળથી રહેલા પ્રેમના કોમળ ભાવોને સ્થાન ન હતું. પ્રેમ અને ભક્તિ વડે ભગવાનની આરાધના કરવાથી જે નિર્મળ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને માટે તેમાં અવકાશ ન હતો. આગળ જતાં શુષ્ક જ્ઞાનવાદ થઈ જવાનો ભય પણ હતો. તેનો પ્રતિકાર કરવાની જરૂર હતી. એ પ્રતિકાર વૈષ્ણવ આચાર્યોએ કર્યો. રામાનુજ, મધ્વ, નિંબાર્ક અને વલ્લભ,—એ ચાર

આચાર્યોએ પોતાપોતાની રીતે જીવ અને ભગવાનના સંબંધનો મહાપ્રશ્ન ઉકેલ્યો. પણ હજી એ બધા વાદનો સમન્વય કરીને એ દાર્શનિક મંદિરનો કળશ ચડાવવાનું કામ બાકી રહ્યું હતું, અને તે ચૈતન્ય-દેવના અનુયાયી જીવ ગોસ્વામીએ સિદ્ધ કર્યું.

ચૈતન્યદેવ પોતાના લખેલા સાહિત્યનો વારસો આપણને આપતા ગયા નથી. પ્રેમાવિષ્ટ અવસ્થાને લીધે “કૃષ્ણ” એવો પૂરો ઉચ્ચાર કરતા પહેલાં જે ભાવમગ્ન બની જઈને બાહ્યચેતનારહિત થઈ જતા તે ગ્રંથરચના કરી જ કેમ શકે ? પણ તેમણે જે મહા બુદ્ધિસંપન્ન વ્યક્તિઓને પ્રેરણા આપી, શું શું લખવું તેની યોજના ધરી આપી અને તેથી એ વધારે કાર્યસાધક એવો પોતાનો આશીર્વાદ આપ્યો. એ જે ભાઈઓ, જેઓ રૂપ અને સનાતનનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમણે અને તેમના ભત્રિજા જીવે મળીને ચૈતન્ય-સંપ્રદાયને સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કર્યો. જીવે અચિંત્યભેદાભેદવાદની સ્થાપના કરી અને તેમને અનુસરીને બલદેવ વિદ્યાભૂષણે પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ગોવિંદભાષ્ય રચ્યું.

આ મત પ્રમાણે જીવ અને પ્રકૃતિ ભગવાનની શક્તિઓ છે. તેમની તાત્ત્વિક એકતા હોવા છતાં બેઉ ભગવાનને સંપૂર્ણ રીતે અધીન છે. જીવ એ ચિત્કણ છે, ભગવાનનો અંશ છે; અને તેથી તે તેનો દાસ છે. પરંતુ એ તેનો દાસભાવ અનાદિ અને સનાતન છે. કોઈ કાળે પણ એ દાસભાવનું તેને વિસ્મરણ થવું ઇષ્ટ નથી. તેથી સાર્થક વગેરે મુક્તિઓ આ સંપ્રદાયના મત પ્રમાણે સ્પૃહણીય નથી; કારણ કે તેમાં કૃષ્ણની સેવા કરવાનો અવકાશ નથી. ભગવાનની નિરંતર સેવા એ જીવની અંતિમ સ્થિતિ છે. આટલા માટે જીવ અને ભગવાન તત્ત્વે એક હોવા છતાં પ્રેમના આસ્વાદનને માટે તેમના વચ્ચે ભેદ રહે છે. તોપણ એ ભેદ અને અભેદ બેઉ બુદ્ધિના વિષય નથી તેથી તે અચિંત્ય છે. એજ પ્રમાણે દૃશ્ય જગત પણ

ભગવાનના ઐશ્વર્યની એક વિભૂતિ છે. વેદાંતના પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદ એ બે પૈકી આ સંપ્રદાયને પહેલો જ માન્ય છે. બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ભગવાન એ ત્રણેની એકતા બતાવીને પહેલા બેનો ત્રીજામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વૈષ્ણવ ધર્મ ભક્તિ અને પ્રેમપ્રધાન હોવાથી એક જ ઇષ્ટ દેવની ઉપાસનાને જ તે માન્ય રાખે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રેમ એક જ પાત્ર તરફ અખંડ ધારાએ વહે તો જ તે પ્રેમ કહેવાય. તેથી કરીને ચૈતન્યદેવના અનુયાયી વૈષ્ણવો નંદનંદન કૃષ્ણને જ પોતાના ઉપાસ્ય માને છે. પણ તેથી કરીને બીજા દેવદેવીઓના અસ્તિત્વનો તેઓ અસ્વીકાર તો નથી જ કરતા; તેમ જ તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ ઓછી નથી કરતા. તેમનું સર્વનું પૂજન તેઓ માન્ય રાખે છે અને કરે પણ ખરા. પણ એ બધા દેવો ગમે તેટલા મ્હોટા હોવા છતાં કૃષ્ણના દાસ છે એ વાત પણ તેઓ ખૂબ આગ્રહથી પકડી રાખે છે. તેમનું પૂજન અને ઉપાસના જેની ઇચ્છા થાય તે બલે કરે પણ તે કૃષ્ણના દાસ તરીકે જ. કોઈ પણ દેવ અથવા દેવીનું કૃષ્ણથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને તેમની સ્વતંત્ર દેવ તરીકે ઉપાસના આ સંપ્રદાયને માન્ય નથી.

આવી જ ઉદારતા તેમણે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનું સમાધાન કરવામાં બતાવી છે. જ્ઞાન અને કર્મની મહત્તાનો તેમણે અનાદર નથી કર્યો; પણ તેમને ભક્તિથી અળગા કરવાથી બેઉ નિષ્ફળ જાય છે એમ કહેતાં તેઓ સંકોચાયા નથી. સ્વતંત્ર સાધન તરીકે જ્ઞાન અને કર્મની કશી જ કિંમત નથી. તેઓ હમેશાં ભક્તિની અપેક્ષા રાખે છે; પરંતુ ભક્તિ નિરપેક્ષ છે. ભક્તિ વગરનાં કર્મ અને જ્ઞાન નકામાં છે, પણ જ્ઞાન અને કર્મ વગરની ભક્તિ સર્વ સિદ્ધિદાયક છે અને ખરી ભક્તિ તો “જ્ઞાનકર્માચનાવૃત્તા” એટલે જ્ઞાન અને કર્મના આવરણ વિનાની જ હોવી જ જોઈએ એવું આ સંપ્રદાયનું મંતવ્ય છે.

વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, વગેરે બધાં એ શાસ્ત્રો આ સંપ્રદાયને માન્ય છે. પણ તેમનો ભાગવત તરફ પ્રબળ પક્ષપાત છે. ભાગવતને તેઓ પાંચમો વેદ અને વ્યાસસૂત્રોનું સાચામાં સાચું બાળ્ય માને છે. જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં તેઓ વેદનાં પ્રમાણ આપે છે ખરા પણ તેના કરતાં ભાગવત તથા બીજા પુરાણોનાં પ્રમાણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. વેદ, ભાગવત તથા બીજાં પુરાણોની એકવાક્યતા કરવી એ તેમનું કાયમનું દષ્ટિબિંદુ છે.

વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રાચીન છે. અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં પણ તેનો પ્રચાર હતો તેના ઐતિહાસિક પુરાવા છે. આર્યોવર્તના બીજા સંપ્રદાયોની માફક વૈષ્ણવો પણ વૈષ્ણવ ધર્મનું મૂળ વેદ છે એમ માને છે. પરંતુ કોઈ પણ ધર્મ અઢી હજાર કે તેથી વધારે વખત સુધી હતો તેવો ને તેવો જ નથી રહી શકતો. જગતમાં થતી ક્રાંતિઓની અને વિશ્વવ્યાપી વિચારબળની અસરથી તે પૂરેપૂરો મુક્ત નથી જ રહેતો. ઘણા કાળથી ચાલ્યા આવતા વૈષ્ણવ ધર્મનું પુનરુત્થાન રામાનુજાચાર્ય અને તેમના પછીના આચાર્યોને હાથે થયું તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મનો અમલ જો કે ઉતરી ચૂક્યો હતો તોપણ તેણે દેશના માનસ્ ઉપર કેટલીક કાયમની અસર મૂકી હતી. તેનો હદાપણ ભરેલો ઉપયોગ કરી લીધા વગર વૈષ્ણવ આચાર્યોને છૂટકો જ ન હતો. અહિંસા, મનુષ્યમાત્રની સમાનતા અને જીવમાત્ર પ્રત્યે દયા એ બૌદ્ધ ધર્મના વારસાને તેમના પછી આવનારાઓએ સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનો કરી લીધો. વેદના કાળના હિંસાપ્રધાન યજ્ઞો અને બલિદાનોનો યુગ પૂરો જ થયો હતો. ચારિત્ર્ય, ત્યાગ અને સંયમને જેમ જેમ વિશેષ પ્રાધાન્ય મળતું ગયું તેમ તેમ વૈદિક યજ્ઞોની પ્રતિષ્ઠા જે સ્વાભાવિક રીતે ઓછી થવી જ જોઈતી હતી, તે વૈષ્ણવ ધર્મના યુગના આરંભથી જ ઓછી થઈ ચૂકી છે. બ્રહ્મ અથવા ઈશ્વરના માત્ર જ્ઞાનથી સૌને કાયમનો સંતોષ નથી થતો. માનવહૃદયના કોમળ ભાવોને પ્રયત્ને

કરીને દયાવીએ તોપણ તે કાયમના દયાઈ જતા નથી. પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં પ્રેમ કાયમનું સિંહાસન માંડીને બેઠેલો છે. તે પ્રેમ જ્યારે કોઈ એક પાત્રના ઉપર ઢળે ત્યારે જ મનુષ્યને સંતોષ થાય છે. સામાન્ય રીતે માતાપિતા, પત્ની, સંતાન અને મિત્રો, એ ચારમાંથી એક અથવા વધારે એ પ્રેમનાં ભોક્તા થાય છે. પરંતુ મનુષ્ય એવો અપૂર્ણ અને નિર્મળ છે કે તેનાથી એ પ્રેમનો આદર જેવો થવો જોઈએ તેવો થઈ શકતો નથી. તેથી કરીને મનુષ્ય પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરવાને માટે કોઈ સંપૂર્ણ, દોષરહિત અને પ્રેમાસ્પદ થવાને તમામ પ્રકારની યોગ્યતાવાળા પાત્રની શોધ કરતાં કરતાં અંતે જ્યારે તે કૃષ્ણને પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરે છે ત્યારે જ તેને કાયમની શાંતિ થાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં કર્મ અને જ્ઞાનને ગૌણ સ્થાન મળવાનાં કારણ આ રીતે આપણને ઇતિહાસ અને માનવ સ્વભાવના અવલોકનમાંથી મળી આવે છે.

વૈષ્ણવ ધર્મ પહેલેથી ઉદાર તો હતો જ. આત્મણના કરતાં પણ ભક્તિના પ્રતાપ વડે શૂદ્રોને વધારે પૂજનીય ગણવાનું તત્ત્વ સ્વીકારીને એક પ્રકારની સામાજિક ક્રાન્તિનાં બીજ તેણે પહેલેથી વાવ્યાં જ હતાં. માણસના નીચા ઊંચાપણાની કસોટી તેના જન્મથી નહિ પણ તેના ભક્તિ અને ચારિત્ર્ય વડે જ કરવી એ તેનો મુદ્રાલેખ હતો. ઇશ્વરને ભજવાનો માર્ગ આત્મણ, શૂદ્ર, ચાંડાલ સૌને માટે મોકળો હતો. ઇશ્વરને ભજવાથી “સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો અને વેશ્યાઓ” પણ તરી જાય છે આ તત્ત્વ તો વૈષ્ણવોએ અસલથી જ સ્વીકાર્યું હતું. અને તેથી જ હેલિયોડોરા જેવો વિદેશી ગ્રીક પણ એ ધર્મની ઉદારતાથી આકર્ષાઈને વાસુદેવનો ઉપાસક બન્યો હતો.* તેનો અંધાવેલો ગરુડ-સ્તંભ તેની ભક્તિની સાક્ષી પૂરી રહ્યો છે. પરંતુ જોઈ ધર્મે કરેલી

* *Luders, Ins. No. 669, Epigraphica Indica, Vol. X. Appendix.*

વિચારકાન્તિએ એ ઉદારતાને વધારે ચિરંજીવી બનાવી. અમુક જાતિના લોકો જ ઈશ્વરને ભજી શકે અને બીજાઓએ ઈશ્વરની આરાધના કરવી હોય તો તેવા વિશિષ્ટ અધિકારવાળાઓને મધ્યસ્થ તરીકે રાખીને જ આરાધના કરી શકાય એ માન્યતાને ઐહોએ મરણતોલ કરી નાખી હતી. એ કિંમતી વારસાનો વૈષ્ણવ આચાર્યોએ સુંદર ઉપયોગ કર્યો અને કેટલાએ કાળથી ધર્મથી વંચિત રહેલા સમાજના મ્હોટા ભાગને ભક્તિનો કલ્યાણપ્રદ સંદેશ સંભળાવ્યો. બીજા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો કરતાં ચૈતન્ય સંપ્રદાયમાં આ ઉદારતાનું તત્ત્વ સવિશેષપણે તરી આવે છે. ચૈતન્યદેવના અનુયાયીઓએ જાતિભેદનો વિચાર ક્યાં વગર સૌને કૃષ્ણની ભક્તિ કરવાનો સમાન અધિકાર આપ્યો છે. કાચરથો જેઓ બંગાળામાં શૂદ્રો ગણાય છે તેમાંના એકને ભજન અને વૈરાગ્યને પ્રતાપે* ગોસ્વામીનું સર્વોચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું છે. બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર ગમે તે હોય પણ જે કૃષ્ણનો ભક્ત હોય તે ગુરુ થઈ શકે એ ઉદાર નીતિનું તેમણે પાલન કર્યું છે. શૂદ્ર જાતિના ભક્તો પાસેથી બ્રાહ્મણોએ અને સ્ત્રીઓ પાસેથી પુરુષોએ દીક્ષા લીધાનાં સંકેદો દૃષ્ટાંત મળી આવે છે. એ ઉપરાંત મુસલમાનોએ બળાકારે વટળાવેલાઓને પણ માત્ર કૃષ્ણનામનું પ્રાચશ્રિત્ત કરાવીને તેમની શુદ્ધિ કર્યાના ÷ અને + પરધર્મીઓને પણ વૈષ્ણવ બનાવ્યાના દાખલા જોઈએ તેટલા જોવામાં આવે છે. આ ઉદારતાએ આર્ય અને ઇસ્લામ ધર્મના સંઘર્ષણ વખતે હિન્દુ સંસ્કૃતિને નાશના મુખમાંથી ઉગારી લીધી એટલું જ નહિ પણ ખુદ ઇસ્લામના વિચારપ્રવાહ ઉપર પોતાની છાપ બેસાડી છે. ચૈતન્યદેવની પ્રેમભક્તિએ ઇસ્લામના સુરી સંપ્રદાયના ઘડતરમાં કેટલો ફાજો આપ્યો છે તે નકકી કરવું સહેલું નથી તોપણ તેના ઉપર ઘણી જ અસર થએલી છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

કીર્તન અને ખાસ કરીને નગરસંકીર્તન એ ચૈતન્ય સંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા છે. એ કીર્તનોમાં ચૈતન્યદેવની પોતાની પ્રતિભાએ, અંગાળીઓના ભાવપ્રધાન સ્વભાવે, તેમજ તેમનાં સંગીત અને નૃત્યે જે બળ પ્રેર્યું છે તેનો દાખલો આર્યાવર્તના ધર્મો અને સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં શોધ્યો જડે એમ નથી.* “ભાગવત પુરાણને અવલંબીને જે જે સંપ્રદાયો ઉભા થયા છે તેમાંના કોઈમાં પણ નવદ્વીપનાં કીર્તનોનો જોસ અને ઉન્માદ નથી.” આ કીર્તનોએ ચૈતન્ય સંપ્રદાયના પ્રચારકાર્યને અતિશય વેગ આપ્યો છે. એ વેગ કાળે કરીને ઓછો થયો છે તોપણ હજી કેટલાક સાધુચરિત વૈષ્ણવ સાધુઓનાં કીર્તનોમાં એ જોસ અને ઉન્માદની છાયા જોવામાં આવે છે. એ બધા ઉપરાંત ચૈતન્યદેવ પોતાના અનુયાયીઓમાં દીનતા, ક્ષમા, ત્યાગ, એવા કેટલાક દૈવી ગુણોની એવી કાયમની છાપ મૂકતા ગયા છે કે આજે પણ એ ગુણોના અવશેષ વડે તેમના અનુયાયીઓને ખીળ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવોમાંથી સહેલાઈથી ઓળખી શકાય છે.

* Kennedy, *The Chaitanya Movement*, P. 55.

अनर्पितचरीं भिरात् करुणयावतीर्णः कलौ
 ममर्पयितुमुन्नतोऽङ्गुलरसां स्वभक्तिश्रियम् ।
 हरिः पुरट्सुन्दरपुतिकदम्बसंदीपितः
 सदा हृदयकन्दारे स्फुरतु वः शचीनन्दनः ॥
 कालान्नं भक्तियोगं निजं यः
 प्रादुष्कर्तुं कृष्णचैतन्यं नाम ।
 आविर्भूतस्तस्य पादारविन्दे
 गाढं गाढं लीयतां चित्तभृङ्गः ॥

પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવ.

પ્રકરણ ૧૬.

અલૌકિક બાળક.

રાગ-જયજયવન્તી.

* શ્રીચૈતન્ય અવતાર શુનિ લોક નદીયાર
ઉઠિલો પરમ મંગલ રે;

સકલ તાપ હર શ્રીમુખ સુંદર
દેખિયા લોધલો વિભોર રે.

અનંત બ્રહ્મા શિવ અદિ જત દેવ
સભાર્થ નરરૂપ ધરિ રે;

ગાયેન હરિ હરિ ગ્રહણુ છલ કરિ
ક્ષપિતે કેહ નાદિ પારે રે.

—વૃન્દાવનદાસ.

ચૈતન્યદેવ એટલે પ્રેમનો અવતાર. તેમની લીલા અનાદિ અને અનંત છે. દિશા અને કાળથી તે પરિચિન્ન નથી, :એવું તેમની જીવનકથાના લેખકો કહી ગયા છે. વળી તેઓ કહે છે કે મહાપ્રભુ

* ચૈતન્યદેવનો જન્મ થયો જણીને નદીઆના લોકોએ ઉત્સવ :કર્યો. તેમણે સુંદર ત્રિતાપહારી વદન જોઈને સૌ આનંદમાં ડૂબી ગયા. શેષ, બ્રહ્મા, શિવ વગેરે દેવો નરરૂપ ધારણુ કરીને ગ્રહણુને જ્ઞાને હરિનામ કીર્તન કરવા લાગ્યા પણ કોઈએ તેમને ઓળખ્યા નહિ.

આપણા ઉપર કૃપાવંત થઈને તેમની અનંત લીલાની આપણને ઝાંખી કરાવવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે જ તેમની અપ્રકટ લીલાને આપણે પ્રકટ સ્વરૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ.

× કૃષ્ણ અને તેમની આર્જુનની શક્તિ રાધા બેઉ અભિન્ન હોવા છતાં રસાસ્વાદની સ્પૃહાથી તેમણે પૃથક્ સ્વરૂપધારણ કર્યાં હતાં. તે જ રાધાકૃષ્ણ તેમના કેટલાક નિગૂઢ મનોરથની તૃપ્તિને માટે ફરીથી એકસ્વરૂપ થઈને ચૈતન્યદેવ રૂપે પ્રકટ થયાં. ચૈતન્યદેવ એટલે રાધાનાં ભાવ અને કાંતિથી આચ્છાદિત થયેલા કૃષ્ણ.

એવી હકીકત બની કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ફરીથી પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ થવાની અભિલાષા થઈ. એટલે પહેલાં તો તેમણે પોતાના પાર્ષદોને મોકલાવ્યા. તેમણે આવીને ભરતખંડમાં જૂદીજૂદી જગ્યાએ જન્મ લીધો. પણ જગતના લોકો તેમને ઝોળખી ન શક્યા. ભગવાન અને તેમના ભક્તોનો મહિમા તેમની કૃપા સિવાય નથી જાણી શકાતો.

ખંગાળામાં કલ્પક્રતાથી ઉત્તરે ૭૦ માઇલ દૂર ગંગાને કિનારે શાંતિપુર નામના ગામમાં કમલાક્ષ નામે એક તપસ્વી અને શાસ્ત્રવિદ્ બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમની વિદ્યા અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા જોઈને સૌ તેમને વંદન કરતા. અદ્વૈત આચાર્યના નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે.

પાપ અને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા જગત ઉપર તેમને દયા વહ્નટતી. લોકોનાં દુઃખ જોઈને તેમનું દયાળુ હૃદય ખિન્ન થતું. કોઈ પણ ઉપાયે જગતનું પરિત્રાણ કરવું અને જગતમાં પ્રેમરાજ્યની સ્થાપના કરવી એવો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પની સિદ્ધિને માટે તેમણે પોતાના ઈષ્ટદેવ કૃષ્ણની આરાધના કરવા માંડી. એમ કરતાં કરતાં વર્ષો વીતી ગયાં પણ અદ્વૈતનો નિશ્ચય હળવો નહિ અને શ્રદ્ધા ઠીલી પડી નહિ.

આખરે કૃષ્ણે પોતાના ભક્તની પ્રાર્થના સાંભળી અને જગતના તરફ કૃપાદષ્ટિ કરી.

બંગાળા શાકતપ્રધાન દેશ છે. ઐશ્વર્ય ધર્મના ધ્વંસ પછી વેદોક્ત શક્તિપૂજની સાથે ઘેર વામાચારનાં તત્ત્વો ભળી જઈને એક પ્રકારના બીભત્સ ધર્મનું સ્વરૂપ ત્યાં પ્રચલિત થવા પામ્યું હતું. આત્મણુથી માંડીને શૂદ્ર સુધીના ધણાખરા હિન્દુઓ આવા જ પ્રકારના ધર્મચરણમાં ફસાએલા હતા. તેમના કરતાં સંખ્યામાં ઓછા પણ વઘા અને બુદ્ધિના પ્રતાપથી લબ્ધપ્રતિષ્ઠ થએલા નૈયાયિક પંડિતોનો એક વર્ગ હતો. તેમણે શુષ્ક તર્કવાદની ઝાડીમાં શુદ્ધ ભક્તિના કામળ પ્રવાહને ગૂંચવી નાખ્યો હતો. તે બધાની વચમાં કૃષ્ણના ભક્તોનું એક ન્હાતું મંડળ ભાગવત, જયદેવનું ગીત-ગોવિન્દ અને વિદ્યાપતિ તથા ચંડીદાસનાં પ્રેમભક્તિથી નીતરતાં કાવ્યોમાંથી પ્રેરણા અને બળ મેળવીને પોતાનું કામ કર્યું જતું હતું. ઉપર કહેલા અદ્વૈત આચાર્ય અને શ્રીવાસ પંડિત આ ભક્ત-મંડળના આત્મા હતા.

શાંતિપુરથી ચાર પાંચ માઇલ દૂર નવદ્વીપ શહેર વસ્યું છે. એક વેળા ત્યાં હિન્દુ નૃપતિઓની રાજધાની હતી. રાજધાની હોવા ઉપરાંત સરસ્વતીની ઉપાસનામાં તે કાશી અને મિથિલાનું પ્રતિસ્પર્ધી હતું. તેરમી શતાબ્દિમાં રાજધાની ગૌડ નગરમાં ગયા પછી પણ વિદ્યાપીઠ તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા ચાલુ રહી હતી; આજે પણ ન્યાયશાસ્ત્રના બે ત્રણ ધુરંધર પંડિતો તેની પ્રાચીન કીર્તિના અવશેષ જાળવી રહ્યા છે.

સિવદત્તનો જગન્નાથ મિશ્ર નામનો એક આત્મણુ યુવક નવદ્વીપમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા આવ્યો. તેને નીલાખર ચક્રવર્તી નામના કુલીન આત્મણે પોતાની પુત્રી શચીદેવી પરણાવી. એ શચીદેવી

અને જગન્નાથ મિશ્રના ધર્મપરાયણ યુગલે પછી નવદ્વીપમાં જ નિવાસ કર્યો. તેમને એક પછી એક આઠ પુત્રીઓ થઈ; પણ તેમાંની એકે જીવવા પામી નહિ.

ત્યાર પછી શય્યાએ એક પુત્રને જન્મ આવ્યો. છોકરો સૌને જોવો ગમે એવો હતો. માતા પિતાએ તેનું નામ વિશ્વરૂપ પાડ્યું.

ફરી પાછાં દશ વર્ષ વીતી ગયાં અને શય્યાદેવીએ પુનઃ ગર્ભ-ધારણ કર્યો. આ વખતે તેના ગર્ભમાં કોઈ અલૌકિક તેજ રાશિએ પ્રવેશ કર્યો. શય્યાદેવીની કાન્તિ દિવસે દિવસે દેદીપ્યમાન થવા લાગી. કોઈ કોઈ વાર દેવતાઓ પ્રણામ કરીને તેના ગર્ભમાં રહેલા બાળકનું સ્તવન કરતા હોય એવું તેના જોવામાં આવતું. તેના કાન પર દેવતાઓના દિવ્ય સંગીતના લણકારા આવતા. આ બધું શું થાય છે અને શાથી થાય છે તે નહિ સમજી શકાવાથી શય્યાદેવી ગભરાઈ જતાં.

આખરે ફાલ્ગુન માસ આવ્યો. પૂર્ણિમાને દિવસે સખી સાંજે પૂર્ણ ચન્દ્રનો ઉદય થયો. થોડી જ વારમાં ચન્દ્રનું ગ્રહણ થયું અને ગંભીર ઘાટ હરિનામ તથા શંખ અને ઘંટના નાદથી ગાળી ઉઠ્યા. એજ વખતે (ઈ. સ. ૧૪૮૬ ના ફેબ્રુઆરી તા. ૧૮મી શનિવાર) શય્યાદેવીએ એક અલૌકિક બાળકને જન્મ આવ્યો. તેજ-રાશિ જેવું દીપ્તિમાન તેનું કલેવર હતું. શુદ્ધ સુવર્ણના જેવો તેની કાયાનો વર્ણ હતો. તે બાળું જીવે માટે શય્યાએ તેનું નામ નિમાઈ પાડ્યું. માતાનો તે લાડકવાયો પુત્ર હતો અને આખર સુધી તેવો જ લાડકવાયો રહ્યો. લોકોએ તેને ગૌરાંગ, વિશ્વંભર, ગૌરહરિ એવાં જૂઠાં જૂઠાં નામો આપ્યાં. સંન્યાસદીક્ષા લીધી ત્યારે ગુરુએ તેમને “કૃષ્ણચૈતન્ય”ના નામથી સંબોધ્યા. એ નામ ટૂંકાવતાં તેમનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ “ચૈતન્ય” નામ બનેલું છે.

જગન્નાથ મિત્રે ધામધૂમથી પુત્રજન્મનો ઉત્સવ કર્યો, બ્રહ્મા, શિવ, નારદ, અને બીજા અનેક દેવો અને દેવીઓ પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં રૂપમાં પોતાના પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવ્યાં. આકાશ તેમનાં સ્તાવનના સૂરથી ઝણઝણી રહ્યું. દેવતાઓ ગાવા લાગ્યા: “આનન્દો ! પવિત્રો અને પદ્મલિતો ! આનન્દો ! વાપ્સો આન દુઃખીઆરાંઓ ! આશ્વાસન લ્યો ! તમારો તારણહાર હવે આવી પહોંચ્યો છે. આ સુસમાચારને સૌ વધાવી બેળે. જગતમાંથી દુઃખ અને ક્લેશનો અન્ત આવશે. તમારો તારણહાર તમને સંસારની પાર ઉતારવા હરિનામની નાકા લઈને આવી ચૂક્યો છે. તે તમને તારશે, તમારાં પાપ તાપનો બોળે ઉતરાવશે અને તમને તેના શ્રેયસ્યમાં તેડી જશે.”

અને બાળસ્વરૂપ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ બોલે “તથાસ્તુ” કહેતા હોય તેમ તેમણે મધુર મંદ સ્મિત કર્યું.

પ્રકરણ ૨ જી*

બાળક નિમાધ.

* ગૌરા નાચે શચી દુલાલિયા;
ચૌદિકે બાલક મેલિ, સખે દેઈ કરતાલિ,
હરિબોલ હરિબોલ બોલિમા.

વાસુદેવ ઘોષ.

* શચીકુમાર ગૌરાંગ બાળકને બેગાં કરીને તેમની સાથે તાળી પાડીને હરિબોલ હરિબોલ બોલીને નૃત્ય કરે છે.

બાળક માત્ર રહે છે તેમ મહાપ્રભુ પણ રડતા. પણ તેમના રુદનમાં એક વિશેષતા એ હતી કે હુરિનામકીર્તન થતાં જ તે ઝટ છાના રહી જતા. પારણામાંથી જ તેમણે આ રીતે હુરિનામ પ્રત્યેની પોતાની રુચિનું દર્શન કરાવ્યું.

તેમના સ્પર્શમાં અજબ જાદુ હતું. જેઓ તેમને સ્પર્શ કરતા તેઓ અપાકૃત આનંદનો ઉપભોગ કરતા અને પવિત્ર લાવેથી તેમનાં સાનાં હૃદય ભરાઈ જતાં. એ અલૌકિક સુખની લહરી તેમનાં નેત્રોમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વહેવડાવતી.

એક વાર એવું બન્યું કે મેખમાલી નામના કોઈ ચોરે મહાપ્રભુને શેરીઓમાં રમતા દીઠા. તેમના અંગ ઉપરના દાગીનાએ તેના ચિત્તને લલચાવ્યું. પણ તેણે જેવા મહાપ્રભુને ખાંધ પર લીધા કે તરત તેના દિલમાં અનુતાપ પ્રકટયો. તેની પાપવૃત્તિઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ. તેના જીવનની દિશા પલટાઈ ગઈ અને તે સાધુ બની ગયો.

મહાપ્રભુને નૃત્યનો પહેલેથી જ શોખ હતો. તેમનું નૃત્ય જોવું એ એક અલૌકિક લ્હાવો હતો. ઘણીવાર તેઓ પોતાના જેવડા છોકરાઓને એકઠા કરતા અને સૌને ગોળ કુંડાળામાં ગોઠવીને નૃત્યનો આરંભ કરતા. પોતે વચમાં ઉભા રહીને “કૃષ્ણ” “હુરિ” “ખામ” એવાં નામોને ગવાય એવા રૂપમાં ગોઠવીને તાળી પાડીને ગાતા અને છોકરા તેમની આસપાસ નૃત્ય કરતા. થોડીવારમાં જ નૃત્ય કરનાર, કરાવનાર અને જોનાર સૌ કોઈ અવર્ણનીય રસમાં ડૂબી જતાં. દૃશ્ય જગત્ તેમની નજર આગળથી સરી જતું અને તેટલા કાળને માટે પ્રેમ અને આનંદથી સચરાચર ભરેલી કોઈ અપ્રાકૃત દુનિયામાં તેઓ પ્રવેશ કરતાં. જોનારાઓને પણ એક પ્રકારની દિવ્ય મસ્તી આવી જતી; અને તેમને પોતાને પણ આ બાળકોની સાથે નૃત્ય કરવાનું મન થઈ આવતું. કોઈ કોઈ વાર

આવા પ્રકારનું નૃત્ય કરતાં કરતાં મહાપ્રભુને મૂર્ચ્છા આવી જતી, તેથી પુત્રધેલાં શય્યાદેવીનું હૃદય ફેંકડી ઉઠતું.

મહાપ્રભુ જ્યારે ત્રણ વર્ષના હતા ત્યારે એક દિવસ એક ધર્મ-પ્રાણુ યાત્રાળુ ફરતો ફરતો નવદ્વીપ આવી ચઢ્યો અને તેમને ઘેર જ રાતવાસો રહ્યો. તેણે રસોઈ બનાવી અને આંખ માંચીને પોતાના ઈષ્ટ દેવ ગોપાલને ભોગ ધરાવવા લાગ્યો. એટલામાં જ મહાપ્રભુ ત્યાં દોડી આવ્યા અને યાત્રાળુએ પીરસેલી થાળીમાંથી એક ત્રાસ ભરીને ખાધ લીધો. નૈવેદ્ય અભડાયું એમ માનીને બધી રસોઈ ફેંકી દધને તે યાત્રાળુ નવેસરથી રાંધવાનો વિચાર કરતો હતો; પણ તેના મનનો ભાવ સમજી જઈને મહાપ્રભુએ તેના તરફ સ્મિતભરી કૃપાદષ્ટિ કરીને કહ્યું, “મહાભાગ! જેની તમે આજ સુધી સેવા કરતા આવ્યા છો તે જ હું છું. જુઓ.” અને તે ભાગ્યવાન યાત્રાળુએ પોતાની સામે બાલ ગોપાલની મૂર્તિ ઉભેલી દીડી. તે હર્ષોન્મત્ત બની ગયો. પણ તેને શાંત રહેવાનો આદેશ કરીને મહાપ્રભુ ત્યાંથી બાળકોની સાથે રમવા દોડી ગયા.

નિશાળે જવા જેવડા થયા એટલે તેમને નિશાળે ભણવા બેસાડ્યા અને ખીજા છોકરાઓની માફક મહાપ્રભુ પણ કંઈ શીખવા લાગ્યા. તેમને રમવાનો અને ગંગામાં તરવાનો ખૂબ શોખ હતો. તેમનાં તોફાન મસ્તી પણ ઓછાં ન હતાં. છોકરાઓની ટોળીના સરદાર બનીને ઘાટ પર સ્નાન કરવા આવતાં સ્ત્રીપુરુષોને ખૂબ કાયર કરતા. પણ તેઓ તેમનું સુંદર વદન અને પ્રેમ કરતાં નેત્રો જોતા એટલે તેમના ક્રોધ અને ખીજવાટ પળવારમાં ઉડી જતા અને સૌના હૃદયમાંથી તેમના તરફ પ્રીતિની સેર્ય ફૂટતી.

તેમની હઠનો પણ કંઈ છેડો ન હતો. આજે આ તો કાલે પેલી એવી તરેહ તરેહની વસ્તુઓની હડપૂર્વક માગણી કરતા. ગમે તેમ કરીને શય્યાદેવીએ તે વસ્તુઓ આણી આપવી જ જોઈએ. નહિ તો તે રડી રડીને મૂર્ચ્છિત થઈ જતા.

દેવના નૈવેદ્યની વસ્તુઓ ખાઇ જવાની તેમને મ્હોટી કુટેવ હતી. કોઇ વાર તો તુલસી અને પુષ્પ વડે તે પોતાની જ પૂજા કરી લેતા. ધર્મપ્રાણ શચીદેવી તેમને ઠપકો આપતાં ત્યારે ઠાવકું મ્હોં કરીને કહેતા, “હું કોની પૂજા કરું ? સૌએ મારું જ પૂજન કરવું જોઇએ.” પુત્રનું સદાએ કલ્યાણ ધર્યછનારી માતાથી આવું કેમ સાંખી શકાય ? તેમણે કહ્યું, “નિમાધ ! તું શું ગાડો છે ?” પણ મહાપ્રભુએ તરત જ ગંભીર ભાવે જવાબ આપ્યો, “ના રે, હું એકલો જ ડાહ્યા છું. બીજાં બધાંએ ગાડાં છે.”

તેમની પાડોશમાં મુરારિ ગુપ્ત કરીને એક વૈદ્ય રહેતા હતા. વૈદ્યવિદ્યા ઉપરાંત તેમને વેદાંતનો પણ શોખ હતો. એકવાર ભાગ્યે જ પાંચ વર્ષની ઉંમરના મહાપ્રભુએ, જાણે સૌને આરા કરવાનો જ પોતાનો અધિકાર હોય એવા રૂવાબથી કહ્યું, “મુરારિ ગુપ્ત ! પડતું મૂકો તમારું આ બધું નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાન અને દીનતાપૂર્વક ભગવાનનું ભજન કરો.

આવાં આવાં તેમનાં કાર્યોથી ઘણાના મનમાં શંકા ઉપજતી કે આ અલૌકિક આળક કોણ હશે ?

પ્રકરણ ૩૦^{મું}

નિમાધ પંડિત.

મહાપ્રભુના મ્હોટા ભાઇ વિશ્વરૂપે સોળ વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં જ સંન્યાસ લેવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો. તે તેજસ્વી અને ભવિષ્યમાં નામ કમાડ એવો છોકરો હતો. આળપણથી જ તેની

પ્રકૃતિ વિચારશીલ હતી. જગન્નાથ અને શચીદેવીએ તેને માટે વિવાહ યોગ્ય કન્યાની શોધ કરવા માંડી છે એ વાતની જાણ થતાં જ વિશ્વરૂપ ચમક્યો. અસહ્યથી જ તે વૈરાગ્યવાન અને સાધુ જેવો તો હતો જ. તેમાં વળી અદ્વૈત, શ્રીવાસ અને એવા બીજા ભક્તોના સહવાસથી તેના વૈરાગ્યમાં ખૂબ જોસ આવ્યો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે જીવાનીમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં જ વિશ્વરૂપ કંદર વૈરાગ્યવાન બની ગયો. તેણે પોતાનાં માતાપિતાના મનસૂબાને ધૂળમાં મેળવી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેમને ઘડપણમાં નિરાધાર અવસ્થામાં છોડી જતાં તેનું હૃદય જખમી થયું; અને બાળક નિમાર્ધનો વિચાર આવતાં તેનું રડવું ખાબ્યું ન રહ્યું. પણ તેનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો. તેણે હૈયું દઢ કર્યું અને એક રાત્રે ઘર છોડ્યું. તેણે સંન્યાસ દીક્ષા ભીધી અને ટૂંક મુદતમાં પંઢરપુરમાં દેહત્યાગ કર્યો એ ઉપરાંત તેને વિષે વધારે હકીકત મળી શકતી નથી.

વિશ્વરૂપના ગૃહત્યાગથી મહાપ્રભુનાં વૃદ્ધ માતાપિતા શોકથી મરવા જેવાં થઈ ગયાં. તેમને પોતાને મૂર્ખાં આવી ગઈ અને જ્યારે શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે ખોલ્યા, “આ ! બાપા ! રડશો નહિ. હું મહોટો થઈશ ત્યારે ઘડપણમાં તમારી સેવા કરીશ.” આ વચન તેમનાથી પણ ન જ પળાયું તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

પણ આ બનાવથી જગન્નાથના મન ઉપર એક નહિ ભૂસાય એવી કાયમની છાપ પડી ગઈ. રહેને નિમાર્ધને પણ તેના ભાઈની માફક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને તે પણ વિરક્ત થઈ જાય એવી આશંકાથી તેમણે મહાપ્રભુનું ભણતર જ બંધ કરી દીધું. છતાં આખરે પાડોશીઓ અને મિત્રોની સમજાવટથી તેમણે આ મૂર્ખાઈ ભરેલો અંકુશ તો જતો કર્યો. પણ મારો નિમાર્ધ કદી પણ સંન્યાસી ન થાયો એવી પ્રાર્થના તો તેમની ચાલુ જ રહી.

નવમે વર્ષે મહાપ્રભુને યજ્ઞોપવીતના સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. વિધિ પ્રમાણે તેમના મસ્તકનું મુંડન કરવામાં આવ્યું અને બ્રહ્મચારીનાં વસ્ત્રો તેમને પહેરાવ્યાં. *એજ વખતે તેમણે પોતાનાં માતાને પાસે બોલાવ્યાં, અને તેમણે જે દેખાવ જોયો તે જોઈને તે આભાંજ બની ગયાં. તેમણે પોતાના પુત્રને તેજઃપુંજથી વીંટળાએલો દીડો. તેની મુખાકૃતિ પણ નજર માંડીને જોઈ શકાય નહિ એવી પ્રતાપયુક્ત હતી. પછી તે બોલ્યા, “માતા! હું જાઉં છું, પણ પાછો આવીશ. તમારા પુત્રનું ખૂબ જતન કરજો.” આટલું બોલીને તે બેશુદ્ધ થઈ ગયા અને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે કશાનું તેમને સ્મરણ રહ્યું ન હતું. આ બનાવ બન્યા પછી થોડા જ વખતમાં જગન્નાથને તાવ લાગુ પડ્યો અને આ માંદગીમાંથી તે સાજા ન જ થયા. મહાપ્રભુ પોતાના મરણોન્મુખ પિતાનો હાથ પકડીને રડી પડ્યા.

પતિના વિયોગનો જખમ શચીદેવીએ નિમાઈની ખાતર સહન કર્યો. તેનું મ્હોં જોઈને તે પોતાનું દુઃખ પિસારે મૂકતાં. હવે મહાપ્રભુને ગંગાઢાસ પંડિતની પાસે સંસ્કૃત વ્યાકરણ બણવા બેસાડ્યા. બણવામાં તે ખૂબ ચક્રાર હતા તેથી થોડા જ વખતમાં તેમણે પોતાનાથી મ્હોટી વયના વિદ્યાર્થીઓને પાછળ મૂક્યા.

તે જમાનામાં નવદ્વીપ પાઠશાળાઓનું સ્થાન હતું એમ કહીએ તો ચાલે. વસ્તીનો મ્હોટો ભાગ અધ્યાપકો અને તેમના વિદ્યાર્થીઓનો હતો. ભરતખંડના જૂદા જૂદા પ્રાન્તોમાંથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ બણવા માટે અથવા તો પોતાનું બણુતર પૂરું કરવા માટે આત્મા આવતા. નવદ્વીપના વિદ્યાપીઠની પદવીની પણ ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી. વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, અલંકાર, વેદાંત, જ્યોતિષ વગેરે

*આ પ્રસંગનો મુરારિ ગુપ્તે પોતાનાં “કર્યા” એટલે નોંધપોથીમાં લેલેખ કર્યો છે.

વિષયો શીખવાની ત્યાં ધણી સારી સમવડ હતી અને એ વિષયના નિષ્ણાત પંડિતો ત્યાં સારી સંખ્યામાં હતા. એ બધા ઉપરાંત ન્યારે નવદ્વીપના ન્યાયશાસ્ત્રના પંડિતોએ ગૌતમના ન્યાયશાસ્ત્રમાં સુધારો કરીને નવન્યાયની રચના કરી ત્યારથી ભરતખંડનાં અન્યાન્ય વિદ્યાપીઠોમાં તેની ખ્યાતિ જામી ગઈ. એ પંડિતોના નેતા વાસુદેવ સાર્વભૌમ હતો. મહાપ્રભુના જીવનમાં તેણે અગત્યનો ભાગ લીધેલો હોવાથી એ પંડિતને વિષે આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. પ્રખ્યાત “દીધિતિ”નો કર્તા રઘુનાથ તેનો શિષ્ય હતો. મહાપ્રભુ પોતે પણ તેની ન્યાયની પાઠશાળામાં થોડો વખત ભણેલા. તેમના સદાધ્યાયીઓમાં નૈયાયિક રઘુનાથ અને સ્મૃતિકાર રઘુનંદન બેઉ ધણા નામાંકિત થઈ ગયા છે.

બ્યાકરણ અને નિરુક્તનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી મહાપ્રભુએ ન્યાયશાસ્ત્ર ભણવા માંડયું. ઉપરોક્ત રઘુનાથ વાસુદેવની પાઠશાળાનો પ્રધાન શિષ્ય હતો. તે પણ મહાપ્રભુની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ આગળ ઝાંખો પડવા લાગ્યો, અને બીજા પંડિતો પણ આ અલૌકિક બુદ્ધિસંપન્ન કુમારની સથે વાદ્યુદ્ધમાં ઉતરતાં ડરવા લાગ્યા. આ જ અરસામાં રઘુનાથ પોતાના “દીધિતિ” ગ્રંથની અને મહાપ્રભુ પોતાના “અદ્વૈતપ્રકાશ”ની રચના કરી રહ્યા હતા. રઘુનાથે એકવાર પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીનું લખાણ જોયું અને તેનાથી રડી દેવાયું. તેને સાંત્વન આપવા ઉદારચરિત મહાપ્રભુએ પોતાનું લખાણ ગંગામાં ફેંકી દીધું અને રઘુનાથને ન્યાયશાસ્ત્રમાં અક્ષયકીર્તિ મેળવવાનું ક્ષેત્ર મોકળું કરી આપ્યું.

હવે મહાપ્રભુ યૌવનમાં પ્રવેશ કરતા હતા. વિશ્વરૂપનો સંન્યાસ હજી શચીદેવીને સાલ્યા કરતો હતો તેથી પોતાના એકના એક પુત્રને વિવાહના બન્ધનમાં ખાંધી દેવા તે આતુર હતાં. વલ્લભ આચાર્ય નામના નવદ્વીપના એક બ્રાહ્મણની કન્યાનું મારું આવું કે તરત

શચીદેવીએ તેને ઝડપી લીધું. યથાસમમ મહાપ્રભુ પરણ્યા અને પોતાની નવવિવાહિતા પત્ની લક્ષ્મીદેવીને ઘેર લાવ્યા અને માતાને રાજી કર્યો.

હવે તેમણે વ્યાકરણની પોતાની સ્વતંત્ર પાઠશાળા ઉઘાડી. અધ્યાપક તરીકે તેમણે ટૂંકે મુદતમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી. સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ મળી આવ્યા અને શાળા સારી રીતે પગભર થઇ. એજ અરસામાં એક પ્રસંગ એવો બન્યો કે જેથી મહાપ્રભુએ નવદ્વીપના પંડિતોમાં પહેલું સ્થાન મેળવ્યું. કેશવ કાસ્મીરી નામનો એક દ્વિગવિજ્ઞયી પંડિત ઉપરાઉપરી વિજયોથી ગર્વોન્મત્ત બનીને નવદ્વીપ આવ્યો. તે અગાઉ તેણે ભરતખંડનાં સારાં સારાં વિદ્યાપીઠોના પંડિતોને છક્કડ ખવરાવી હતી. નવદ્વીપમાં આવીને તેણે વાદ્યબુદ્ધને માટે આર્ધાન કર્યું. મહાપ્રભુએ કાવ્ય અને અક્ષરકાંતી ચર્યામાં તેનો મદ ઉતાર્યો અને નવદ્વીપની લાજ રાખી. તે દિવસથી વયોવૃદ્ધ પંડિતો તેમના તરફ માન અને ભયથી જોતા થયા.

આ પ્રમાણે વિદ્યાવિલાસમાં મહાપ્રભુનો કૌશલકાળ જવા લાગ્યો. અલૌકિક રૂપ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, કીર્તિ આટલું બધું હોવા છતાં અભિમાને તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો. તે નમ્રતા અને સૌજન્યની પ્રતિમા સમાન હતા. પરાજિત થએલા પંડિતોના દિલમાં તેમના પરાજયનો ડાંખ ન પાડે એવી મહાપ્રભુની વિનયી વર્તણૂક હતી. તેમનો સ્વભાવ વિનોદી હતો. રસ્તે ચાલતાં પણ મિત્રો અથવા શિષ્યોને કાંઇને કાંઇ ટીખજ કરીને હસાવ્યા વિના રહેજ નહિ. દોડવાનો અને તરવાનો પણ તેમને ભારે શોખ હતો અધ્યાપક થયા પછી તેઓ તરતાં કે દોડતાં શરમાતા નહિ. આથી કરીને કેટલાક ભારેખમ પંડિતો તેમની નિંદા પણ કરતા.

પરંતુ ત્રેમભક્તિનો મહા સ્રોત જેણે તેમના હૃદયગિરિમાંથી નીકળીને ખંગાળા અને ઓરિસ્સાને પ્લાવિત કરી દીધા તેના ઉદ્ભવની આગ્રાહી તેમના પહેલાં ત્રેવીશ વર્ષના જીવનમાંથી થઇ શકતી નથી.

બુદ્ધિવિલાસ એ જ જાણે તેમના જીવનનું ધ્યેય હોય એવું સૌ કોઇને સમજાતું હતું. શ્રીરામ પંડિતે તેમને વૈષ્ણવધર્મ તરફ વાળવાનો કરેલો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો. આરીતે ધર્મના વિષય તરફ મહાપ્રભુ દેખતી રીતે એપરવાહ હતા તો પણ તેમના જેવા બુદ્ધિમાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિતે જીવનના અતિ ગંભીર પ્રશ્ન વિષે કશોજ વિચાર નહિ કર્યો હોય એ માની શકાય એવું નથી. એક સામાન્ય પ્રસંગમાંથી તેમના હૃદયમાં પ્રેમભક્તિનો ઉદય થયો અને જેમ આકાશમાં એકા-એક કોઈ જ્વલંત નક્ષત્ર ઉગે એટલે આખું નભોમંડળ તેના તેજથી પ્રજ્વળી ઉઠે તેમ મહાપ્રભુએ ધર્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ અંગાળા અને ઓરિસાનું વાતાવરણ પલટાઈ ગયું. પ્રેમભક્તિનો મહાસાગર ઉછળ્યો અને તેના તરંગો મદ્રાસ, મદા-રાપ્ટ્રે, ગૂજરાત, પંજાબ આદિ દૂરદૂરના પ્રાંતો સુધી ફરી વળ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

ગયાની યાત્રાએ.

મહાપ્રભુને હવે વીશમું વર્ષ બેઠું. તેમનું યૌવન હવે પૂરે ખહા-રમાં ખીલ્યું હતું. ગાજેલા સોનાના રસથી ઘસાયું હોય એવું દીપ્તિ-માન તેમનું અંગ હતું કોઈ કવિ કે ચિત્રકાર સારામાં સારા રૂપની કલ્પના કરે તેના કરતાં પણ ચ્હડી જાય એવું તેમનું સૌન્દર્ય હતું. પ્રેમ, કરુણા, ક્ષમા, સુરુચિ, કવિતા, કલા એ બધાં જાણે એક નર-તનુમાં મૂર્તિમંત થયાં હોય અથવા તો કોઈ મહા કલાકારની સૌન્દ-ર્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિ ધનીભૂત થઈ હોય એવું તેમનું સ્વરૂપ હતું. સૌન્દર્ય અને સુગઠનની પ્રતિમારૂપ તેમના શરીરનો ઘાટ હતો. તેમની આલમાં અનેરું લાલિત્ય હતું. અને સ્વરમાં વીણાના રજુકારનું માધુર્ય હતું. તેમનું હાસ્ય સૌનાં મન હરી લેતું. તેમનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમના કુખારા

ફૂટતા. તેમના સ્પર્શમાં અલૌકિક મોહિની હતી અને તેમનાં રોમે-રોમમાંથી એવું કોઈ સત્ત્વ ઝરતું કે જે કોઈ તેની અસર નીચે આવતા તે બધાએ સદાને માટે તેમનાજ બની જતા.

એક સમાકાલીન કવિ તેમના સૌન્દર્યનું ચિત્ર દોરતાં લખે છે:-

રાગ-કલ્યાણ.

“અમૃત મથિયા કેવા નવની તુલિલો ગો;
તાહાતે ગડિલો ગોરા દેહ;
જગત્ જાનિયા કેવા રસ નિંગાડિલો ગો
એક કૈલો સુધર્ધ સુલેહ.
અખંડ પીયૂષધારા કેવા આહટિલો ગો
સોનાર વરણે દિલો ચિનિ;
સે ચિનિ મારિયા કેવા ફેનિ તુલિલો ગો
હેન વાસોં ગોરાઅંગખાનિ.

* * * *

બિભુરી વાટિયા કેવા ગાખાનિ માજિલો ગો
ચાંદિ માજિલો મુખખાનિ;
લાવણ્ય વાટિયા કેવા ચિત્ત નિરમાણ કેલો
અપરૂપ રૂપેર બલનિ.” *

લોચનદાસ

* અમૃત વલોવીને તેમાંથી માખણ કહાડીને તેના વડે શું ગૌરાંગનું શરીર ઘડ્યું હશે? જગત્ને ગાળીને તેનો તમામ રસ નીચોવીને શું માધુર્યનો નિષ્કર્ષ તેમનામાં જ ભરી દીધો હશે?

અમૃતને હકાળીને તેમાં સોનેરી સાકર ભેળીને તે મિમ્બલ વડે બાણે કોઈ મિષ્ટ પદાર્થ તૈયાર કર્યો હોય એવું ગૌરાંગનું માધુર્ય છે.

શું વીજળી વાકીને તેના વડે એમનો દેહ અજવાળયો હશે અથવા ચંદ્રના તેજ વડે એમનું વદન માંજ્યું હશે? લાવણ્યના સાર વડે એમના ચિત્તનું નિર્માણ કર્યું હશે?

તેમના બકતોનાં હૃદય ઉપર તેમણે કેટલો અધિકાર જમાવ્યો હતો તે વિષે એક ખીજો સમકાલીન કવિ લખે છે:—

રાગ—પદમંજરી.

“ જખન દેખિનુ ગોરા ચાંદે

તખન પડલુ પ્રેમકાંદે.

તનુમન તાહારે સોંપિલુ;

કુલ બયે તિલાંજલિ દિલુ.

ગોરા વિનુ ના રહે જીવન

ગોરાંગ લોધલો પ્રાણુધન.”*

વાસુદેવ ઘોષ.

હવે મહાપ્રભુએ પોતાના ચૂંટી કહાડેલા શિષ્યો સાથે પૂર્વ અંગાળની મુસાફરી આદરી. અધ્યાપક તરીકેની તેમની કીર્તિ તેમની આગળ આગળ જઈ પહોંચી હતી. તેથી તે જ્યાં ગયા ત્યાં તેમનો સારો સત્કાર થયો. આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ આ પ્રવાસ સફળ થયો એમ કહેવાય. કારણ કે તે પોતાની પાઠશાળાને માટે સારી જેવી રકમ લેતા આવ્યા હતા. તેમની ગેરહાજરીમાં તેમનાં પત્ની લક્ષ્મી-દેવીનો સર્પદંશથી દેહાન્ત થયો. પરંતુ આ પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે કાંઈને પણ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો જણાતો નથી. આમાં માત્ર એક જ અપવાદ છે. એકવાર તપન મિશ્ર નામનો એક શ્રાવણ તેમની મુલાકાતે આવ્યો અને પગે પડીને વિનવવા લાગ્યો કે “ પ્રભો ! મારો ઉદ્ધાર કરતા જાઓ.” મહાપ્રભુએ કૃષ્ણનામનો જપ કરવાની અને કાશીમાં જઈ રહેવાની તેને સલાહ આપી અને એમ પણ કહ્યું કે હું પોતે ત્યાં થોડા વખતમાં આવી પહોંચીશ.

*ગૌરચંદ્રને જોતાંજ હું તેની પ્રેમબળમાં ફસાઈ પડ્યો અને મારાં તન મન મેં તેમને સોંપી દીધાં. લજ્જા, ભય, બધુંએ વીસરી ગયો છું. તેમના વિના હું જીવી શકતો નથી. તે જ મારા પાણુના પ્રાણ છે.

લગભગ આ જ અરસામાં બાલ્ય ચિહ્નો ઉપરથી જેને ગાંડપણ કહી શકાય તેવો વ્યાધિ તેમને લાગુ પડ્યો. પણ તે વધારે વખત ટક્યો નહિ. થોડા વખતમાં જ તે સાબળ થયા અને પાછા સાહિત્યના વ્યાસંગમાં મશગૂલ થઈ ગયા. અત્યાર સુધી તેમના જીવનનું ધ્યેય સાહિત્ય ચર્ચામાં જ બંધાઈ ગયું હતું.

નવદ્વીપના સનાતન મિશ્ર નામના એક કુળવાન બ્રાહ્મણે પોતાની પુત્રી વિષ્ણુપ્રિયાનું તેમને માટે માથું મોકલ્યું, અને લગ્ન પણ ખૂબ ધામધૂમથી થઈ ગયાં. એજ વિષ્ણુપ્રિયા તેમની આદર્શ પતિ-ભક્તિ અને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાને લીધે પાછળથી સેંકડો કરુણ કાવ્યોનો વિષય થઈ પડ્યાં.

લગ્ન પછી લગભગ તરત જ મહાપ્રભુએ ગયાની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કર્યો. પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવા જઈ ધું એવું કારણ તેમણે જણાવી દીધું તેથી શયીદેવીએ કશી આનાકાની પણ ન કરી. ગયાક્ષેત્રમાં વિષ્ણુનાં ચરણચિહ્ન પૂજાય છે અને બધા સંપ્રદાયના હિન્દુઓ તેને યાત્રાનું ધામ માને છે.

આ સાધારણ પ્રસંગે મહાપ્રભુના જીવનનું એક પ્રકરણ ઘિલાડ્યું. એ ચરણચિહ્નનાં દર્શન કરતાની સાથે જ તેમના હૃદયમાંથી ભક્તિનો પ્રબળ તરંગ ઉછળી પડ્યો. અત્યાર સુધી તેમણે એવું કશું જ ક્યું ન હતું કે જેથી તે ભવિષ્યમાં ધર્મસંસ્થાપક થશે અથવા અવતાર તરીકે પૂજાશે તેની આગાહી કરી શકાય. પણ એ ચરણ-ચિહ્નોએ જાણે પત્થરના પડ નીચે દબાએલું ભક્તિ અને પ્રેમનું પાતાળઝરણું વહેતું ક્યું હોય તેમ થયું. તેમનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહેવા લાગી અને પ્રેમના આવેગથી આખું શરીર કંપવા લાગ્યું. યાત્રાળુઓનો સમૂહ આ દૃશ્ય આશ્ચર્યચકિત થઈને જોવા લાગ્યો. પણ મહાપ્રભુને કોઈનું, કશાનું ભાન ન હતું. તેમનું મન કૃષ્ણના સ્વપ્ન-દર્શનમાં ડૂબી ગયું હતું.

એકાએક જનમેદનીમાંથી એક સાધુ બહાર આવ્યો. તે ઇશ્વર પુરી હતા. ભકત તરીકે ખૂબ પંકાયા હતા. મહા સાધુ માધવેન્દ્ર પુરી જેમની ભાવદશાએ તે વખતના બધા ભકતોને મુગ્ધ કરી દીધા હતા અને જેમનું મહાપ્રભુ પોતે પણ ઘણા માનપૂર્વક સ્મરણ કરતા હતા તેમના જ ઇશ્વરપુરી શિષ્ય હતા.

ઇશ્વરપુરીને જોતાં જ મહાપ્રભુના ભકિતના વેગે બમણું જોર ક્યું. ઇશ્વરપુરી તેમને એક બાજુએ તેડી ગયા અને સાંત્વન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી મહાપ્રભુએ ઇશ્વરપુરી પાસે મંત્રદીક્ષા લેવાની યાચના કરી પણ એ સાધુની આંખોએ તેમનો ખરો મહિમા પારખી લીધો હતો તેથી તેમણે પોતાની અયોગ્યતાનું બહાનું કહાડ્યું. પણ આખરે તેમણે લોકવ્યવહારની દ્રષ્ટિએ મહાપ્રભુને ગોપાલમંત્ર મંભળાવ્યો.

દીક્ષા લીધી કે તરત જ તેમણે તો કૃષ્ણની શોધમાં છુન્દાવન તરફ દોટ મૂકી. પણ તેમના શિષ્યો અને મિત્રોએ ખૂબ સમજાવી પટાવીને નવદ્વીપ તેડી આવ્યા.

પ્રકરણ પ મું.

મહાપ્રભુ ભકત બન્યા.

રાગ-ધન્યાશ્રી

ભગત ચામિની જનુ ધ્રુજ-કામિની

નવ નવ ભાવે વિભોર;

કાચન વરણ ભેલો પુન વિવરણ

ગદ ગદ હુરિહરિ બોલ.

સ્તંભ કંપ અર અંગે પુલક ભર
ઉત્પત સકલ શરીર;
ધન ધન શ્વાસ વહત હૃદય મહી
નયનહિ વહ ધન નીર. *

રાધા મોહન.

મહાપ્રભુનું નિગૂઢ તત્ત્વ જાણનારાઓ કહી ગયા છે કે તેઓ રાધા અને કૃષ્ણના સંપૂર્ણ ઐક્યરૂપે પ્રકટ થયા હતા. તેમના આ અવતારનું એક પ્રયોજન એ હતું કે પોતાના નામના માધુર્યનો સ્વાદ અનુભવવાની અને પોતાના ભક્તો તેમના તરફ કેવા કેવા પ્રકારના પ્રેમના ભાવો અનુભવે છે તેનો રસ ચાખવાની કૃષ્ણને અભિલાષા થઈ આવી. તેથી જ તેમણે ભક્તનો પાઠ ભજવ્યો અને એવો સરસ રીતે ભજવ્યો કે જેમણે તેમને નજરે જોયા હતા તેઓ પણ છેતરાયા અને તેમને ભક્ત માની બેઠા.

તેઓ ગયાની યાત્રા કરીને નવદ્વીપ પાછા તો આવ્યા પણ પૂરેપૂરા બદલાઈને આવ્યા. તે હવે પહેલાંના નિમાધ પંડિત રહ્યા ન હતા. તેમનું બુદ્ધિનું અભિમાન ગયું; વિનોદી સ્વભાવ ગયો, સાહિત્યનો વ્યાસંગ ગયો, સ્વભાવની અપજ્ઞતા ગઈ, વિવાદપટુતા ગઈ,—બધુંજ ગયું. હવે તો તે દીનતાની અને હૈયાના ઠાઈ હડા ઉડા દર્દની પ્રતિમા સમા દેખાતા હતા. જે તીવ્ર વેદના તેમના હૃદયના મર્મને કોતરી નાખતી હતી તે તેમના દયામણા ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. જાણે કોઈ મહા મૂલ્યવાન વસ્તુ તેમણે

* પ્રજાગોષ્ઠીના માફક તરેહ તરેહના ભાવમાં ચક્ર્યૂર બનીને ગૌરાંગ આખી રાત જાગે છે તેમની કાંચન વરણી કાયા નિસ્તેજ થઈ ગઈ છે. હુરિ! હુરિ! એવો તે ગદ્ ગદ્ સ્વરે ઉચ્ચાર કરે છે. તેમનું શરીર અકડાઈ જાય છે, કંપારી આવે છે અથવા શેમાંથી થાય છે. શ્વાસ જોરથી ચાલે છે. પૃથ્વીપર આબોટ છે અને નેત્રમાંથી નેવધાર આંસુ વહી જાય છે.

એક વાર મેળવીને ગૂમાવી હોય અને તેના અભાવથી જાણે તે બહાવરા બની ગયા હોય એવા દેખાતા હતા. વૈષ્ણવને જોઇને તો તે રડી જ પડતા અને તેને પગે પડીને કહેતા, “મને કહેશો કૃષ્ણ ક્યાં હશે? હું ક્યાં જઈં તો તેને જોવા પામું? મને કોઈ તેનો પત્તો બતાવશો? અરે! કોઈ દિવસ પણ હું તેને જોવા પામીશ કે નહિ તે તો કહો!” આવું આવું બોલીને તે હૈયાફાટ રડી પડતા, અને સાંભળનારાઓને પણ રડાવતા. જાણે કૃષ્ણે તેમના હૃદયનો સંપૂર્ણ અધિકાર લઈ લીધો હોય એવું લાગતું હતું. કૃષ્ણ સિવાય બીજા કશાનો વિચાર પણ તેમને આવતો ન હતો. આવી અવસ્થામાં પોતાની પાઠશાળા અલાવવાનું તેમને માટે અસંભવિત થઈ પડ્યું. એક દિવસ તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આશીર્વાદ આપીને રજા આપી દીધી.

આખો દિવસ તે ગંભીર મ્હાન વદને કૃષ્ણવિરહિણી ગોપીની માફક લમણે હાથ દબને “હા! કૃષ્ણ!” હા! કૃષ્ણ!” એવા શત્રુના હૃદયને પણ પીગળાવે એવા કરુણ ઉદ્દગાર કહાડતા ખેસી રહેતા અને કોઇવાર જ્યારે હૃદયમાં દુઃખનો વેગ સમાતો નહિ ત્યારે જાણે હજારો વીંછીના ડંખની વેદના થતી હોય તેમ જમીન ઉપર આળોટીને આક્રન્દ કરતા. જે વૈષ્ણવ ભક્તોની તેઓ અગાઉ મસ્કરી કરતા તેમને જ આજે તેઓ ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા અને મે અત્યાર સુધી મારી જિંદગી વ્યર્થ વેડી નાખી એવો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા.

મહાપ્રભુમાં થએલા આ નવા પરિવર્તનથી નવદીપના વૈષ્ણવ સમાજમાં આનંદ આનંદ થઇ ગયો. એમના જેવો મહોજસ્ પુરુષ જે સમાજનાં દાખલ થાય તેને નવું જીવન મળે, તેમાં નવા પ્રાણનો સંચાર કરે એમાં કશો શક ન હતો. આવા વિચારથી વૈષ્ણવોએ તેમને પોતાના મંડળમાં ઘણી ખુશીથી આવકાર આપ્યો એટલું જ

નહિ પણ તેમને પોતાના મંડળના નેતા બનાવ્યા. તેમને અવતાર તરીકે માનવા જેવું કશું જ હજી કોઈના જોવામાં આવ્યું ન હતું. તે બધું થોડા વખત પછી બન્યું.

શ્રીવાસ પંડિતે મહાપ્રભુને પોતાને ઘેર આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું અને સાથે સાથે મુરારિ ગુપ્ત, મુકુન્દ દત્ત, વાસુદેવ ઘોષ તથા બીજા અગ્રગણ્ય વૈષ્ણવોને પણ તેડાવ્યા. દરરોજ રાત્રે સૌએ એકત્ર થઈને કૃષ્ણકીર્તન કરવું એવી જોડવણ કરી. થોડાજ વખતમાં મહાપ્રભુ આ મંડળની પ્રવૃત્તિઓના આત્મા બની ગયા. તેમના હૃદયમાં દયાએલી ચંપાએલી લાગણીઓ ગીત અને નૃત્યરૂપે વ્યક્ત થવા લાગી. છેક ન્હાનપણથી જ તેમનું નૃત્ય એવી તો હતું જ. કીર્તન શરૂ થયા પછી થોડી જ વારમાં તેમના સ્વભાવમાં કંઈક ફેરફાર થઈ જતો અને જાણે તેમના હૃદયમાં ઉછાળા મારતો લાગણીનો વેગ તેમને નૃત્ય કરવાની ફરજ પાડતો. હોય તેમ તે ઉભા થઈને નૃત્ય કરવા મંડી જતા. તેમના શરીરમાંથી વહન કરતું કોઈ ગૂઢ તત્ત્વ આસપાસના બધાને ઉન્મત્ત કરી દેતું. એટલે થોડી જ વારમાં સૌ ઉન્મત્ત બની જઈને નૃત્ય અને ગીતની રમઝટ મચાવી મૂકતા. આ દૃશ્ય જગતનું ભાન તો તેઓ તરત જ બૂલી જતા અને કોઈ અપ્રાકૃત આનંદના પ્રદેશમાં તેમનું માનસ રમણ કરતું. મહાપ્રભુમાં એક બીજી વિશેષતા એ જોવામાં આવી કે તે બીજાઓના હૃદયમાં પોતાના જ જેવા ભાવોનું ઉદ્દીપન કરી શકતા. આથી કરીને થોડા જ વખતમાં આ વૈષ્ણવ સમાજમાંથી ઘણાખરાએ મહાપ્રભુની પાસેથી જેને કૃષ્ણપ્રેમ કહે છે તે દુર્લભ વસ્તુની પ્રસાદી મેળવી.

કીર્તનો હમેશાં સાંજે શરૂ થતાં અને સવારમાં સમાપ્ત થતાં. આખી રાત્રિ મહાપ્રભુ નૃત્ય કરતા. આ વખતે જેમને લક્ષ્મીનારાયણ પ્રેમનાં ચિહ્નસ્વરૂપ અષ્ટ સાત્ત્વિક વિકારો કહ્યા છે તે બધાએ

તેમનામાં ઉદય પામતા. “કૃષ્ણ” એવો નામોચ્ચાર થતાની સાથે જ તેમને રોમાંચ થતો અને નેત્રોમાંથી પ્રેમાંશ્રુની ધારા ટપકવા લાગતી. તેમને મૂર્ચ્છા પણ આવી જતી. વળી પાછા તે ઉભા થઈને નૃત્ય કરવા મંડી જતા. શરીરે પરસેવાના ઝેબે ઝેબ છૂટતા. કોઈવાર શરીર સદંતર શુષ્ક થઈ જતું. કોઈવાર શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા ધણુ જોરથી ચાલતી, અથવા તો તે ક્રિયા પૂરેપૂરી બંધ જ થઈ ગઈ હોય એવું જણાતું અને જીવનવ્યાપારનાં બધાં લક્ષણો અદૃશ્ય થઈ જતાં. આવું થતું ત્યારે ભક્તો બિચારા વિર્જીત થઈ જતા. પણ મહાપ્રભુને શુદ્ધિમાં આણવાનો એક સરસ કીમિયો તેમને મળી આવ્યો હતો. આવી અણીને વખતે તેઓ ખંધા ભેગા થઈને ખૂબ જોરથી કીર્તન કરતા અને મહાપ્રભુના કાનમાં હરિનામનું ઉચ્ચારણ કરતા. આમ કરવાથી કેટલીક વાર પછી તેમની મૂર્ચ્છા ગળી જતી.

પ્રકરણ ૬ કું.

ભકિતનો તરંગ.

બડો અવતાર ભાષ બડો અવતાર

પતિતેર બિલાઓલોં પ્રેમેર ભાંડાર. ●

બલરામદાસ.

થોડાંક અઠવાડીયાં સુધી તો ઉપર વણુવેલી પ્રવૃત્તિ વગર હર-કતે ચાલુ રહી. રોજ રોજ નવા આવનારાઓની ભરતી થતી. પણ મહાપ્રભુની સંમતિ વિના કોઈને પણ કીર્તનોમાં હાજરી આપવાનો અધિકાર મળતો ન હતો. પરંતુ આ કીર્તનોની અસર સ્ત્રીવાસના

ગૌરાંગનો અવતાર ધણો મહિમાવાન છે કારણ કે તેમણે પતિત લોકોમાં પ્રેમનો ભાંડાર લંટાવી નીધો.

આંગણુની મર્યાદા ઓળંગીને થોડા જ વખતમાં ઘણે દૂર સુધી ફેલાઇ ગઇ. ઘણે ઠેકાણે તેમનું અનુકરણ થવા માંડ્યું. નવદ્વીપમાં બીજી પણ કેટલીક કીર્તન મંડળાઓ ઉભી થઇ. દરરોજ રાત્રે શહેરનું વાતાવરણ મૃદંગ અને કરતાલના ધ્વનિથી ગાજી ઉઠવા લાગ્યું. આસપાસનાં ગામડાંઓમાં પણ તેની અસર થવા વગર ન રહી. ત્યાં પણ ન્હાની ન્હાની કીર્તનમંડળાઓની રચના થઇ. લોકોને પોતાના મંતવ્ય તરફ વાળવાને કોઇ પણ પ્રકારનો રીતસરનો પ્રયત્ન કર્યા વગર વૈષ્ણવ સમાજ દિવસે દિવસે વિપુલ થતો ગયો. મહાપ્રભુ પોતે રોજ ગંગાસ્નાન કરવા જતા. ઘણાને તેમનાં દર્શન અથવા સ્પર્શથી ભક્તિનો રંગ લાગી જતો. ઉદાહરણ તરીકે શ્રીવાસ પંડિતને ઘેર કપડાં આપવા આવેલા મુસલમાન દરજીની નજર તેમના ઉપર પડી ગઇ. અને તેનું પરિણામ એવું આવ્યું કે કેટલાએ દિવસ સુધી તે દરજી ઉન્મત્ત અવસ્થામાં “હરે કૃષ્ણ”ના પોકાર કરતો આખા શહેરમાં ભટક્યો.

થોડાં જ અઠવાડીઆમાં આખા નવદ્વીપનું વાતાવરણ પલટાઇ ગયું અને ભક્તિનાં આદોલનોથી ભરપૂર થઇ ગયું. તેની અસર બીજાઓ ઉપર અને ખાસ કરીને સંસ્કારગ્રાહી લોકોના ઉપર વહેલી થતી અને જેમ જેમ તેના સપાટામાં વધારે માણસો આવતાં ગયાં તેમ તેમ તેનું બળ આશ્ચર્યકરક રીતે વધી પડ્યું. શહેરમાં ભક્તિનો કોઇ પ્રબળ ચેપી રોગ ફેલાઇ ગયો હોય એવાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં. રસ્તે ચાલતાં સ્ત્રી પુરુષો એકાએક આ સૂક્ષ્મ ચેપી અસરના સપાટામાં આવી જતાં અને આવિષ્ટ અવસ્થામાં આવી જઇને નાચી ઉઠતાં. માતાની કેડે બેઠેલાં બાળકો “હરિબોલ હરિબોલ” કહીને કૂદાકૂદ કરી મૂકતાં. કેટલીકવાર લોકોથી “હરિબોલ” એવું એકાએક બોલાઇ જવાતું અથવા તો ઊંચા હાથ કરીને નાચવાનું મન થઇ આવતું. ગયાથી પાછા આવ્યા પછી દૂંક સમયમાં મહાપ્રભુએ નવદ્વીપના

ધણા લોકોને ઘેલા અને નશાખાજ માણસની માફક વગર શરમે રસ્તા વચ્ચે નાચતા કરી મૂક્યા.

પણ જેઓ એમના નિકટના સમાગમમાં આવતા અને શ્રીવાસના આંગણમાં થતાં કીર્તનોમાં જેઓ જઈ આવતા તેમની અવસ્થા તો આના કરતાં પણ વધારે પલટાઈ ગઈ હતી. દુનિયાના વ્યવહારથી તો તેઓ હાથ ધોઈને જ બેઠા હતા. કોઈ જલદ નશો પીધો હોય અથવા તો તેમને પ્રમત્ત બનાવી મૂકે એવી કોઈ વસ્તુની તેમને ઝાંખી થઈ ગઈ હોય એવું તેમનું રોજનું વર્તન હતું. ધણી-વાર ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર જણ ભેગા થઈને રસ્તામાં નૃત્ય કરતા જેવામાં આવતા, અને છતાં પોતે શું કરે છે તેનું તેમને લગારે ભાન રહેતું નહિ. તે વખતની લોકોની ઉન્મત્ત અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં એક કવિ લખે છે:

રાગ—બિભાસ.

“ અવતાર ભાલ ગૌરાંગ અવતાર કૈલા ભાલ,
જગાઈ માધાઈ નાચે બડ ઠાકુરાલ.
ચાંદ નાચે સૂરજ નાચે આર નાચે તારા,
પાતાલે વાસુકિ નાચે બોલિ ગોરા ગોરા.
નાચયે ભક્ત ગણ હોઈયા બિભોરા;
નાચે અકિંચન જત પ્રેમે માતોવારા.
જડ અંધ આતુર ઉદ્ધારે પતિત;
વાસુ ઘોષ કહે મુંઝ હોમલુ વંચિત. *

* ગૌરાંગનો અવતાર ધણેજ રૂડો છે. જગાઈ માધાઈ જેવા પાપીને નચાવ્યા એ એમની મ્હોટાઈ છે. ગૌરાંગે આખા વિશ્વને નચાવ્યું. ચંદ્ર, સૂરજ અને તારા નાચી હકયા. પાતાળમાં શેષનાગ ગૌર! ગૌર! બાલીને નાચવા લાગ્યો. ભક્તો તો પ્રેમોન્મત્ત બનીને નાચે જ પણ પામર, જડ, અંધ અને પતિત સૌનો ગૌરાંગે ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો.

આવા ધર્મના પુનરુત્થાનના અને પ્રેમભક્તિના વિરાટ સત્રના સમાચાર દેશમાં વાને વેગે ફેલાઈ ગયા અને બંગાળના તે વખતના મ્હોટા મ્હોટા ભકતો નવદ્વીપ ચાલ્યા આવ્યા. તેમના આવવાથી વૈષ્ણવ સમાજનું બળ અને તેજ બેહદ વધી ગયાં. નવા આવનારાઓમાં મુસલમાન વૈષ્ણવ હરિદાસ, જેમણે ધરલામનો ત્યાગ કરવા માટે ભર બજારે હસતે મુખડે ચાબૂકનો માર ખાધો હતો તે મહાપ્રભુને અવતાર તરીકે ઓળખનારાઓમાં સૌથી પહેલા હતા. અત્યાર સુધીના વૈષ્ણવ સમાજના નેતા વયોવૃદ્ધ અદ્વૈત આચાર્ય મહાપ્રભુના છત્ર નીચે આવી ઉભા. શ્રીખંડના ભકતકવિ નરહરિ સરકાર, જનકના જેવો વિદેહી પુંડરીક વિદ્યાનિધિ, વાસુદેવ ઘોષ, માધવ ઘોષ, પંડિત ગદાધર, ગોવિન્દ, શ્રીધર, શુકલાંબર, દામોદર પંડિત અને એવા બીજા કેટલાએ અગ્રગણ્ય ભકતો પોતને મહાપ્રભુના દાસ તરીકે ઓળખાવવામાં જીવનની કૃતાર્થતા માનવા લાગ્યા. એમાંના કેટલાક તો સમાજમાં આબરૂદાર ગણાતા અને વિદ્વાન તરીકે પણ પંકાયેલા હતા. ત્યાર પછી સત્યરાજ ખાન, અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સૌથી પહેલી બંગાળી પદ્યરચનાનો કર્તા ગુણરાજ ખાન ચાલ્યા આવ્યા. સૌથી છેલ્લા આવ્યા મહા અવધૂત નિત્યાનંદ, જેમને મહાપ્રભુ પોતાનું દ્વિતીય સ્વરૂપ કહેતા. આ રીતે મહાપ્રભુની આસપાસ તેજસ્વી ભકતોનું મંડળ જમા થયું અને તારાગણની વચમાં ચંદ્ર શોભે તેમ ચૈતન્યચંદ્ર શોભવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

નામપ્રચાર

રાગ—ટોડી.

દિગ્વિદિગ્ ના જાને ગોરા નાચિતે નાચિતે,
ચાંદમુખે હરિ બોલે કાંદિતે કાંદિતે.

સંકીર્તને નાચે ગોરા હરિબોલ બોલિયા,
ગોલોકેર પ્રેમધન જીવે બિલાધિયા.

જરે દેખે તારે જાચે લચો મધુર નામ;
વાસુ લોપ ના પાધયા કાંદે અવિશ્રામ. *

હવે મહાપ્રભુએ ભક્તિનો સક્રિય રીતે પ્રચાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. ભગવાનનું નામ દરેક જણને ન્યાત, અધિકાર ક્ષાનો વિચાર કર્યા વગર સંભળાવવું જ જોઈએ એ એમના અંતરની ઉંડામાં ઉંડી અભિલાષા હતી. ભગવાનના નામ વડે જ માનવ જાતિનો ઉદ્ધાર થવો શક્ય છે એ સંદેશને વારંવાર સંભળાવતાં તેમને કદી પણ કંટાળો આવતો ન હતો.

આ કાર્યને માટે પોતાના સાથીઓમાંથી તેમણે બે પસંદ કર્યા. એક હરિદાસ અને બીજા નિત્યાનંદ બેઉ જણ આ પ્રચાર-કાર્યને માટે પૂરેપૂરા યોગ્ય હતા. હરિદાસ દીનતાની મૂર્તિ સમા

* નૃત્ય કરતાં કરતાં ગૌરાંગને દિશાનું જાન રહેતું નથી, અને “હરિ” એટલું કહેતાં તેમનું હૈયું ભરાઈ આવે છે. “હરિબોલ” બોલીને તે સંકીર્તન વેળા નૃત્ય કરે છે અને ગોલોકના શુદ્ધ કૃષ્ણપ્રેમની લ્હાણી કરે છે. જો તે દેખે તેને કૃષ્ણનું મધુર નામ લેવાની વિનંતિ કરે છે.

હતા. * નામમાં તેમની શ્રદ્ધા અચળ હતી. રોજ પોતે ત્રણ લાખ નામનો જપ કરતા. અને નિત્યાનંદ એટલે તો પ્રેમ અને દયાનો જ અવતાર. પાપીઓ તેમને પ્રાણ સમાન બહાત્રા હતા. અનૃષ્ય અને પદ્મલિત જાતિના લોકોને તે હૈયા સરસા ચાંપતા. આ બે મહાપુરુષોને નામપ્રચાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું.

દરરોજ સવારમાં તેઓ પોતાનો શુભ સંદેશ સંભળાવવા નીકળી પડતા. ગમે તેના ઘર આગળ જઈને “ હુરેકૃષ્ણ ” એવો અહાલેક ગજવતા. ઘરઘણી તેમને સાધુ જાણીને ભિક્ષા આપવા આવતો ત્યારે ભિક્ષા ન લેતાં તેને પોતાના પ્રભુનો આદેશ સંભળાવતા. તેઓ કહેતા, “ ભાઈ, કૃષ્ણનું ભજન કરો, તેના પવિત્ર નામનું કીર્તન કરો અને સદાચારી થાઓ. ” આટલું કહીને તેઓ ખીજા ઘર આગળ જઈને ઉભા રહેતા. આ પ્રમાણે આખો દિવસ નામપ્રચાર કરીને તેઓ સાંજે મહાપ્રભુ પાસે આવીને પોતાના રોજના કામનો હિસાબ આપતા.

કેટલાક લોકોને તો તેમની વાત ઝટ ગળે ઉતરી જતી અને તેઓ વૈષ્ણવ સમાજમાં દાખલ થતા. રોજ રોજ નવા નવા ઉમેદવારોનો ઉમેરો થતો ગયો. પણ શહેરમાં ખીજો પણ એક વર્ગ હતો કે જેમને આ ઉપદેશની કશી જ અસર થતી નહિ. તેવાઓના પરિત્રાણને માટે મહાપ્રભુને વધારે આકરો ઉપાય લેવો પડ્યો.

હવે એવું બન્યું કે એક દિવસ નિત્યાનંદ અને હરિદાસ ફરતા ફરતા જગાઈ અને માધાઈ નામના બે ભાઈઓના ઘર આગળ જઈ ચડ્યા. તેઓ જાતે આહ્વાણ હતા અને નવદ્વીપના કોટવાળ તરીકે તેમના હાથમાં ભારે સત્તા હતી. આહ્વાણ હોવા છતાં તેઓ પુષ્કળ દારૂ પીતા અને સત્તા તેમજ કેફના મદમાં નહિ કરવાનાં કામો કરતા. શહેરની કુલ વસ્તી તેમનાથી ત્રણી ગંધ હતી. તેમની આવી

* અહિં તેમજ ખીજે બધે “ નામ ” શબ્દનો અર્થ હરિનામ સમજ લેવો.

દુર્ગતિ જોઇને દયાળુ નિત્યાનંદને દયા વહ્ણટી અને તેમનો ઉદ્ધાર થવો જ જોઇએ એવો નિશ્ચય પણ કરી નાખ્યો. પણ તેમના ઉપ-
દેશથી દારૂડીઆ ભાઇઓ ખીજવાયા અને વણુતેડાવ્યા શીખામણુ
આપવા આવેલા સાધુઓને મારવા દોડયા. નિત્યાનંદ અને હુરિદાસે
મૂઠીઓ વાળીને દોટ મૂકી તેથી પેલાઓ પણ તેમને સ્વસ્તીવાચન
સંભળાવતા સંભળાવતા પાછા વળ્યા.

પણ હુરિદાસ અને નિત્યાનંદ સીધા જ મહાપ્રભુ પાસે ગયા
અને બધી વાત કહી. પહેલાં તો તેઓ કશું બોલ્યા નહિ ત્યારે
નિત્યાનંદ રડી પડયા અને બોલ્યા કે આવા પતિતોને નહિ તારો તો
તમારા અવતારનું પ્રયોજન પણ શું? દયાસાગર મહાપ્રભુએ પોતાનો
પરાજય કબૂલ કર્યો અને કહ્યું, “જો ઘડીએ નિત્યાનંદે તેમના ઉદ્ધારનો
સંકલ્પ કર્યો તે ઘડીએ જ તેમનો ઉદ્ધાર થઇ ગયો.” તેમણે પાસે
બેઠેલા વૈષ્ણવોને કહ્યું કે ચાલો આપણે કીર્તન કરતા કરતા ત્યાં
જઇએ. નિત્યાનંદના હર્ષને હવે પાર ન રહ્યો.

મૃદંગ અને કરતાલના રણકાર સાથે કૃષ્ણનામનું ગાન કરતી
કરતી વૈષ્ણવોની આ ન્હાની મંડળી જગાઇ માધાર્મિકોના ઘર તરફ જવા
લાગી. નિત્યાનંદ તો હર્ષધેરા થઇને સૌની આગળ આગળ નૃત્ય
કરતા જતા હતા. પેલા ભાઇઓ ઘેર જ હતા અને તેમનો નશો
પણ ઉતર્યો ન હતો. રાજા પાછા આ સાધુડાઓને વણુનોતર્યા
આવેલા જોઇને તેઓ ક્રોધોન્મત્ત બની ગયા, અને નિત્યાનંદના
માથા તરફ તાકીને એક ઘડાની ધારવાળી ઠીકરીનો ઘા કર્યો. તે
તેમના કપાળમાં બરાબર ચોંટી અને લોહીનો રેલો ચાલ્યો. પણ
તેથી તો આ જલા સાધુ બમણા હર્ષમાં આવી ગયા.

મહાપ્રભુ સૌથી પાછળ હતા તે હવે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમની
દ્રષ્ટિ પડતાં જ આ રાક્ષસો એકદમ ગાય જેવા ગરીબ બની ગયા,
અને અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યા. નિત્યાનંદ અને ખીજ બધા
વૈષ્ણવોએ પણ તેમની વકીલાત કરી. મહાપ્રભુએ તેમની પાસે

“હરેકૃષ્ણ” એવો ઉચ્ચાર કરાવ્યો અને આજ સુધીમાં કરેલાં તમામ પાપનું મને દાન કરો એવી માગણી કરી. બેઉ ભાઈ આ નવાઈ જેવી માગણી સાંભળીને રડી પડ્યા. તેમણે કહ્યું, “પ્રભો! શું અમે એવા અધમ કે તમને અમારાં પાપનું જ દાન કરીએ?” પણ મહાપ્રભુએ તેમને સાત્વન આપ્યું અને તેમની પાસે પાપનાં દાનનો સંકલ્પ કરાવ્યો. તે દિવસથી એ બેઉ ભ્રાતૃઓનું જીવન પલટાઈ ગયું અને એવા સાધુ બની ગયા કે અંગાળાના વૈષ્ણવોની નામાવલિમાં તેમનાં નામ ગવાય છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

વિરોધ અને વિજય.

મહાપ્રભુની પ્રવૃત્તિના આરંભથી જ નવદ્વીપમાં એવો એક વર્ગ હતો કે જે તેમના કાર્ય તરફ શક, આશુગમો અને ધિક્કારની નજરથી પણ જોતો હતો. તેમાંના ઘણાખરા આત્મણ પંડિતો અને ખાસ કરીને નૈયાયિકો હતા. વળી અંધે બન્યું છે તેમ આ દિલચાલમાં સામાજિક વિપ્લવનાં ખીજ હતાં. સેંકડો વર્ષોથી મનુષ્યના કુદરતી અધિકારથી વંચિત રહેલો શૂદ્ર અને અસ્પૃશ્ય જાતિઓનો વર્ગ મહાપ્રભુની ચેતનાના સ્પર્શથી જાગૃતિનાં ચિહ્ન બતાવવા લાગ્યો. તેમના પ્રેમરાજ્યમાં જાતિનિર્વિશેષ સાને સમાન સ્થાન હતું. તે પતિતોના પિતા હતા; હીણાએલા, તબીબોના આશ્રયસ્થાન હતા; અસ્પૃશ્યોના તારણહાર હતા. નિત્યાનંદને તેમનો આદેશ હતો કે

પાપીઓને પહેલો જ ઉદ્ધાર કરજો. ચાંડાલોને તથા અરપૃથ્થોને પણ છોડતા નહિ. અને નિત્યાનંદે કયું પણ તેમ જ. તેમને વિશે કહેવાય છે કે:

“ નિતાઈ દેશે દેશે બેડાય,
 ઉકે ઉકે ગલા લાંગા,
 કેદે કેદે આંખિ રાંગા,
 આય પતિત! આય આય બોલે,
 આમિ તોકે કરિ કોલે.

* * *
 જગત્ જાકે દૂરે ફેલે,
 અદશ્ય, અરપૃથ્થ બોલિ ઠેલે ફેલે,
 નિતાઈ તોકે કરે કોલે.” *

આથી કર્મકાંડની અને તેથી કરીને આત્મણીની મહત્તા ચોક્કસ થતી હતી. ભગવાનને પામવાનો માર્ગ સીધો અને સરળ થાય અને જાંચ નીચ સૌ તેના સમાન અધિકારી બને તેને પુરોહિત વર્ગથી દેખી કેમ ખમાય ? આ હિલચાલ આગળ ધપે તો શૂદ્રો અને બીજી દલિત જાતિઓમાં ચેતના આવ્યા વગર રહે નહિ. આ બધું આત્મણ પંડિતો અને પુરોહિતો સમજી ગયા હતા અને એ જ તેમના વિરોધનું કારણ હતું.

પહેલાં તો તેમણે આ નવી હિલચાલને હસી કહાડી. પણ તેનું બળ તો દલાડે દલાડે વધતું જ ગયું ત્યારે તેમણે સક્રિય વિરોધ

• નિતાઈ (નિત્યાનંદ) દેશે દેશે વિચરે છે. પોકાર કરી કરીને તેમનું ગળું બેસી ગયું છે; રડી રડીને તેમની આંખો રાતી થઈ ગઈ છે. આ પતિત ! તું મારી પાસે આવ, હું તને આલિંગન દઈ એમ તે બોલતા ફરે છે. જગતના લોકો જેમને અડકતા નથી, જેમનું મોં પણ જોતા નથી અને જેમને દૂરના દૂર રાખે છે, તેમને નિતાઈ આલિંગન દે છે.

કરવા માંજો. તેમણે મહાપ્રભુ તથા તેમના સાથીઓને વિષે ગદીચ વાતો કરવા માંડી અને એ રીતે તેમને લોકોમાં હલકા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરતાં પણ જ્યારે કાવ્યા નહિ ત્યારે તેઓ મહેરના મુસલમાન કાઝી પાસે ફરિયાદ કરવા ગયા. આ ભગતડાઓ રાત્રે શોર બકાર કરીને લોકોને નિરાંતે ઊંખવા નથી દેતા એવું વૈષ્ણવો ઉપર આળ મૂક્યું. હિન્દુઓ જ્યાં સુધી રાજ વિરુદ્ધ ચળવળ ન કરતા હોય ત્યાં સુધી કાઝીને એમાં કશી લેવાદેવા ન હતી. પણ તેને તો રાજ કરવું હતું; તેથી પોતાની હિન્દુ રૈયતના મ્હોટા અને વગવસીલાવાળા વર્ગને રાજ કરવામાં તેને સ્વાર્થ હતો. તેથી તેણે કીર્તનો બંધ કરવા માટે મનાઈ હુકમ કહાડ્યો. શહેરમાં ઘાંડી પીટાવીને જાહેર ક્યું કે મ્હોટેથી આવજ કરીને કીર્તન કરશે તે ગુન્હેગાર ગણાશે. આ હુકમને વધારે અસરકારક કરવાને કાઝી પોતે હિન્દુઓના થોડાક લત્તાઓમાં ફર્યો, વૈષ્ણવોને ધમકાવ્યા, કેટલાંક મૃદંગ ભાંગી નખાવ્યાં અને કીર્તન કરનારને વટાળીને મુસલમાન કરી દેવામાં આવશે એવી ધમકી આપીને ચાલ્યો ગયો.

હતાશ થએલા વૈષ્ણવો મહાપ્રભુ પાસે ગયા અને બધી હકા-કત કહી. અત્યાર સુધી જેમણે કદી કોઈને કડવું વેણું સંભળાવ્યું ન હતું, જેમની નમ્રતા અને દીનતા અજોડ હતાં, તેમનો આ વાત સાંભળીને પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળી ઉઠ્યો. તેમની કોમળ કાન્તિ એકદમ અવર્ય પ્રતાપથી ભભૂકી ઉઠી અને તરત જ નિશ્ચય જાહેર કર્યો કે આપણું આજતું કીર્તન આપણે ખુદ કાઝીની હવેલીમાં જ કરીશું. વૈષ્ણવોએ પોતપોતાને ઘેર રોક્ષની કરવી અને સાંજ પડતા પહેલાં નગરસંકીર્તનને માટે તૈયાર થઇને પોતાના ઘર આગળ હાજર થવું એવી આજ્ઞા પણ પ્રકટ કરી. વૈષ્ણવોની અને પાછળથી બ્રાહ્મણોને પણ સ્વીકારેલી નગરસંકીર્તનની પ્રથા આ રીતે શરૂ થઇ અને તે આજ દિન સુધી ચાલી રહી છે.

મહાપ્રભુની આજ્ઞા લોકોમાં વાને વેગે ફેલાઈ ગઈ. સાંજ પડતા પહેલાં તો વૈષ્ણવોને ઘેરેઘેર તોરણો બંધાઈ ગયા અને રોશનીનો ઝગઝગાટ થઈ રહ્યો. જેઓ પોતે વૈષ્ણવ ન હતા પણ તે સંપ્રદાયના જેઓ વિરોધી ન હતા તેવાઓએ પણ દેખાદેખી તોરણ બાંધ્યાં અને રોશની પ્રકટાવી. આખું નવદ્વીપ સહરે રોશનીથી ઝળહળી ઊઠ્યું. સૂર્યાસ્ત પહેલાં વૈષ્ણવોનાં ટોળેટોળાં મહાપ્રભુના ધર આગળ આવી આવીને એકઠાં થવા લાગ્યાં. ઘણાક તો બળતી મશાલો લઈને આવ્યા હતા. શ્રીમંત વૈષ્ણવો સંખ્યાબંધ જાડૂતી માણસોને મશાલ પકડવા લઈ આવ્યા હતા. મૃદંગ વાગવા લાગ્યાં અને “હરિખોલ”ની ઉપરાઉપરી ગર્જનાથી આકાશ ગાજી ઊઠ્યું.

સાંજ પડ્યા પછી વૈષ્ણવોનો મહોટો સમુદાય મહાપ્રભુની સાથે વાજતે ગાજતે નગરસંકીર્તન કરવા બહાર પડ્યો. તેમણે આજે સારામાં સારા વસ્ત્રાલંકાર પહેર્યો હતાં. ભકતોએ તેમને યુગ્મના હારથી ઢાંકી દીધા હતા. પ્રેમ અને આનંદની મૂર્તિ જગતના ઉપર પ્રેમનું અભીવર્ષણ કરતી ચાલી જતી હોય એવા તે દેખાતા હતા. મૃદંગ અને કરતાલની રમઝટ જામી. વિરોધીઓ તો આલા જ બની ગયા. ભક્તિમાં મસ્ત બનેલા વૈષ્ણવો નૃત્ય કરતા કરતા આગળ ને આગળ વધતા જ ગયા. હરિદાસ સૌથી મોખરે હતા. તેમની પાછળ નિત્યાનંદની મંડળી ચાલતી હતી; અને મહાપ્રભુ સૌની પાછળ હતા.

આ પ્રમાણે નવદ્વીપની શેરીએ શેરીએ પ્રેમ વર્ષાવતી ભકત-મંડળી આગળ ધપતી જ ગઈ. તેમને પોતાના દેહનું ભાન ન હતું; આસપાસના જગતનું એ ભાન રહ્યું ન હતું. તો પછી ભય તો તેમને હોય જ શાનો? એક પછી એક ગોટાં અને શેરીઓ વટાવતા તેઓ કાઝીની હવેલીને રસ્તે વળ્યા. પોતાના ધરની દિશા તરફ આવતા

પ્રકાશ અને કોલાહલ તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. હજારો મશાલાના અજવાળાથી આકાશ પ્રજ્વળી ઉઠ્યું હતું. આ બધું જ્ઞાને માટે છે તેની તપાસ કરવા તેણે સિપાઇઓ મોકલ્યા. પણ તેઓ મધ્યા આ જંગી ટોળામાં અદૃશ્ય થઈ ગયા, અને લકિતનો ચેપ લાગ્યો હોય તેમ તેઓ પણ વૈષ્ણવોની સાથે નાચવા મંડી ગયા. કોઈ સમાચાર લાવ્યું નહિ તેથી કાઝી ચિંતાતુર થયો અને બીજા એક ટૂંકડી મોકલાવી. પણ તેનું પણ તેમ જ થયું; એ પ્રમાણે જે મયા તેમાંથી કોઈ પાછા આવ્યા નહિ. શોર બકોર તો વધતો જ મયો અને ઘરની નજીક આવી લાગ્યો. હવે કાઝી ખરેખરો ગભરાયો અને ઘરની અંદરના ભાગમાં ભરાઈ બેઠો. આ બાબતે વૈષ્ણવોનાં ટોળાનો આગલો ભાગ કાઝીની હવેલીના દરવાજા આગળ આવી લાગ્યો. મહાપ્રભુએ થોડાક પ્રતિષ્ઠિત માણસોને કાઝીને અભયદાન આપવા મોકલ્યા. તેમની સાથે વાતચીત કર્યાથી તેને ખાત્રી થઈ કે વૈષ્ણવો હુલ્લડ કરવા આવ્યા નથી. તેથી તેણે બહાર આવવાની હિંમત ચલાવી. મહાપ્રભુની માતાના પિતા નીલાંબર ચક્રવર્તી સાથે કાઝીને દોસ્તી હતી તેથી તે સંબંધને લીધે તેમણે તેને કહ્યું, “માત્રા! શા કારણથી તમે મારા નિરપરાધી વૈષ્ણવો ઉપર જીલ્લમ ગુજારો છો?” કાઝી શરમિદો થઈ ગયો અને તેણે શપથ લીધા કે હું તેમજ મારા વંશજો કદી પણ વૈષ્ણવોને કશો ઉપદ્રવ કરીશું નહિ. મહાપ્રભુએ તેને હરિનામ સંભળાવીને પાવન કર્યો અને પછી ત્યાં આનંદ સહિત વૃત્ત્ય, કીર્તન કરીને પાછા ફર્યા. એ કાઝીની કબર વર્તમાન નવદ્વીપથી ઈશાન કોણમાં બે અઢી માઈલને અંતરે છે અને બંગાળાના વૈષ્ણવોમાં યાત્રાનું સ્થાન મનાય છે.

પાછાં વળતી વખતે મહાપ્રભુએ જરા જૂદો રસ્તો લીધો. માર્ગમાં શ્રીધરનું ઘર આવ્યું. એ બિચારો નિર્ધન વૈષ્ણવ હતો અને કેળનાં પતરાળાં વેચીને ગુજરાન કરતો હતો. મહાપ્રભુ તેના ઘર

આગળ થોભ્યા અને ઓટલા ઉપર પડેલી એક ગોળામાંથી પોતે પાણી પીધું અને કહ્યું કે જે કોઈ આ કંગાલ શ્રીધરની ગોળાનું પાણી પીશે તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થશે. વૈષ્ણવ ગમે તેવો નિર્ધન અને સમાજમાં નીચામાં નીચી પાયરીનો હોય તોપણ તે ભક્તિના પ્રભાવ વડે ઉંચામાં ઉંચો થઈ જાય છે એ સત્ય મહાપ્રભુએ આ પ્રસંગે શીખવ્યું.

પ્રકરણ ૯ મું.

મહાપ્રભુ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

આ નગરસંકીર્તનની અને કાઝી ઉપર મેળવેલા વિજયની સમાજ ઉપર ભારે અસર થઈ. વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારને ખૂબ વેગ મળ્યો. દળરો નવા ઉમેદવારોએ નામનું અને મહાપ્રભુનું શરણ લીધું. પણ તેઓમાંના ઘણાખરા નીચ જાતિના હતા એટલું તો ખરું જ. નિંદાખોરો અને વિરોધીઓ આ બધું જોઈને સ્તબ્ધ તો થયા પણ તેમની વૈરવૃત્તિ હજી શમી ન હતી. તેમનો છેલ્લો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો ત્યારે તેમણે બીજી નીચ યોજના અમલમાં મૂકી. તેમણે શહેરમાં એવી ગપ ચલાવી કે બંગાળાના મુસલમાન પાદ-શાહે વૈષ્ણવોની કતલ કરવા માટે એક લશ્કર મોકલાવ્યું છે અને તે ગંગા નદીને રસ્તે ચાલ્યું આવે છે.

મહાપ્રભુને પોતાને તો આવાં ઉડતાં ગપાટાંની જરાએ પરવા ન હતી પણ તેમના ભક્તોમાંથી કેટલાકના મનમાં ભય પેડો. આથી કરીને ભક્તિના આવરણમાં તેમણે પોતાના ખરા સ્વરૂપને અત્યાર સુધી છૂપાવી રાખ્યું હતું તેને પ્રકટ કરવાની તેમને જરૂર લાગી.

એક દિવસ ખરે ખપોરે કૃષ્ણભાવથી આવિષ્ટ થઇને મહાપ્રભુએ શ્રીવાસના ઘર આગળ જઇને તેનું ખારણું ઠોક્યું. આ વખતે તેમના શરીરમાંથી અલૌકિક તેજ ઝગારા મારતું હતું. શ્રીવાસ અંદરના એક ઓરડામાં પૂજા કરવા બેઠા હતા. તેમણે જેવું ખારણું ઉઘાડ્યું કે તરત મહાપ્રભુ અંદર જઇને વિષ્ણુની પ્રતિમાને બાજુએ ખસેડીને સિંહાસન ઉપર બેસી ગયા. શ્રીવાસ તો આ દ્રશ્ય જોઇને ચક્રિત થઇ ગયા. પણ મહાપ્રભુએ ગંભીર ભાવે કહ્યું, “શ્રીવાસ! હું બ્રહ્માડનો સ્વામી છું. વિશ્વનો આદિ અને અંત હું છું. ગભરાઈશ નહિ. મારો સત્કાર કરવાની તૈયારી કર.”

આ વાત કાંઈ છૂપી રહે ? કાણવારમાં સૌને જાણ થઇ ગઈ કે શ્રીવાસને ઘેર નિમાધ પંડિત દ્વારા ભગવાન પ્રકટ થયા છે. આસ્તિકો અને નાસ્તિકો સૌ દોડ્યા આવ્યા અને જગતના માલિકને નજરો નજર જોવા લાગ્યા. આજે તે નિમાધ પંડિત ન હતા; પણ અનંત શક્તિ અને અનંત ઐશ્વર્યથી વિભૂષિત થયેલી કાષ્ઠ મૂર્તિ તેમની સામે ખેડેલી હતી. તેના શરીરમાંથી દિવ્ય સુગંધ નીકળતી હતી અને તેના રોમેરોમમાંથી નીકળતા તેજ વડે આખો ઓરડો ઝગારા મારતો હતો. તે કાણ છે તે વિષે જોનારને લગારે શક રહ્યો ન હતો. તેથી બ્યારે મહાપ્રભુએ સૌને પોતાનું સ્તવન કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે દરેક જણે પોતપોતાના મનના ભાવ પ્રમાણે તેમની સ્તુતિ કરી. તેમના સૌના તરફ તેમણે કૃપાદ્રષ્ટિ કરીને કહ્યું, “જરાએ ડરશો નહિ. હું તમારી પાસે બેઠો છું પછી તમારે ભય કોનો હોય ? હું વિશ્વનો પિતા છું. નિર્ભયપણે માફ ભજન કરો. કોની તાકાત છે કે મારા સેવકનો એક વાળ પણ વાંકો કરી શકે ?” આ વખતે ત્યાં શ્રીવાસના બાઈની પુત્રી નારાયણી પણ ત્યાં હતી. તે ત્રણ ચાર વર્ષની બાળકીને મહાપ્રભુએ સ્પર્શ કરીને કહ્યું, “કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહે.” અને “કૃષ્ણ” એવો ઉચ્ચાર તે કન્યાના

મુખમાંથી નીકળતાં જ તેનું હૃદય કૃષ્ણપ્રેમથી ભરપૂર થઈ ગયું અને આઠે સાત્ત્વિક ભાવોનાં ચિહ્ન તેના શરીર ઉપર પ્રકટી નીકળ્યાં. પછી સૌના તરફ જોઈને મહાપ્રભુ બોલ્યા, “ જો મુસલમાન પાદશાહ તમને રંજડવા આવશે તો તેના પણ નારાયણીના જેવા જ હાલ થશે. હું રાજાઓનો રાજા—આખા વિશ્વનો માલિક છું. મારી સામે કોણ થઈ શકે ? ”

ત્યાર પછી મહાપ્રભુએ સૌને પોતપોતાની મરજીમાં આવે તે વરદાન માગવા કહ્યું. ગરીબ બિચારા શ્રીધરને આ વખતે તેમણે યાદ કર્યો. તેઓ બોલ્યા, “ શ્રીધર ! તેં નિર્ધનતાનું દુઃખ બહુ જ વેઠ્યું છે. તું કહે તો તને એકાદ રાજ્ય આપી દઉં.” પણ તે ભક્તવીરે માથું હલાવ્યું અને કહ્યું કે મારે તો તમારી જન્મોજન્મ ભક્તિ જ જોઈએ. મને પાર્થિવ વસ્તુઓથી લલચાવશે મા. ભગવાનના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સૌના મનમાંથી સંસારની ઝીણામાં ઝીણી વાસના પણ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હતી. તેથી કોઈએ શુદ્ધ ભક્તિ સિવાય બીજા કશાની માગણી જ ન કરી. કોઈએ પોતાના પિતા માટે, કોઈએ પુત્રને માટે, કોઈએ પતિને માટે ભક્તિ માગી લીધી અને મહાપ્રભુએ તેમની અભિલાષા પૂર્ણ થાઓ એવું વરદાન આપ્યું. એકવીશ કલાક સુધી આ વ્યાપાર ચાલુ રહ્યો અને હજારો નરનારીઓએ આ અપૂર્વ દેહાવો લીધો.

આ રીતે મહાપ્રભુએ પોતાના ભક્તોનાં મનમાંથી ભય કહાડી નાખ્યો અને પોતાના અસંખ્ય સ્વરૂપનું તેમને જ્ઞાન કરાવ્યું. આટલું કર્યા પછી તેમણે પોતાના ભગવદ્ભાવને પાછો અંદર સમાવી લીધો, અને જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં જ મૂર્ચ્છિત થઈને પડી ગયા. તેજ ધીમે ધીમે જોડ્યું થઈ ગયું. હમેશની માફક ભક્તોએ તેમને કૃષ્ણકીર્તન કરીને શુદ્ધિમાં આણ્યા. જ્યારે તેમને પૂરેપૂરું બાલ્યજ્ઞાન થયું ત્યારે તેમણે પોતાની આસપાસ જોઈને પૂછ્યું, “ મને અહિં કોણ લઈ આવ્યું ? મેં કશું અયોગ્ય આચરણ તો નથી કર્યું ને ? ”

ભકતો શો જવાળ આપે ? તેઓ એક બીજાની સામે જોઈને હસવા લાગ્યા.

મહાપ્રભુના આવી જાતના ભગવદ્ભાવ ત્યાર પછી ભકતોએ કેટલીએવાર જોયા. તેથી કરીને તે કોણ છે અને શા હેતુથી અવતર્યા છે તે વિષે કોઈને કશી શંકા જ ન રહી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જગતનો તારણહાર.

પરશમણિર સને કિ દિવો તુલનારે,
પરશ છોવાઈયે હોય સોના.
આમાર ગૌરાંગેર ગુણે નાચિયા ગાઈયારે
રતન હોઈલો કત જના. *

પરમાનંદ.

આ રીતે નામપ્રચારના માર્ગમાં જે મ્હોટાં વિધો હતાં તેમને મહાપ્રભુએ જાતે દૂર કર્યાં. હવે તેમના ભક્તોએ તેમના પ્રભુની પ્રવ્ધા મુજબ નામ અને લક્ષિતો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. “સૌને નામ સંભળાવો અને એ રીતે જાંચ નીચ સૌને તારો. ઘેરેઘેર જાઓ અને જોને દેખો તેને પવિત્ર નામ સંભળાવો. સદાચારી કે દુરાચારી, કશાનો ભેદ રાખતા નહિ. આસ્તિક અને નાસ્તિક, બ્રાહ્મણ અને

*ગૌરાંગને પારસમણિ સાથે કેવી રીતે સરખાવાય ? પારસમણિને અડકીને ધાતુનું સોનું બની જાય છે; પણ ગૌરાંગે તો માત્ર ગવડાવીને અને નવાવીને જ કેટલાએ લોકોને રતન જેવા બનાવી દીધા !

ચાંડાલ; સૌને નામ સંભળાવે અને તેમનું કલ્યાણ કરે. કોઈને પણ છોડતા નહિ.” આવી આજ્ઞા મહાપ્રભુએ તેમના ભક્તોને આપી દીધી હતી, અને આ આજ્ઞાની સાથે તેમની કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ તેમના શબ્દોને સાંભળનારમાં પેસી જતી હતી, જેથી કરીને જેમ લોકચુંબક લોકખંડને ખેંચીને તેને પણ લોકચુંબક બનાવે તેમ આ ભક્તો બીજાઓને પોતાના જેવા બનાવનાર પારસમણિ બની ગયા એટલું જ નહિ પણ એવી રીતે પવિત્ર થએલાઓને પણ બીજાઓને તારવાનું સામર્થ્ય આપી શકતા. મહાપ્રભુ પોતે દ્રષ્ટિથી, શબ્દથી અથવા સ્પર્શથી બીજાના હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદય કરાવી શકતા એટલું જ નહિ પણ તેઓને બીજાનાં હૃદયમાં પરિવર્તન કરવાની શક્તિ આપતા હતા. દાખલા તરીકે એક માણસને મહાપ્રભુ પોતે ભક્ત બનાવી દેતા. તે માણસ જેને સ્પર્શ કરતો અથવા જેની સાથે વાત કરતો તેનામાં મહાપ્રભુએ પ્રેરેલી મૂળ શક્તિ પ્રવેશ કરતી એટલે તે પણ ભક્ત બની જઈ બીજાઓને પોતાના જેવા બનાવી શકતો. આ રીતે પ્રચારકાર્ય એટલી ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું કે એટલી ઝડપ દુનિયાના બીજા કોઈ ધર્મના ઇતિહાસમાં જેવામાં આવી નથી.

હવે અમે જાહેર થઈ ગયું કે નવદ્વીપમાં શ્રી કૃષ્ણ પોતે જ નિમાલ પંડિત કે પ્રકટ થયા છે. તે પાપી માત્રનો ઉદ્ધાર કરે છે અને પતિત અસ્પૃશ્ય જાતિઓને આસ્વાસન આપે છે. કલ્યાણનો માર્ગ તેણે સૌને માટે ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. તેને માટે નથી જોઈતી અધરી ગૂંચવણ ભરેલી ક્રિયાઓ. નથી કરવા પડતા યજ્ઞ કે નથી શીખવી પડતી યોગવિદ્યા. આવો, પાપીઓ ! સંસારના તાપથી તપેલાઓ ! આવો ! ગૌરાંગ તમને બોલાવે છે. તમારે માટે ભગવાન તમારા જેવો માણસ બનીને આવ્યો છે. તમને સંસારસાગરની પાર લઈ જવાને નામરૂપી નૌકા લઈને આવ્યો છે. આવા પ્રકારના ભાવોથી હલકાર્તા હજારો

પહેલું વૈષ્ણવ ભક્તકવિઓનાં મુખમાંથી મેઘની ધારાની માફક વરસવા લાગ્યાં અને દેશ ભરમાં ગવાતાં થઈ ગયાં. આ સાહિત્ય-ભંડાર એટલો વિપુલ છે કે બંગ સાહિત્ય પરિષદે તેમને એક મહોટી ગ્રંથમાલા રૂપે પ્રકટ કરવાનું કામ આદ્યું છે. નમૂના દાખલ તેમાંથી એક પદ વાચકોને ભેટ કરીએ છીએ.

શ્રીરાગ

* કે જાએ કે જાએ ભાઈ ! ભવસિન્ધુ પાર ?
 ધન્ય કલિ જીએર ચૈતન્ય અવતાર !
 આમાર ગૌરાગિર ઘાટે અદાન ખેયા વય,
 જડ અંધ આણુર અવધિ પાર હોય.
 હરિનામેર નાકાખાનિ શ્રીગુરુ કંઠારી,
 સંકીર્તન કેરોવાન દુર્લભાદુ પસારી.
 સખ જીવ હોઝલા પાર પ્રેમેર ખાતાએ,
 પડિયા રહિલો લોચન આપનાર દોષે.*

લોચનદાસ.

હવે તો રોજ રોજ લોકો મહાપ્રભુનું દર્શન કરવા માટે નવ-દ્વીપ આવવા લાગ્યા. એમના ઘર આગળ લોકોની મેઘની ખની જતી. તે સૌનો સત્કાર કરતા. કેટલાક સાંસારિક દુઃખોમાંથી છૂટ-કારો માગતા; કેટલાક તરેહ તરેહની શરીરની પીડાઓમાંથી મુક્ત થવાની પ્રાર્થના કરતા; પણ ઘણાક તો સર્વ દુઃખોના મૂળરૂપ સંસા-

* કલિજીના અવતાર ચૈતન્યદેવને ધન્ય છે ! જેને ભવસાગરની પાર જવું હોય તે આવી જાઓ. અમારા ગૌરાંગના ઘાટ આગળ ધર્માદા હોડી ફરે છે. તેમાં બેસીને અંધ, પામર, માંદાં સૌ વગર ભાડે સંસાર તરી જાય છે. એ હરિનામ રૂપી નૌકાના સુકાની ગુરુદેવ છે. તે બે હાથે સંકીર્તન રૂપી હલેસાં ચલાવે છે. પ્રેમનો પવન લાગતાં હોડી જીવમાત્રને લઇને પેલી પાર ચાલી ગઈ. ખિચારો લોચન એકલોજ પોતાના દોષને લીધે પડી રહ્યો.

રમાંથી મુક્તિ મેળવવાની કામનાથી આવતા હતા. તેમનું દરેકનું મહાપ્રભુ સમાધાન કરતા. રક્તપીતીઆઓને પણ આલિંગન દેતાં તેમને જરા એ સંકાય કે ગ્લાનિ થતાં નહિ. માણસ જેમ વધારે દુઃખી અને વધારે પતિત તેમ તેના તરફ તેમને વધારે પ્રેમ આવતો. તેમનાં દુઃખોથી મહાપ્રભુની આંખોમાં આંસુ આવી જતાં. તે સૌના તરફ અમીલરી દ્રષ્ટિ કરીને કહેતા, “કૃષ્ણ કૃષ્ણ ખેલો.” એ શબ્દો સાંભળતાની સાથે જ સાંભળનારાઓનાં હૃદય ભક્તિથી ભરાઈ જતાં. મહાપ્રભુને મ્હોડેથી કૃષ્ણનામનું શ્રવણ કરવું અને એ શબ્દો ખેલતાં તેમના સુંદર વદન ઉપર ખેલતી પ્રેમલહરીનું દર્શન કરવું એ તો એક અસૌકીક દહાવો હતો, જ્યાંમાં જ્યાં સુખ હતું. એ સુખ જેણે એકવાર ચાખ્યું તે તો તેમનો સદાનો દાસજ બની જતો. એ સુખના લોભે રાજેન્દ્રો રાજમુકુટને ફેંકી દેવા તૈયાર થયા અને સંસારમાં ભારેમાં ભારે દરજ્જે ભોગવનારાઓ કૌપીનધારી વેરાગીઓ બની ગયા તે વાચક હવે પછી જાણી શકશે.

આ બધો વખત શ્રીવાસ પંડિતને આગણે રાજ રાત્રિનાં કીર્તનો તો ચાલુ જ રહ્યાં હતાં. ત્યાંથી પરવારીને મહાપ્રભુ મ્હોટે પરોઢીએ ઘેર અવીને થોડીવાર આરામ લેતા. સૂર્યોદય થયા પછી તે ભકતોની સાથે ગંગાસ્નાન કરવા જતા. ત્યાંથી આવ્યા પછી જે સેંકડો માણસો તેમનાં દર્શનની રાહ જેતાં ઉભાં હોય તેમનાં મનનું સમાધાન કરતા. સૌની આગળ હાથ જેડીને કૃષ્ણનામનું કીર્તન કરવાની એવા કરુણ સ્વરથી માગણી કરતા કે તેમના શબ્દો સાંભળનારના હૃદયમાં સોંસરા ઉતરી જતા. જમ્યા પછી જરાક આરામ લેતા. બપોર પછી ભોગવતનું શ્રવણ કરતા. ત્યાર પછી પાછલે પહોર કૃષ્ણવિષયક વાતો કરતા કરતા ગંગા કિનારે ફરવા જતા. વાળુ કર્યા પછી શ્રીવાસ પંડિતને ઘેર જતા. ત્યાં તેમના ભકતો તેમની રાહ જેતા બેઠા જ હોય. પણ આટલી

બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં તેમની બાહ્ય ચેતના દિવસે દિવસે ઓછી થતી જતી હતી. તેમને કોઈકોઈ વાર ભગવદાવેશ આવતો. તે વખતે તે પોતે કૃષ્ણ જ હોય તેવું વર્તન કરતા. પણ એ ઉપરાંત તેમને બીજી કેટલીક જાતના આવેશ પણ આવતા. કૃષ્ણલીલાની સાથે સંબંધ રાખનારાં સ્ત્રીપુરુષોના આવેશ આવતા. તેવે વખતે તેમનું આચરણ તે પાત્રના સ્વભાવને અનુરૂપ જ થતું. ઉદાહરણ તરીકે જ્યારે તેમને રાધાનો ભાવાવેશ આવતો ત્યારે બકતો તેમને ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ રાધાનું જ દર્શન કરતા.

ક્યારે કયો ભાવ આવશે તેની અગાઉથી કોઈને કશી ખબર પડતી નહિ પણ તેમના આચરણ ઉપરથી અમુક વખતે કેવા પ્રકારનો ભાવાવેશ છે તે જાણી શકાતું. કીર્તન વખતે નૃત્ય કરતાં કરતાં એકાએક મહાપ્રભુ કૃષ્ણની માફક ત્રિભંગ આકૃતિ કરીને ઉભા રહેતા અને ખંસીવાદન કરતા. અથવા તો જાણે પોતે કૃષ્ણ જ હોય અને રાધાની કુંજ આગળ જ ઉભા હોય તેમ તેને પ્રસન્ન કરવા મીઠાં પ્રેમનાં વચન ઉચ્ચરતા. કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રાણિની આગળ જેવો વ્યવહાર કરે બરાબર તેવો જ વ્યવહાર તે કરતા. પગે પડીને થએલા અપરાધની ક્ષમાયાચના પણ કરતા. આમ કરતાં કરતાં એકાએક તેમના ભાવમાં પરિવર્તન થઈ જતું. આમ થતાં જ તેમની આકૃતિ, સ્વભાવ, સ્વર બધું જ બદલાઈ જતું. આવે વખતે પરમ સુંદર કોમલાંગી પ્રેમમુગ્ધ યુવતીના જેવો જ તેમનો દેખાવ થઈ જતો, અને લજ્જાવનત વાને પોતાના પ્રિયતમની સાથે વાત કરતી ગભરૂ બાલા જેવા તે બની જતા. કોઈ કોઈ વખતે તો રાધા અને કૃષ્ણના બેઉના ભાવાવેશ એકઠે વખતે આવી જતા ત્યારે તો તેમના સ્વરૂપમાં, વર્તનમાં, આ વચનોમાં વારાફરતી આશ્ચર્યકારક પલટાં જોવામાં આવતા. તે કહેતા, “રાધા ! પ્રિયતમે ! ક્યાં છે તું ?” પણ બીજી જ પળે તે બેલી ઉઠતા કે “ઐ કૃષ્ણ ! પ્રાણુવલ્લભ !

મને તરછોડીને ક્યાં ગયા ? ” આ પ્રમાણે મહાપ્રભુએ રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમની પૂર્વાશયી માંડીને ત્યારપછીની બધીએ અવસ્થા-ઓનો રસ પોતે ચાખ્યો અને ભક્તોને ચખાડ્યો. નવદ્વીપ વૃન્દાવન બની ગયું, ગંગાનો કિનારો ચમુનાપુલીનના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો અને શ્રીવાસ આદિ ભક્તો પ્રજ્ઞનાં ગોપગોપીઓ બની ગયા. તેમને લઈને કેટલીએ વાર મહાપ્રભુએ કૃષ્ણના મહારાસતું દર્શન પણ કરાવ્યું.

આવા ભાવાવેશના પ્રસંગોને બાદ કરતાં મહાપ્રભુ ખીજો બધો વખત આદર્શ ભક્તના જેવા જ દેખાતા. તેમના વર્તનમાં સૌને પ્રેમવિરહિણી ગોપીનું દર્શન થતું અને કૃષ્ણપ્રેમમાં ડૂબેલો ભક્ત તેના પ્રાણેશ્વરને માટે કેવો તલસે છે, તેની કૃષ્ણચેતના એક પણ વારને માટે ઓછી થતાં તેને કેટલી તીવ્ર વેદના થાય છે તેનો જોનારને અનુભવ થતો.

પ્રકરણ ૧૧ સું.

વ્યાધિના કરતાં ઔષધ વધારે અનિષ્ટ નીવડયું.

રાગ-દેશાગ.

અકિંચન વેશે ફિરે દેશે દેશે,
સંગે લક્ષ્યા નિજ જન;
કરિયાસંન્યાસ, હૈલા આન વેશ,
કે બૂઝે તાહાર મન.
પતિતપાવન બોલે સખ જન
એ સખ કરુણા લાગિ. *

રાય શેખર.

+ કંગાલના વેશમાં પોતાના ભક્તોની સાથે તે દેશેદેશ ભટકે છે. તે સંન્યાસી થયા તેનું કારણ કોણ જાણી શકશે ? પણ તેની આવી દયાને બીધે જ સૌ તેને પતિતપાવન કહે છે.

પાછલાં પ્રકરણોમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો મહાપ્રભુ ગયાની યાત્રા કરીને પાછા આવ્યા ત્યાર પછીના એક વર્ષમાં જ બન્યા હતા. હવે તેમને ચોવીશમું વર્ષ બેઠું. તેમના જીવનનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થવા આવ્યો હતો. હવે વધારે વિપુલ ફલદાયક કાર્યનો પ્રારંભ કરવાના વિચારો તેમના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા હતા.

કૃષ્ણલીલાનું આદિસ્થાન વૃન્દાવન તે વખતે જંગલમય બની ગયું હતું. તેનાં તીર્થો વીસરાઈ ગયાં હતાં. પ્રાચીન મૂર્તિઓને ફાવે ત્યાં સંતાડીને સેવકો મુસલમાનોના ભયથી નાસી દૂટયા હતા. બંસીબટ કયો અથવા ચીરઘાટ કે રાસસ્થલી ક્યાં તે બતાવનાર ત્યાં કોઈ રહ્યો ન હતો. એ લુપ્ત થએલાં તીર્થોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની અને ત્યાં શાસ્ત્રજ્ઞ, વૈરાગ્યવાન તથા ભક્તિમાં પૂર્ણ આરૂઢ થએલા સાધુઓને વસાવી વૃન્દાવનને ભક્તિનું જીવતું જગતું કેન્દ્ર બનાવવાની તેમને મ્હોટામાં મ્હોટી અભિલાષા હતી. એને લગતી યોજનાઓ તેમના મનમાં સદાએ ઘોળાયા કરતી હતી. તેમને સિદ્ધ કરવાને વારતે તેમણે બધી વાતે યોગ્ય સંત પુરુષોને શોધીને વૃન્દાવન મોકલવા માંડયા અને તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે કામ પણ સોંપી દીધાં. સૌથી પહેલો જ તેમણે લોકનાથ નામના એક પ્રખર વૈરાગ્યવાન તેજસ્વી યુવકને પકડ્યો. તેણે મહાપ્રભુની સાથે રહેવાને માટે થોડા વખત ઉપર જ ઘર છોડ્યું હતું. વૃન્દાવન જવાની એટલે પોતાના હૃદયેશ્વર મહાપ્રભુથી વિખુટા થવાની આશા સાંભળતાં લોકનાથ ગળગળો થઈ ગયો. તેને સાંત્વન આપતાં મહાપ્રભુ બોલ્યા, “લોકનાથ, આપણે અહિં મનસ્વી પણે વર્તવાને માટે નથી આવ્યા. આપણે તો આપણી ફરજો અદા કરવાની છે. વૃન્દાવન જ. હું પણ ત્યાં થોડા વખત પછી આવીશ.”

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે નવદ્વીપના પ્રતિષ્ઠાવાન લોકોનો મ્હોટો ભાગ મહાપ્રભુની પ્રવૃત્તિની સામે હતો. તેઓ ઘણા ખરા

નૈયાયિક પંડિતો એટલે હિન્દુ સમાજના નેતા હતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હજી તેમની મહાપ્રભુ પ્રત્યેની વૈરવૃત્ત ઓછી થઇ ન હતી. એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ તો એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઇ કે કેટલાક પંડિતોએ ભેગા થઇને મહાપ્રભુને મારવાનો વિચાર કર્યો.

એક દિવસ સાંજના પોતાના હમેશના રિવાજ પ્રમાણે મહાપ્રભુ થોડાક ભકતોની સાથે ગંગા કિનારે બેઠા હતા. એકાએક તે હસી પડ્યા અને “ વ્યાધિના કરતાં ઔષધિ વધારે અનિષ્ટ નીવડી ” એવા શબ્દો તેમના મુખમાંથી નીકળી ગયા. તે અગાઉ પણ તે એવું બોલી ગયા હતા કે આવા દેવદુર્લભ સંત પુરુષોથી વિખુટા પડવાના વિચારથી માફ હૃદય ચીરાઇ જાય છે. ભકતોને માટે આ ખરેખર વિપત્તિસૂચક શબ્દો હતા.

થોડાજ દિવસ પછી મહાપ્રભુએ નિત્યાનંદને એકાંતમાં બોલાવીને પોતાના હૃદયની છૂપી વાત કહી દીધી. તેમણે કહ્યું, “ હું સંસારનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થઇશ અને જેઓ મારા ઉપર વૈરવૃત્તિ રાખે છે તેમને જ ખારણે ભિક્ષાદેદિ કરીને ઉભો રહીશ. એમ કરીને પણ હું તેમનાં હૃદયને પીગળાવીશ અને તેમને નામ લેતા કરીશ. હું સંસાર ભોગવું, તમામ પ્રકારનાં સુખનાં સાધનોનો ઉપભોગ કરું ત્યાં સુધી લોકો મારે મ્હોડેથી તારકમંત્ર ન સાંભળે; પણ જ્યારે બધાનો ત્યાગ કરીને એક કંગાલ ભિખારીની માફક લંગોટીભેર તેમની આગળ ઉભો રહીને તમે હરિનામ લ્યો એવી યાચના કરીશ ત્યારે તેમના ઉપર હું અવશ્ય પ્રભાવ પાડી શકીશ. લોકકલ્યાણની ખાતર મારે એ દુઃખ સહન કરવું જ પડશે અને તમને પણ સાથે સાથે સહન કરાવીશ. એ સિવાય મારી પાસે બીજો ઉપાય રહ્યો નથી. ”

નિત્યાનંદના ઉપર વજ્રપાત થયો. મહાપ્રભુને તેમના નિશ્ચયમાંથી ડગાવવાનું કામ કેટલું અસંભવિત છે તેની તેમને પૂરેપૂરી ખબર હતી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

હું સંન્યાસી થઈશ.

મહાપ્રભુનાં જનની શાચીદેવી સિત્તેર વર્ષનાં હતાં અને તેમનાં પત્ની વિષ્ણુપ્રિયા તો હજી યૌવનમાં પ્રવેશ કરતાં હતાં તે જોતાં તેમની છેલ્લી વિદાય લેવાનું કામ ભારે વસમું હતું. ભક્તોના દિલ ઉપર પણ પ્રાણુધાતક પ્રહાર થાય એમાં કશો સંદેહ ન હતો. તેઓ મહાપ્રભુને પોતાનું જીવન માનતા હતા. આ બધું જાણીને અને તેનાં પરિણામો પોતાની નજર આગળ રાખીને હૈયું કદાચ કરીને મહાપ્રભુ પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યા. તેમણે જે પગલું લીધું તે ક્ષણિક આવેગને વશ થઈને નહિ પણ પૂરો વિચાર કર્યા પછી જ લયું હતું.

મહાપ્રભુએ સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કર્યો છે એ વાત નિત્યાનંદ અને મુકુન્દ દત્તના સિવાય બીજા કોઈના જાણવામાં આવી ન હતી. પણ એ બેઉનાં ગંભીર, ઉદાસીન મ્હેં જોઈને ભક્તો જાણી ગયા હતા કે કોઈ ભારે વિપત્તિની ઝડી તેમના માથા ઉપર થોડા જ વખતમાં તૂટી પડવાની છે. શાચીદેવીને પણ દુઃખમય શંકાઓ આવવા લાગી હતી. ગયાથી પાછા આવ્યા પછી પોતાના પુત્રમાં

થએલા આશ્ચર્યકારક પરિવર્તનને જોઈને રખેને તે પોતાના મ્હોટા બાઈની માફક સંન્યાસી થઈ જાય એ ભય તેમને રાતદિવસ મૂંઝાવી રહ્યો હતો.

એક દિવસ ભક્તમંડળ મહાપ્રભુના ઘરમાં એકઠું થયું હતું. સૌની દ્રષ્ટિ તેમના ઉપર દરી હતી. તે હમેશની માફક કૃષ્ણવિરહથી આક્રન્દ કરતા બેઠા હતા. પણ આજે તે પૂર્ણ શુદ્ધિમાં હતા. તે બોલવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા પણ ડૂમો ભરાઈ આવવાથી બોલી શકાતું ન હતું. આખરે મહામહેનતે ભાગાતૂટા શબ્દોમાં તેમણે કશું કે મારાથી હવે કૃષ્ણવિરહ સહન થતો નથી. તેની પાસે દોડી ગયા વગર મારે ચાલે એમ જ નથી. આટલું કહેતાં કહેતાં તો તેમને એવી તીવ્ર મનોવેદના થઈ કે પૃથ્વી ઉપર આજોડીઆં ખાવા લાગ્યા. પછી તે ઉભા થયા અને કૃષ્ણને મળવા દોડી જતા હોય તેમ દોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ બેશુદ્ધ થઈને ઢળા પડ્યા. આ પ્રમાણે આક્રન્દ અને મૂર્ચ્છા તેમને ઉપરાજાપરી વિવશ કરવા લાગ્યાં. આવી અવસ્થામાં કેટલાક કલાક વહી ગયા. રડી રડીને તેમના નેત્રો રાતાં થઈ ગયાં અને કંચન જેવી કાયા, વાળ અને વસ્ત્ર મલિન બની ગયાં. તેમનાં નેત્રોમાં આંસુનું પૂર માતું ન હતું અને કોઈ પ્રબળ ભાવ તેમના હૃદયને વસોવી નાખતો હોવાથી શરીર થરથર કંપતું હતું.

પોતાની લાગણીઓને અસાધારણ મનોબળથી દબાવીને તે કાંઈક શાંત થયા અને બોલ્યા, “મિત્રો! તમે મારા ઉપર નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ રાખી છે અને મારા કામોમાં સાથ આપ્યો છે. છતાં તમને મારે તજવા પડ્યો મને તમે ક્ષમા આપશો. હું કૃષ્ણની શોધ કરવા માટે જ તમને તણું છું. કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ મનુષ્યજીવનનું પરમ ધ્યેય છે. આપણે ભેગા રહીએ કે અલગ રહીએ, મહેલમાં રહીએ કે વગડામાં રહીએ તેમાં કશું જ મહત્ત્વ નથી. મારા ગયા પછી પણ

તમે કૃષ્ણનું ભજન કરતા રહેજો. હું તમારા સોના ભલા માટે જ જાઉં છું. જેમ કોઈ વેપારી કમાવા માટે પરદેશ જાય છે અને જ્યારે તે કમાઈને પાછો આવે છે ત્યારે તેનાં સગાં, મિત્રો સોને પાળે પોષે છે, તેમ હું પણ કૃષ્ણપ્રેમની કમાણી કરવા જાઉં છું અને તે મેળવીશ ત્યારે હું તમને પણ તેમાં હિસ્સો આપીશ.”

જે વિપત્તિની શંકાના પડછાયા ભકતોની નજર આગળ તરવરતા હતા તે વિપત્તિ આજે તેમના ઉપર આકાશમાંથી વીજળી તૂટી પડે તેમ તૂટી પડી. કેટલાક તો આભા જ બની ગયા. બાકીના કંકળી પડ્યા. ગદાધર, હરિદાસ, મુરારિ તથા બીજા ભકતોએ મહાપ્રભુને સમજવવામાં મણા ન રાખી. તેમના હૃદયના કોમળમાં કોમળ મર્મસ્થાનને સ્પર્શ કરવા તેમણે પોતાની બધી ચતુરાઈનો ઉપયોગ કર્યો. મહાપ્રભુનું હૈયું પણ કાબુમાં ન રહ્યું. તેઓ પણ પોતાના અતિ પ્રિય ભકતોને ગળે વળગીને રડ્યા. પણ નિશ્ચય તો ન જ ફેરવ્યો. તેમના તરફથી એટલો જ ઉત્તર મળ્યો કે “મને ઘેર રાખીને તમે શું કરવાના છો? મારું શરીર તો કૃષ્ણવિરહથી બળી જઈને ‘ખોખું’ થઈ ગયું છે. આત્મા તો કૃષ્ણની પાસે ઉડી ગયો છે. આ બાપ્પ જેવા થઈ ગએલા શરીરને શું કરશો? કૃષ્ણવિરહની જવાલાએ મારા હૃદયની ઇચ્છા માત્રને ભસ્મ કરી દીધી છે. કૃષ્ણ સિવાય કશાથી મને સંતોષ થાય એમ છે જ નહિ. જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ એ ખોટને પૂરે એમ નથી; એ આગને બુઝાવે એમ નથી. શું તમારે મને તમારી પાસે રાખીને કૃષ્ણવિરહથી રીબાઈ રીબાઈને મરવા દેવો છે?” આનો ઉત્તર ભકતો શો આપી શકે? તોપણ તેમને રાજી કરવા માટે મહાપ્રભુએ કહ્યું કે હું સંન્યાસી થઈશ તોપણ તમારો સદંતર ત્યાગ નહિ કરું અને આજ ને આજ લો નહિ જ ચાલ્યો જાઉં.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મા દીકરો.

પછી પોતાના સંન્યાસના સંકલ્પની વાત માતાને કહી દેવાનો મહાપ્રભુએ નિશ્ચય કર્યો. પણ તેમણે તો તે પહેલાં જ બકતોના કહેવાથી બધી વાત જાણી લીધી હતી તેથી તેમણે જ મહાપ્રભુને સીધો પ્રશ્ન કર્યો. “નિમાધ! તું સાચે સાચું જ કહેજે. શું તું મને તજી જવાનો વિચાર કરે છે?” આ પ્રશ્નથી મહાપ્રભુનું હૃદય બળ-બળા ગિટ્યું. તેમણે આંસુભરી આંખે માતાના તરફ પ્રેમાળ દષ્ટિ કરી. પછી જરા હૈયું કઠણ કરીને બોલ્યા, “બા, મારું સાંભળા લ્યો. મારી ફરજ તો કૃષ્ણની નહિ પણ તમારી જ સેવા કરવાની છે. પણ હું લાચાર છું. કૃષ્ણ મને એટલા બળથી ખેંચી રહ્યો છે કે તેના આગળ મારું કશું જ ચાલતું નથી. તેના બળ આગળ મારું શું ગળું? બા! તમારું ઝગણ હું કદી એ નહિ ફેડી શકું. તે તો મારે માથે ચ્હોટેલું જ રહેશે. તમે એમ સમજીને મન વાળજો કે તમારે એક આંધળો, અપંગ અથવા કૃતધ્ન છોકરો હતો. લોકોને એવા છોકરા નથી હોતા? મને પણ તમે તેવો જ સમજી લેજો. મારાથી હવે સંસારમાં રહી શકાય એમ નથી. કૃષ્ણની શોધ કરવા મારે ચાલ્યા જવું જ જોઈએ. મને તમારા ઝગણમાંથી અને તમારા પ્રત્યેની મારી ફરજમાંથી છૂટો કરો. મને રાજી ખુશીથી રજા આપો.”

“રાજી ખુશીથી તને વેરાગી થવાની રજા આપું? ઓ દીકરા! એ તું બોલ્યો જ શું? એવી રજા આ ચ્હોડેથી કેમ જ અપાય?” આટલું બોલતાં શયીદેવીનો સ્વર ઇંધાઈ ગયો. પછી તેમણે થડકતે અવાજે કહ્યું, “નિમાધ! તું કુદરતની વિરુદ્ધ માગણી

કરે છે. મા કદી દીકરાને વેરાગી થવાની રજા આપી શકે ? માનું હૈયું તું નથી જાણતો ? અને હું તારી ધરડી અશકત મા ! તારા સિવાય મારે બીજા કોઈનો આધાર પણ નહિ. તારા મ્હોં સામે જોઈને તો મેં ધણીનો અને પુત્રનો વિયોગ સાંખ્યો અને હવે તું જ મને તજી દેવા બેઠો છે ? ” થોડીવાર સુધી તો માતા અને પુત્ર બેઠી અતિ ગંભીર વિષાદસાગરમાં ડૂબી ગયાં. આખરે શયીદેવીએ મૌન તોડ્યું અને પૂછ્યું, “ વિષ્ણુપ્રિયાનું શું ? ” આ શબ્દો મહાપ્રભુના હૃદયમાં કાતિલ ખંજરની માફક ઉતરી ગયા. પણ તેમણે ધીરજ રાખીને કહ્યું, “ હું જઈશ ત્યારે તેની પણ રજા લીધા વગર થોડો જ જવાનો છું ? અને તેના મનનું સમાધાન કરીને તેને સાત્ત્વિક આનંદ ભોગવતી કરીને જ જઈશ. ” શયીએ કહ્યું, “ નિમાઈ ! તને તો લોકો સંત કહે છે. તારા જેવા સાધુને મા અને પત્નીને કાળજે ધા કરવો ઘટે ? તું તો મનુષ્ય માત્રને માટે મરી પડે છે. તેમનું દુઃખ તારાથી જોયું જોવાતું નથી. ત્યારે એક ધરડી મા અને કૂમળા કળી જેવી વહુ, તેમણે શો અપરાધ કર્યો ? તું માણસ માત્રને ચલાય ત્યારે અમને શા વાસ્તે બાદ કરે છે ? અમે માણસ નહિ ? ”

હવે મહાપ્રભુએ પુત્રની માફક વાત ન કરતાં જગદ્ગુરુ તરીકે બોલવા માંડ્યું અને તેમના શબ્દોએ શયીદેવીના મન ઉપર આબાદ અસર કરી. તેઓ બોલ્યા, “ બા ! મારે મારી પવિત્ર ફરજ બજાવવા જવું પડે છે. તમે મારા ઉપર બીજાના કરતાં વધારે સ્નેહ રાખો છો, તેથી તમારી પાસેથી હું સૌથી વધારે સહાય અને ઉત્તેજનની આશ્વા રાખી શકું. હું કાંઈ મારી રાજપુત્રીથી અથવા મનસ્વીપણે વર્તવાને માટે જતો જ નથી. મને કૃષ્ણ ખેંચી જાય છે અને હું જાઉં છું. તેના આકર્ષણની સામે ક્યો મનુષ્ય ટકી શકે વાર ? કૃષ્ણમાં મન પરોવો અને આવા તુચ્છ સાંસારિક

ખ્યાલોમાં તમારી દષ્ટિને ખાંધી ન મૂકો. કૃષ્ણની પાર વગરની દયા અને પ્રેમનો વિચાર કરો. ક્યવાતે મને નહિ, મનનું ગમે તેમ કરીને સમાધાન કરીને પણ નહિ પરંતુ રાજી ખુશીથી તેની ઈચ્છા મુજબ વર્તવાની શું આપણી ફરજ નથી ? તમારી આસપાસ નજર કરો. દુનિયામાં કેટલું દુઃખ, કેટલો કલેશ જોવામાં આવે છે ? તેનું કારણ શું ? કારણ કે લોકોએ કૃષ્ણને વીસારે મૂક્યો છે. તેથી હવે તેની જ ઈચ્છા છે કે મારે જગતમાં તેના પ્રેમ અને દયાનો મહિમા ગાવો. તેમ કરવા માટે મારે ભિખારીને વેશે ઘેરેઘેર ભટકવું. એ એ સિવાય એકે ઉપાય નથી. જ્યાં સુધી હું સંસારી રહું ત્યાં સુધી લોકો મારો ઉપદેશ ગ્રહણ નહિ કરે. બોલો, હવે તમારે શું કહેવું છે ? મારે ધરમાં બેસી રહેવું કે મારે મારી ફરજ અદા કરવી ? જવાબ આપો.” અને આના જવાબમાં શ્યામદેવીના મુખમાંથી જે અમર શબ્દો નીકળ્યા તે જોતાં આપણે કબૂલ કરવુંજ પડશે કે તે મહાપ્રભુ જોવા પુત્રની માતા થવાને માટે યોગ્ય હતાં. તેમણે કહ્યું, “ નિમાધ ! તું ખરું જ કહે છે. હવે મારી આંખો ઉપરનું પડળ વેરાઈ ગયું. તું સંન્યાસી થાય તે જ યોગ્ય છે. હું કેવી મૂર્ખ કે તારા માર્ગમાં આડખીલી બનીને ઉભી રહી ? જા, દીકરા જગતમાં ભક્તિનો પ્રચાર કરજે. મારો તને આશીર્વાદ છે. તારે હાથે લાખો જીવોનું કલ્યાણ થશે; લાખો દુઃખીઆં આશ્વાસન પામશે. ધન્ય ભાગ્ય છે જગતના માનવીઓનું કે તારા જેવો તારણહાર પેદા થયો ! જા, મારા દીકરા, તને હું રાજી ખુશીથી રજા આપું છું અને તું જાય તેથી મને ખરેખરો સંતોષ થશે.”

પણ આ શબ્દો તેમના મુખમાંથી નીકળ્યા કે તરત જ તેમનો માતૃપ્રેમ ઉછળી પડ્યો અને બિચારાં શ્યામદેવી શોકવિદૂલ થઈને છાતી દૂટતાં, માથાના વાળ પીખતાં અને જમીનપર તરફડતાં થઈ ગયાં. તેમણે કલ્પાંત કરતાં કહ્યું, “ હાયરે ! આ અભાગળી માએ એકના એક લાડકવાયા, કલ્યાણરા દીકરાને દેશવટો આપ્યો ! અરેરે !

મેં તેને મારે હાથે જ વગડાની વાટ બતાવી ! ઓ નિમાધ ! ઓ નિમાધ ! તારી પાપિણી માએ જ તને ધરખાર વગરનો રવડતો રજળતો બિખારી બનાવી દીધો ! અરેરે ! તું કેડે લંગોટી વાળીને, ઉધાડે પગે બિક્ષા માગતો થઈ જઈશ ? તું શું નરી ધરતીપર સૂઈશ ? વરસાદમાં, ગરમીમાં, ઠંડીમાં જાડ તળે વાસ કરીશ ? તું ટૂંકડા માગતો થઈ જઈશ ? હાથરે ! તારા પગનાં તળાખાં તો કમળ જેવાં સુંવાળાં છે. તું કેવી રીતે અડવે પગે ચાલીશ ? ધિક્કાર છે મારા જીવતરને !” થોડી વાર સુધી માતાના શોકના વેગને માર્ગ લેવા દીધા પછી મહાપ્રભુએ તેમને સાંત્વન આપવા માંડ્યું. લેમણે કહ્યું, “બા ! મારું વચ્ચન છે કે જ્યારે મને મળવાની તમને તીવ્ર ઇચ્છા થશે ત્યારે ત્યારે હમેશાં હું તમારી સામે આવીને ઉભો રહીશ. બિચારી વિષ્ણુપ્રિયા ! તેને હું તમારે શરણે મૂકી જાઉં છું. તેને કૃષ્ણની ભક્તિ શીખવજો. તેમાંથી તેને શાંતિ મળી રહેશે. તેને પણ તમારી માફક મને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થશે ત્યારે હું દર્શન આપીશ. તમને બેઠિને જ નહિ પણ જે કોઈ મને જોવા માટે તલસશે તે સૌ મને પોતપોતાના અંતરમાં જોઈ શકશે એ મારો સદાનો કંઠ છે.”

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વરવહુ.

મહાપ્રભુએ સંન્યાસદીક્ષા લેવાનો વિચાર જાહેર કર્યો તે અગાઉ થોડા વખતને માટે વિષ્ણુપ્રિયા પોતાના પિતાને ઘેર રહેવા ગયાં હતાં. ત્યાં તેમના કાન ઉપર ઉડતી વાત આવી અને ધ્રુજતે

હૈયે તે બિચારાં તરત જ સાસરે જવા તૈયાર થયાં. સાંજ પડી ગઇ હતી અને બીજા દિવસ સુધી તેમનાથી થોભાય તેમ હતું જ નહિ. ઘેર આવીને જોયું તો મહાપ્રભુ રોજના કરતાં ઘણા જ વહેલા સૂવા ગયા હતા. તે શયનગૃહમાં ગયાં અને પતિને ભરનિદ્રામાં પડેલા દીઠા. તેમને સારી નિદ્રા કવચિત જ આવતી તેથી તેમને જગાડવાનું વિષ્ણુ-પ્રિયાને ઉચિત ન લાગ્યું. તે નિઃશબ્દપણે પલંગને છેડે બેઠાં અને હળવે હાથે સૂતેલા પતિના પગ દાબવા લાગ્યાં.

આવો પ્રસંગ તેમને રોજ રોજ નહોતો મળતો, કારણ કે મહાપ્રભુ મોડી રાતે કીર્તન કરીને પાછા આવતા અને આવે તેવા જાંઘી જતા. દિવસે પણ મળવા આવનારાઓની અને ભકતોની ધમાલ. તેથી પતિને નેત્ર ભરી નિરખવાનો કે તેમની સાથે બે ઘડી એકાંતમાં ગાળવાનો અવકાશ વિષ્ણુપ્રિયાને ભાગ્યે જ મળતો. આજે તે મોંઘો અવસર મળ્યો અને તેમનાં નેત્રોમાં સુખનાં અશ્રુ આવ્યાં. તેનાં એક બે બિન્દુ મહાપ્રભુના પગ ઉપર પડી ગયાં એટલે તે જાગી ઉઠ્યા અને પલંગની બાજુએ બેસીને અશ્રુપાત કરતી નવ વધુને દીઠી. પ્રેમાલિંગન દર્શ મહાપ્રભુ બોલ્યા, “શું થયું ? પ્રિયે ! આ અશ્રુપાતનું કારણ કહેશો ?” તેમના તરફ ઠપકાભરી દૃષ્ટિ કરીને બાલા બોલી, “સાચું કહો, મારે કાને જે વાત આવી છે તે શું સાચી જ છે ?”

પહેલાં તો વિનોદનો ડોળ કરીને પત્નીના મનમાંથી ભય અને શંકાના વિચારોને દૂર કરવાનો મહાપ્રભુએ યત્ન કરી જોયો. પણ તેમના કૃત્રિમ વિનોદની પાછળ જે ઉકું દર્દ હતું તે છૂપાવ્યું છૂપાવ જ કેમ ? વિષ્ણુપ્રિયાની ચાલાક આંખો એ દર્દને પારખી ગઇ હતી. તેમણે પોતાના મનને મજબૂત કરીને કહ્યું, “તમે મને જોડું જોડું હસીને શા માટે છોડે છો ? મારી હવે ખાત્રી થઇ છે કે તમે કોઈ ભયંકર પગલું ભરવાના વિચાર કરી રહ્યા છો—અને મેં જે સાંભ

ળયું છે તે સાચું જ છે. ” એટલે હવે સાચેસાચું કહી દીધા વગર મહાપ્રભુને છૂટકો જ ન રહ્યો. તેમણે ધૂળતે અવાજે કહ્યું, “ હા, તમારું અનુમાન ખોટું નથી જ. મારે સંન્યાસી થવું છે. ” થોડીવાર પછી વળી તેમણે કહ્યું, “ સાંભળો મારી વાત. આપણે બેઉ કૃષ્ણની જ સેવા કરીએ તો ખોટું શું ? તમારા વિષ્ણુપ્રિયા નામનું તમે સાર્થક ન કરો ? આ જગતને ભૂલી જાઓ. એને તો માત્ર થોડા કાળ માટેનું વિશ્રાન્તિસ્થાન જ જાણવું. ” વિષ્ણુપ્રિયા આભાં ખની ગયાં. તે બોલવા ગયાં પણ બોલ ગળામાં જ રૂંધાઈ ગયા. થોડી વાર પછી તેમણે કહ્યું, “ દીક, પણ બાની ઉપર તમે આટલી નિષ્ફૂરતા શાને કરો છો ? તેમાં તમને પાપ નહિ લાગે ? જો હું તમારા માર્ગમાં નડતર જેવી હોઉં તો જાઓ, હું મારા પિતાને ઘેર રહેવા જમ્મશ અને કહેશો તો હું કદી પણ તમને મ્હોડું નહિ બતાવું. પણ તમે બાના ઘડપણનો તો વિચાર કરો ”

મહાપ્રભુએ જવાબ આપ્યો, “ પ્રિયતમે, આવી વ્યાવહારિક વાતો જવા દો. તમે મને અતિ પ્રિય છો અને સદાએ રહેશો જ. તમને હું કારી જખમ કરું છું તે શું હું સમજતો નથી ? પણ આપણો બીજો ઈર્ષાજ નથી. હું સંન્યાસી થમ્મશ તેથી હું તમારો મટી જવાનો છું ? તમે જ્યારે ઇચ્છા કરશો ત્યારે તમારા હૃદયમાં મને જોઈ શકશો. માનવજાતિના કલ્યાણનો વિચાર કરો. મારે તો તમારાં અને બીજા બધા સ્નેહી સ્વજનોનાં અશ્રુવડે લોકોનાં દિલ પીગળાવવાં છે. જગતની સેવામાં મારું દાન કરી દમને કૃષ્ણના પ્રેમરાત્નનાં તમે અધિકારી થશો. ત્યાં આપણે પાછા મળીશું જ. કૃષ્ણની ખાતર મને ગુમાવશો તો તમે મને અને કૃષ્ણને બેઉને મેળવશો. સૌનું મધ્યખિન્દુ કૃષ્ણ છે અને તેના રાત્નમાં સાચા પ્રેમીઓનું સંમિલન થાય છે જ. આપણા સંગંધને આપણે વિશુદ્ધ સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. વળી, એક ત્રાજવામાં તમારું અંગત સુખ

મૂકો અને ખીજમાં સમગ્ર માનવજાતિનું કલ્યાણ મૂકી જુઓ. કયું વધારે થાય છે ? તમને પોતાને પણ શું ગમે ? પોતાનું સુખ કે સૌનું ? તમે મારાં જીવનસહચરી છો એટલે જે મહત્ત્વ કાર્ય મારી વાટ જોઈ રહ્યું છે તેની સિદ્ધિને માટે મને મદદ કરવાની તમારી ફરજ નહિ ? મનુષ્ય જાતિનાં પાપ ધોવા, તેમનાં દુઃખ દેડવા હું નીકળી પડું તેમાં શું તમારે હિસ્સો આપવો ન ધટે ? મારી ફરજ તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. જગતને હરિનામ આપીને તારવાને માટે મારે સંન્યાસી થયે જ છૂટકો. મને રાજી ખુશીથી રજા આપો અને હું તમારી રજા મેળવીને જ જાઉં છું તેનો મને સંતોષ લેવા દો.”

વિષ્ણુપ્રિયા વચમાં બોલી ઉઠ્યાં, “ત્યારે મને પણ સાથે લઈ જાઓ ને ? હું પણ સંન્યાસિની થઈશ, અને તમારી સાથે સાથે ફરીશ.” “તે કેમ ચાલે ?” મહાપ્રભુ તેમને અટકાવીને બોલ્યા, “મારે તો તમારાં અશ્રુ વડે જગતનાં પાપ ધોવાં છે. તમારી પાસે ભારેમાં ભારે બલિદાન લેવું છે. તમારા એકલાના દુઃખથી જગતને સુખ થતું હોય તો શા માટે તમારા સુખને હોમી ન દેવું ? માનવ-પ્રજા તમને આશીર્વાદ દેશે કારણ કે તેમની સેવાને અર્થે તમે તમારા પ્રિયતમ પતિનું દાન કરી દો છો.”

વિષ્ણુપ્રિયા લયભીત થઈ ગયાં. “ત્યારે શું તમે આજે ને આજે જ ચાલ્યા જશો ? થોડા દિવસ આપણે સાથે રહીએ. પછી જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ.” મહાપ્રભુએ તેમને ખોળામાં લીધાં અને કહ્યું, “હું એટલો ઉતાવળો નહિ થાઉં.” અને પછી પ્રિયાની કોટે વળગીને મહાપ્રભુ પોતે પણ રડી પડ્યા. તેમણે હસકાં ભરતાં કહ્યું, “પ્રિયે, ક્ષમા કરજો. તમને જિંદગીભરને માટે ટળવળતાં મૂકીને મારે જવું પડે છે. પણ હું લાચાર છું. મારી ખુદ્દિ કૃષ્ણે હરી લીધી છે. તેના વિયોગથી આખું જગત મારે માટે શૂન્ય બની ગયું છે.”

અને તે પતિપત્નીએ રડીને હૈયાં હળવાં કર્યાં.

પ્રકરણ ૧૫મું.

બા ! એ તો ગયા !

—(૦)—

રાગ—ખિભાસ (કરુણ)

શયીર મંદિરે આસિ દુવારે પાસે બસિ,
ધીરે ધીરે કહે વિષ્ણુપ્રિયા.
શયનમંદિરે છિલા, નિશિભાગે કોથા ગેલા,
ભોર મુંડે વજર પાડિયા.

વાસુદેવ ધોષ.

માતા, પત્ની અને ભકતોની રજા મેળવવામાં સફળ થયા પછી મહાપ્રભુ એકદમ જાણે કશું જ બન્યું ન હોય તેમ ખુશ-મિનજી, મળનાવડા અને ઉલ્લાસયુક્ત બની ગયા. તેમણે પોતાના ત્રેમાવેશને મનમાં સમાવી દીધો અને એ આવેશ તાજેદાર સેવકની માફક શાંત બની ગયો. ટૂંકામાં પોતે ગયાની યાત્રાએ જવા નીકળ્યા તે વખતે જેવા હતા તેવા જ પાછા બની ગયા. માત્ર ફરક એટલો જ કે હવે તે કૃષ્ણ સંબંધી વિષયોની જ ચર્ચા કરતા. શયી દેવી રોજ સારામાં સારી વાનીઓ બનાવતાં અને મહાપ્રભુ પ્રસન્ન-મિતે આરોગતા. વળી થોડો વખત વિષ્ણુપ્રિયાની સાથે પણ ગાળતા. પોતાના ભકતોને ઘેર પણ વારાફરતી જઈ આવતા. તેમનું બાહ્ય વર્તન એવા પ્રકારનું હતું કે જાણે સંન્યાસદીક્ષા

શયીના ઓરડાના બારણા આગળ બેસીને વિષ્ણુપ્રિયા ધીરે ધીરે કહેવા લાગ્યાં: “ તે સૂવાના ઓરડામાં હતા પણ શતોશત મારે માથે વળનો પ્રહાર કરીને કાણ જાણે ક્યાં ચાલ્યા ગયા ! ”

લેવાનો વિચાર તેમના મગજમાંથી એકદમ નીકળી ગયો હશે એવી જ બ્રાન્તિ સૌને થવા લાગી અને થોડા વખત પછી આવી પડનાર વિપત્તિ સૌના લક્ષ બહાર જતી રહી. મહા-પ્રભુની પોતાની એવી ધારણા હોવી જોઈએ કે જે ઘડીએ માતા, પત્ની અને મિત્રો સાના સુખનો ખ્યાલો ટોચ સુધી ભરાઈ જાય તે જ ઘડીએ ગૃહત્યાગ કરવો કે તેથી તેમના સૌના મનમાં પોતે સદાને માટે મીઠાં સંભારણાં મૂકતા જાય.

પણ તેમણે તો પોતાના ગૃહત્યાગનો દિવસ ક્યારનોએ મનમાં નક્કી કરી રાખ્યો હતો. માતા પાસેથી સંન્યાસ લેવાની રજા મેળવ્યા પછી તે પૂરા બે મહિના સુધી ઘેર રહ્યા. તેમના આનંદી વર્તનને લીધે સૌના મનમાંથી તેમના લાવિ વિયોગનો ખ્યાલ લગ-લગ ખસી જ જવા પામ્યો હતો.

પણ આખરે તે નિર્માણ થયેલો દિવસ ઊગ્યો. આજે પણ તેમના આનંદી વર્તનને સૌને ભુલાવામાં નાખ્યા. કોઈને સ્વપ્ને પણ વિચાર ન આવ્યો કે બીજો દિવસ ઊગતા પહેલાં તો તે નવદીપને, ઘરને, માતાને, પત્નીને, મિત્રોને—સૌને શોકગ્રસ્ત કરીને ચાલતા થશે. તેમણે સ્નાન કરીને માતાની બનાવેલી રસોઈ હોંસથી ખાધી. પછી મિત્રોની મંડળી તેમના ખંડમાં એકઠી થઈ હતી તેમની સાથે ખૂબ વિનોદ કર્યો. સાંજ પડવા આવી કે પોતાનાં સારામાં સારાં વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને ફરવા નીકળી પડ્યા. પોતાની તમામ જાણીતી જગ્યાઓને છેલ્લીવાર જોઈ લીધી. રસ્તે ચાલતાં લોકો આવી આવીને તેમને પગે પડતા અને ઝરખામાંથી સ્ત્રીઓ તેમના ઉપર પુષ્પવર્ષણ કરતી. પછી જે ઘાટ આગળ પોતે રોજ સ્નાન કરતા અને બાળપણમાં જ્યાં તેમણે ખૂબ મસ્તી તોડી કરેલાં ત્યાં જઈને થોડીવાર બેસી આવ્યા. આ જ ઠેકાણે તે પોતાની પાઠશાળાના શિષ્યોની સાથે બેસતા. આ જ ઠેકાણે તેમણે કેશવ કાશ્મીરીનો

પરાજય કરેલો. તે પ્રિય સ્થળને તેમણે છેલ્લીવાર મીટ માંડીને જોઈ લીધું. ગંગા નદીની પણ મનમાં રજા માગી. કિનારા ઉપરના પ્રત્યેક વૃક્ષ ઉપર એકવાર નજર ફેરવી લીધી. આ તેમની છેલ્લી ભેટ હતી. ફરીથી એ પ્રિય વસ્તુઓનાં દર્શન તેમને થવાનાં ન હતાં.

ત્યાંથી ઘેર આવીને ઓટલા ઉપર બેઠા. એ ઘર અને એ ઓટલો કાલે એમના વગર સૂતાં થઈ જવાનાં હતાં. પોતાના ભકતોને છેલ્લું દર્શન આપવાનો વિચાર કર્યો હોય તેમ તેમણે સૌને આકબ્યાં. કોણ બાણે શાથી સૌ બેઠા હતા ત્યાંથી ઉઠી ઉઠીને મહાપ્રભુને ઘેર જવા પ્રેરાયા અને થોડી વારમાં તેમની મ્હોટી સંખ્યા એકત્ર થઈ. દરેક જણ કહેવા લાગ્યો, “પતિતપાવન, દીનબન્ધુ મહાપ્રભુ ! અમારું પરિત્રાણ કરો.” મહાપ્રભુ એક પછી એક સૌને ભેટી વળ્યા. પછી બધાને સંબોધીને બોલ્યા, “જો તમે મને ચહાતા હો તો કૃષ્ણનું ભજન કરો. તેના પવિત્ર નામનો આશ્રય લ્યો. તે જ તમને તારશે. કામકાજ કરતાં, હરતાં ફરતાં નામજપ કર્યા જ કરજો. રાત્રે કુટુંબને લઇને મૃદંગ કરતાલ સાથે અથવા તે ન બને તો માત્ર હાથે તાળી પાડીને નામકીર્તન કરજો. હરિનામથી વધારે પવિત્ર અને વધારે શક્તિસંપન્ન બીજો કોઈ મંત્ર નથી. નામ ઉપર પ્રેમ, જીવમાત્ર પ્રતિ દયા અને વૈષ્ણવોની સેવા એ ત્રણ વસ્તુઓનું ખૂબ આગ્રહથી પાલન કરજો. આટલું કરશો તો હું તમને અભયદાન દઉં છું કે કૃષ્ણ તમારું જરૂર કલ્યાણ કરશે.” આના ઉત્તરમાં સૌએ “હરિબોલ”ની ગર્જના કરીને રજા લીધી કે તરત બીજું ટોળું હાજર થઈ ગયું. મહાપ્રભુએ સૌના હૃદયમાં ભકિતનો સંચાર કર્યો અને તેમને ઘેર જવાની રજા આપી. “મને ચહાતા હો તો કૃષ્ણનું ભજન કરજો” એ શીખામણ તેમણે સૌને ભાર દબાવેને સંભળાવી.

પછી મહાપ્રભુએ માતાએ બનાવેલી રસોઈ પોતાના ભોજન-ગૃહમાં બેસીને છેલ્લેલી ખાઈ લીધી, અને સૂવા ગયા. ગિચારાં

વિષ્ણુપ્રિયા તે દિવસે સારામાં સારાં વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને હાથમાં ચંદન, પુષ્પની માલાઓ લઇને ઉમંગભેર શયનમંદિરમાં ગયાં. આજે મહાપ્રભુના મનમાં એક રસિક અગ્નિલાપા થઇ આવી. તેમણે પત્નીને કહ્યું કે આજે આ ચંદન અને પુષ્પમાલાઓ વડે આપણે એક બીજાને શણગારીએ. પહેલાં તમારો વારો અને પછી મારો. આવા રસોલાસમાં બેઠે જણે કેટલોક સમય વીતાડ્યો. પછી મહાપ્રભુએ વિષ્ણુપ્રિયાને કહ્યું કે રાત બહુ વીતી ગઇ છે, માટે હવે સૂઇ જઇએ. તે તો ઊંઘી ગયાં પણ પોતે સૂવાનો ઢાંગ કરીને જાગતા જ રહ્યા.

વિષ્ણુપ્રિયાને ઘસઘસાટ ઊંઘતાં જોઇને તેમના બાહુપાશમાંથી પોતે લગાવે રહીને છૂટા થયા અને પલંગ ઉપરથી નીચે ઉતર્યાં. ઘરેણાં કહાડીને એક બાજુએ મૂક્યાં. પછી પોતાનું ઝીણું ઘોતીયું બદલીને જાડું ઘોતીયું પહેરી લીધું. નિદ્રાધીન પત્ની તરફ એક સ્નેહભરી દૃષ્ટિ નાખીને તે શયનગૃહની બહાર આવ્યા. માતાના સૂવાના ઓરડા આગળ થોડીવાર ઉભા. તેમને મનથી પ્રણામ કરીને લગાવે પગલે ઘર બહાર નીકળી પડ્યા. માથે માસની ઠંડીમાં એક ઘોતીયાભેર મહાપ્રભુએ ગંગાના ઘાટનો માર્ગ લીધો, પાણીમાં ઝંપલાવ્યું અને વેગભેર નદીનો વિશાલ પટ તરી જઇને દોડવા જ માંડ્યું. પ્રભાતનું ઝાંખું ઝાંખું અજવાળું થતા પહેલાં તો તેમણે નવદીપને ખૂબ પાછળ મૂકી દીધું.

મહાપ્રભુએ ઘર છોડ્યા પછી થોડીવારે વિષ્ણુપ્રિયા જાગી ઊઠ્યાં અને બિછાનામાં પતિને ન જોતાં તેમને હૈડે ફાળ પડી. જોયું તો બારણું ઉઘાડું. દોડતાં જઇને સાસુના ઓરડાનું બારણું ઠોક્યું અને કહ્યું, “આ ! એ તો ગયા.” શચીદેવીના કાન ઉપર આ શબ્દો પડતાં જ તે સફાળાં બેઠાં થયાં, દીવો સળગાવ્યો અને માસુ વહુ બેઠે જણ પહેલાં તો ઘરમાં અધે શોધી વળ્યાં પણ ન્યારે તેમણે આગલો

દરવાજો ઉઘાડો દીઠો ત્યારે દુઃખનાં માર્યાં શયીદેવીએ જમીન પર પડતું મૂક્યું અને નવપ્રસૂતા ગાય પોતાના વાછરડા માટે બરાડા મારે તેમ “નિમાધ! ઓ નિમાધ” કહી વૃદ્ધ શયીદેવી આક્રન્દ કરવા લાગ્યાં. વિષ્ણુપ્રિયા જડવત્ બારણું પકડીને ઉભાં રહ્યાં. થોડીવાર પછી ધૈર્ય ધારણ કરીને શયીદેવી હાથમાં દીવો લઈને “નિમાધ! નિમાધ!” કરતાં નજીકની શેરીઓમાં ફરી આવ્યાં પણ કશો જવાબ ન મળવાથી ઘેર પાછાં આવ્યાં અને દિડ્મૂઠ જેવાં બેસી રહ્યાં.

રોજ વહેલા ઉઠીને ગંગાસ્નાન કરવા જનારા કેટલાક ભક્તોએ શયીનો કલ્પાંત સાંભળ્યો, એટલે તેઓ હાંફળાફાંફળા દોડી આવ્યા. થોડીવારમાં શ્રીવાસ પાંડિત અને બીજાઓ પણ આવ્યા. સૌને માથે આકૃત તો ભારે આવી પડી હતી. શયી માતાનું તીવ્ર ક્રન્દન કોઈથી બેચું બેવાય તેમ ન હતું. વિષ્ણુપ્રિયાને તો ક્રન્દન કરવા જેટલી શુદ્ધિ પણ રહી ન હતી. ગઈ રાતનો શણગાર હજી તેમના અંગ ઉપર હતો અને તેમના કારુણ્યમાં ખૂબ વૃદ્ધિ કરતો હતો. શ્રીવાસ પાંડિતે ભક્તોને કહ્યું કે શોક કરવાનો આ વખત નથી. અત્યારે શું કરવું તેનો અને તેટલી સ્થિર ભુદ્ધિ વડે વિચાર કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે. પછી ઘરના એક ભાગમાં આગેવાન ભક્તો મસલત કરવા બેઠા. નિત્યાનંદે એક ડહાપણ ભરેલી સૂચના કરી. તેમણે કહ્યું કે શ્રીવાસ અને બીજા ઈરેલ ભક્તોએ નવદ્વીપમાં જ રહેવું અને દુઃખી-આરાં સાસુ વહનું સાંત્વન કરવું. હું પોતે, મુકુન્દ દત્ત, મહાપ્રભુના માસા ચન્દ્રશેખર આચાર્યરત્ન અને બીજા બે જણ અત્યારે જ કુટવા જઈએ છીએ. મારા ધારવા પ્રમાણે તો મહાપ્રભુ ત્યાં જ હશે. ત્યાં જો તેમનો પત્તો નહિ લાગે તો આપણે દેશના જૂદા જૂદાં સ્થાનોમાં શોધ કરવા માટે પાંચ પાંચ દશ દશની ટોળીઓ મોકલી દઈશું અને સંન્યાસીઓને એકઠા થવાનાં તથા રહેવાનાં એકેએક સ્થાનને ખોળી વળીશું. આ યોજના સૌને ગમી.

પછી નિત્યાનંદે શયી માતાને સંબોધીને દૃઢ આગ્રહસૂચક અવાજે કહ્યું, “ માતા ! હું તમને ખાત્રી આપું છું કે કાં તો હું તમારા પુત્રને એકવાર તો તમારા ભેગો કરીશ નહિ તો તેની શોધ કરવામાં મારું જીવન હોમી દઇશ. ”

આટલું પોણતાની સાથે નિત્યાનંદ અને ખીખ લકતો કટવા તરફ દોડતા થઇ ગયા.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સંન્યાસ દીક્ષા.

મુંડન કરિતે કેશ દેયા અતિ પ્રેમાવેશ

નાપિત કાંદ્યે ઉચ્ચરાય. *

રસિકાનંદ.

કટવા ગામ નવદ્વીપથી ૨૦ માઈલને અંતરે ગંગા નદીને કિનારે વસેલું છે. ત્યાં નદીના કિનારા ઉપર કેશવ ભારતી નામના કોઇ સંન્યાસી રહેતા હતા. તે પોતાની પથારીમાંથી ઉઠવાનો વિચાર કરે ત્યાર પહેલાં તો એક ખુબસુરત યુવાન આવીને તેને પજે પડ્યો. તેના શરીરમાંથી અત્યારે દિવ્ય તેજ ઝગારા મારતું હતું. જ્યારે જ્યારે મહાપ્રભુને ભગવદ્આવેશ આવતો ત્યારે હમેશાં આવા પ્રકારનું તેજ તેમના શરીરમાંથી નીકળતું. કેશવ ભારતી ચમક્યા. તેમણે પૂછ્યું,

* ગૌરાંજ પ્રભુનું મુંડન કરતાં કરતાં હજમને એવો પ્રેમાવેશ થઈ આવ્યો કે તે પશુ મોટીથી રડી પડ્યો.

“આપુ! તું કાણુ છે? શા વારતે મને પ્રણામ કરે છે?” મહાપ્રભુએ કહ્યું, “મારું નામ નિમાર્ધ. હું તમારે શરણે આવ્યો છું. મને સંસાર-સમુદ્રની પાર લઈ જાઓ, પ્રભો!”

મહાપ્રભુને જોતા વારને જ આ વૃદ્ધ તાપસના હૃદયના કોમળમાં કોમળ લાવે ઉછળી આવ્યા અને આવા કોમળ, આવા રૂપવાન યુવાનને સંન્યાસદીક્ષાનું કઠોર વ્રત મારાથી લેવડાવાય જ કેમ એવી ઘડમથલ થવા લાગી. સંન્યાસીઓનું જીવન કેટલું કઠોર છે, કેવા કેવા આકરા નિયમો પાળવા પડશે એ સર્વનું વર્ણન કરીને તેણે મહાપ્રભુને સંન્યાસી થવાનો વિચાર માંડી વાળવાને ખૂબ સમજાવ્યા. એ ઉપાય નિષ્ફળ ગયો ત્યારે તેણે કહ્યું કે તમારે વૃદ્ધ માતા છે, તરુણ પત્ની છે. તેમની રજા વગર તમારાથી સંન્યાસ લઈ શકાય નહિ. આમાં પણ ભારતીજનું કશું ચાલ્યું નહિ, કારણ કે તેમની બંધાની અતુમતિ લઈને જ મહાપ્રભુ સંન્યાસ લેવા આવ્યા હતા.

આ રકઝક ચાલતી હતી તેવામાં નવદ્વીપથી નીકળેલા ભકતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમને મહાપ્રભુએ પ્રસન્નવદને આવકાર આપ્યો. તેમને જોતાં જ ભકતો પોતાનો શોકસંતાપ ભૂલી ગયા; અને હમેશાં બનતું પણ તેમજ મહાપ્રભુની દષ્ટિ જેના ઉપર પડતી તેના હૃદયમાં પ્રેમાનંદનું પાતાળ ઝરણું ફૂટી નીકળતું. પછી ભકતોને સંબોધીને તે બોલ્યા, “મારા જીવનના આ અતિ મહત્ત્વના પ્રસંગે તમે આવી પહોંચ્યા તે ધન્ય જ સારું કયું”. આવતી કાલે તો હું સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ જઈશ અને મારા પ્રિયતમ કૃષ્ણને મળવા દોડી જઈશ.” આટલું બોલતાં તેમનાં મુખ અને નેત્ર અવર્ણનીય આનંદની આભાથી ચળકી ઉઠ્યાં. પછી કહ્યું, “ભાઈ મુકુન્દ! ચાલ ત્યારે કૃષ્ણકીર્તનનું એકાદ પદ ગા.” મુકુન્દે ગાવા માંડ્યું અને મહાપ્રભુનો આનંદ હૈયામાં સમાઈ ન રહેવાથી તેમણે તૃત્ય આરંભ્યું.

મહાપ્રભુની હાજરીથી ત્યાં આગળ જોતજોતામાં લોકોનું મ્હોટું ટાળું ભેગું થઈ ગયું. દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસ દરમ્યાન જ્યાં એમને કોઈ ઓળખતું ન હતું તેવાં સ્થાનોમાં પણ તેમની તરફ લોકો ખેંચાઈ આવતા. એ ટાળું ક્રમે ક્રમે વધવા લાગ્યું અને ખપોર પહેલાં તો અસંખ્ય મનુષ્યોની મેદની જમી ગઈ. સૌને ભક્તિનો એપ લાગ્યો. તેમણે પોતાનાં ઘરખાર તથા કુટુંબકપીલાને વિસારે મૂક્યાં અને આ જગત્માં પ્રેમ અને આનંદ સિવાય જાણે બીજું કશું જ તેઓ દેખતા ન હોય તેમ હર્ષોન્મત્ત બનીને મહાપ્રભુની સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. અને એ પ્રમાણે આ વિશાળ જનસંઘ આખો દિવસ ને રાત સંકીર્તનોમત્ત બનીને નાચતો જ રહ્યો. આ રીતે ગંગાના કિનારા ઉપર ભક્તિનો જે પ્રબળ તરંગ ઉત્પન્ન થયો તેની લહરીઓ ચારે દિશાએ પ્રસરી ગઈ અને હજારો સ્ત્રી પુરુષોનાં હૃદય ભક્તિ તરફ વળવા લાગ્યાં.

રાત્રિ પૂરી થઈ અને પ્રભાત થવા આવ્યું. ભારતીએ સંન્યાસ લેવાની વિરુદ્ધમાં જે જે વાંધા બતાવ્યા તે બધાના મહાપ્રભુએ સંતેષકારક ઉત્તર આપ્યા. તેણે છેવટે એમ પણ કહ્યું કે જેને તમારા જેવી અપૂર્વ ભક્તિ અને કૃષ્ણાનુરાગ હોય તેને સંન્યાસ-દીક્ષાની જરૂર જ શી ? તમે તો સાક્ષાત્ કૃષ્ણ હોઈ બ્રાહ્મણને વેશે મારી આગળ આવ્યા છો; તમારા ગુરુ થવાનું સાદસ મારાથી થાય જ કેમ ? પણ મહાપ્રભુએ પોતાની જીદ મૂકી નહિ. લોકોએ પણ તેમને સમજાવવામાં મણા ન રાખી. સ્ત્રીઓને તો ઘણું જ લાગી આવ્યું. જાણે પોતાનો જ પુત્ર સંન્યાસી થતો હોય તેવું દુઃખ તેમને થવા લાગ્યું. સૌની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં હતાં. કેટલાંએ સ્ત્રીપુરુષો જેને જેમ આવડે તેમ મહાપ્રભુને ઘેર જવાને સમજાવતાં હતાં. મહાપ્રભુ તેમના તરફ એવી કરુણાભરી નજર કરતા કે તેમની બધી દલીલો વ્યર્થ બની જતી અને તેમનાં જ હૃદયમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થઈ જતો.

આખરે કેશવ ભારતીએ સંન્યાસદીક્ષા આપવાનું કબૂલ કર્યું ત્યારે લોકોએ રડારોળ કરી મૂકી. કેટલાક જડવત્ બની ગયા. કેટલાક જમીનપર પછાડા મારવા લાગ્યા. કેટલાકની આવી ઉન્મત્ત અવસ્થા ધણા દિવસ સુધી રહી. આ રીતે સંન્યાસી બનતાં બનતાં જ મહાપ્રભુએ ઘણાંનાં ચિત્તને વિશુદ્ધ કરીને ત્યાં ભક્તિનું બીજ રોપ્યું. ભારતીજીના સંમતિસૂચક શબ્દો ભક્તોના કાનને વજ્રનિનાદ જેવા સંભળાયા. તે વૃદ્ધ, વીતરાગ તાપસનું દિલ પણ દ્રવી ગયું. આ બધા જનસમુદાયમાં જે કોઇ પણ અતિ પ્રસન્ન હોય તો એકલા મહાપ્રભુ. તેમણે કૃતગતા પૂર્વક ભારતીજીને પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડીને સૌને કહ્યું, “ માતાઓ અને પિતાઓ ! મને એવો આશીર્વાદ આપો કે હું કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ કરું, તે નયનાનંદને જોષને નેત્રને કૃતાર્થ કરું. ” તેનો જવાબ લોકોએ ઉચ્ચ કન્દન અને અશ્રુપાત વડે આપ્યો.

હવે સંન્યાસદીક્ષાની તૈયારી કરવાનો વખત થયો હતો. કોઇ સ્ત્રી સતી થતી હોય ત્યારે જેમ તેનાં સગાં સંબંધીઓ રડતાં જાય અને લાકડાં, વી વજેરે સામગ્રી આણતાં જાય તેમ આજે લોકો સંન્યાસદીક્ષાને માટે જરૂરની વસ્તુઓ લાવી લાવીને ભારતીજીના આશ્રમના ચોકમાં એકઠી કરવા લાગ્યા. પછી મહાપ્રભુને મુંડન કરાવવાનો સમય થયો. તેમના કાળા બ્રમર જેવા સુંદર સ્નિગ્ધ વાળને સંસારમાંથી મુક્તિની નિશાની તરીકે મૂંડી નાખવાનો કૂર વિધિ કરવા હજમ આવ્યો તો ખરો, પણ તેણે ચોક્ખી ના પાડી. તેણે કહ્યું કે મેં ઘણાંએ માયાં મૂંડ્યાં છે, પણ આવા કોમળ કેશ મેં કદી જોયા નથી. મારાથી એ નિષ્કૂર કામ નહિ જ થાય. મહાપ્રભુએ તેને પણ વિનવ્યો અને લલચાવ્યો કે “ ભાઈ ! મને સંસારમાંથી મુક્તિ અપવ અને તેના પુણ્યે તને સ્વર્ગ મળશે. ” હજમ કહે “ નારે, મહારાજ, ભલે હું અને મારી સાત પ્હેડી નરકે જઈએ

પણ તમારે માથે હું અસ્રો નહિ અડકાડું.” લોકોએ હર્ષનાદ કરીને તેને ધન્યવાદ આપ્યો. પણ જેમણે સગી માતા અને પત્ની પાસેથી રજા મેળવી હતી તે કાંઈ હજમથી ખાળ્યા ખળે ખરા ? આખરે મહાપ્રભુએ તેનું મન પલાળ્યું અને તે મુંડન કરાવવા બેઠા.

તેમને ધોતાને માટે તો આ અપૂર્વ આનંદનો અવસર હતો અને મુંડન કરાવતાં કરાવતાં તેમને એટલો આનંદ થવા લાગ્યો કે વારંવાર ઉડી ઉડીને નૃત્ય કર્યા વગર કેમે ક્યું રહેવાય જ નહિ. વળી હજમને તેમના આનંદનો ચેપ લાગ્યો એટલે તે પણ હજમત પડતી મૂકીને નાચવા ઉઠે. એમ મહાપ્રભુ અને હજમ બેઉ કોઠવાર વારા કરતી, કોઠવાર એક સાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. એમ કેટલીએવાર પછી મુંડનવિધિ પૂરો થયો એટલે મહાપ્રભુ અને તેમની સાથે બધા લોકો ગંગાસ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન કરી રહ્યા પછી તેમને ભારતીજીએ બે ભગવાં વસ્ત્ર પહેરવા આપ્યાં અને તે પહેરીને મહાપ્રભુ મંત્રદીક્ષા લેવા બેઠા.

પછી કેશવ ભારતીજીએ તેમના કાનમાં મંત્ર સંભળાવ્યો અને “કૃષ્ણચૈતન્ય” કહીને તેમનું સંમોધન ક્યું. એક ક્ષણવારમાં નવીન સંન્યાસીનું નામ જનસંઘના જાણવામાં આવી ગયું એટલે ચારે દિશાએથી “કૃષ્ણચૈતન્યનો જય હો” ના પોકારથી આકાશ ગાજી રહ્યું. હવે તે નિમાધ પંડિત મટી ગયા, અને સંન્યાસી કૃષ્ણચૈતન્ય થયા. શયીનો દુલાલ, વિષ્ણુપ્રિયનો પ્રાણુવલ્લભ, ભક્તોનો હૃદયેશ્વર આજે ગૃહત્યાગી પરિવ્રાજક બની ગયો. ચારસો વર્ષ પછી પણ અત્યારે એ પ્રસંગનાં* કરુણ પદો વૈષ્ણવ સાધુઓ

શ્રીરાગ.

* હરિ હરિ એ બડો વિસ્મય લાગે મને.

જિનિ નવ જલધર પૂર્વે જાર કલેવર,

ગાય છે અથવા ગિરીશચંદ્ર ઘોષના રચેલા “નિમાર્ધ સન્માસ”
નાટકનો અભિનય થાય છે ત્યારે આસપાસનું વાતાવરણ કરુણ
રસથી ભરાઈ જાય છે. કેટલાક શ્રોતાઓને મૂર્ચ્છા આવી જાય છે
અને કેટલાકના હૃદયમાં ભકિત અને વૈરાગ્યનાં ખીજ સદાને માટે

સે એવે ગૌરાંગ ભેલો કેને ? ક્યુવ.
હિખિપુચ્છ ગુંજ વેડા મનોહર જર ચૂડા
સે મસ્તક કેશશન્ય દેખિ.
જર વાંકા ચાહનિતે મોહે રાધિકાર ચિતે
એવે પ્રેમે છલછલ આંખિ.
સદા ગોપગોપી સંગે ચિલસયે રસરંગે
એવે નારીનામ ના ગુનય.
ભુજ ભુજે બંશી ધરિ આકર્ષયે પ્રજનારી
સેઈ ભુજે દંડ કેને લય ?
પિયલ પાટેર ધરી શોભા કરે જર કટિ
તાહે કેને અરુણ વસન ?
ના પાઈયા ભાવેર ઓર બલરામદાસ ભોર
વિષાદ ભાવયે મને મન.

કૃષ્ણને ! વર્ણ મેલના જેવો સ્વામ હતો તે આજે ગૌર
શાથી થયો હશે ? જેને માથે મયૂરનાં પિચ્છ અને ગુંજ માલા
શોભતાં તેનું મસ્તક કેશ વગરનું શા માટે ? જેના કટાક્ષ વડે રાધા
મોહ પામતી તેની આંખોમાં આજે પ્રેમાશ્રુ જાને ? જે ગોપગોપીની
સાથે વિલાસ કરતો તે આજે સ્ત્રીનું નામ પણ ન સાંભળે તેનું
કારણ શું ? જે મુરલી વગાડીને પ્રજની સ્ત્રીઓને આકર્ષતો તેણે
આજે દંડ શા માટે ધારણ કર્યો હશે ? જે પીળા પીતાંબર પહેરતો
તેની કેડે આજે ભગવો અંચલો જ શા માટે ?

રોપાઈ જાય છે. જો વાચક પોતાની કલ્પના વડે ચોવીશ વર્ષના પરમ સુંદર, દિવ્ય તેજોમંડિત યુવાનનું ચિત્ર નજર આગળ ખડું કરે, અગાધ વિદ્યા, અને વિશાળ કીર્તિ મેળવ્યા પછી તેમને અતિ તુચ્છ ગણીને ફાટેલ ચીંથરાની માફક ફગાવી દેતા તે યુવકને જુએ, તેની વૃદ્ધ માતાના, પ્રેમાળ પત્નીના અને અનુરક્ત ભક્તોના વિલાપના ભણુકારા સાંભળે અને કેડે લંગોટી વાળીને હાથમાં દંડ કમંડલુ લઈને પોતાની આગળ હુરિનામની ભિક્ષા માગતો કલ્પે તો તેને પણ આ કરુણ રસની લહરીનો સ્પર્શ થયા વિના નહિ જ રહે. હવે મહાપણુ સંન્યાસીના વેશે કુસકાં ભરતા લોકોને સંબોધીને અતિ કરુણ સ્વરે બોલ્યા, “માતાઓ અને પિતાઓ! સંન્યાસી તરીકે તમારી પાસે ભિક્ષા માગવાનો મારો અધિકાર છે. હું એટલી જ ભિક્ષા માગું છું કે તમે કૃષ્ણને કદી પણ વિસરશો નહિ.” લોકસમુદાયે જવાબ આપ્યો, “કદી નહિ, કદી નહિ.”

પછી તેમણે ગુરુને પ્રણામ કરી લીધા. રડતા કકળતા ભક્તો તરફ ફરીને કહ્યું, “સૌ કૃષ્ણનું ભજન કરજો અને મારી માતાને સાંત્વન આપજો.” અને પછી “ઓ પ્રિયતમ! ઓ કૃષ્ણ! ઓ કૃષ્ણ! આ ક્ષણે જ તારી પાસે દોડ્યો આવું છું,” એવો ઉદ્ગાર કહાડીને તેમણે પ્રેમોન્મત્ત દશામાં વૃન્દાવન તરફ દોડવા માંડ્યું. લોકોએ પણ તેમની પૂંઠ લીધી પણ તે તો ખૂબ આગળ નીકળી ગયા. ધીમે દોડવાની લોકોની વિનંતિને તેમણે લક્ષમાં ન લેતાં પૂર વેગે દોડવા માંડ્યું. માત્ર એક જ વાર સાને ઘેર જઈને કૃષ્ણનું ભજન કરવાની શીખામણુ દેવા પાછું ફરીને જોયું અને પછી પૂરપાટ દોડી ગયા. લોકો પણ ગાંડા જ બની ગયા હતા તેથી તેઓ થાકીને પૂરેપૂરા અશક્ત થતા સુધી દોડ્યા અને મહાપ્રણુ ઝાડીમાં અદસ્ય થઈ ગયા ત્યારે જ નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા.

આ પ્રસંગનું સ્મરણ આજે ચારસો વર્ષ પછી પણ તાજું જ રહ્યું છે અને જ્યાં આગળ મહાપ્રભુએ સંન્યાસ લીધો ત્યાં તેમની કેશસમાધિ હજી જોવા આવનારને તેની યાદ આપે છે.

પ્રકરણ ૧૭મું.

પ્રગાઠ કૃષ્ણચેતના

આ પ્રમાણે પ્રેમોન્મત્ત અવસ્થામાં મહાપ્રભુ વૃન્દાવન તરફ દોડયા જ ગયા, અને તે દોડવા માંડે ત્યારે કોની મગફૂર કે તેમની ખરો-ખરી કરી શકે ? તેમણે ઘેર છેલ્લું ભોજન લીધું હતું તે જ. ત્યાર પછી બે દિવસમાં તેમણે અન્નનો દાણો ચાખ્યો ન હતો. તો પણ પોતાના પ્રાણેશ્વર કૃષ્ણને મળવાને માટે પોતે દોડયા જાય છે એ વિચારથી તેમને એટલું બળ મળતું હતું કે તેમને શ્રમ અને ભૂખ લગારે દાખવતાં ન હતાં. ઘણી જ મુશીબતે ભક્તો તેમને પોતાની દષ્ટિમર્યાદાની બહાર જવા દેતા નહિ. પણ તે બાપડાઓનું બળ પળે પળે ક્ષીણ થતું જતું હતું. તેઓ પણ બે દિવસના ઉપવાસી હતા, છતાં તેઓ ગમે તેમ કરીને દોડયા જતા હતા. આ પ્રમાણે મહાપ્રભુ અને તેમના ભક્તો હાલ જેને વર્દમાન (અરધાન) કહે છે તેનાં જંગલોમાં દોડયા ગયા.

પણ હવે મહાપ્રભુની બાહ્યચેતના ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી હતી; અને ક્ષેપલા જ પ્રમાણમાં કૃષ્ણચેતના ગાઠ બનતી હતી. આને પરિણામે તેમની કર્મેન્દ્રિયો તેમના ધર્મ બળવતી બંધ થવા લાગી. તેમને શ્રમ, ભૂખ, તરસ, ઉબ્બગરો, એમાંનું કશુંએ જણાતું નહતું. કેવળ યંત્રની માફક તેમનો દેહ દોડયો જતો હતો.

તેમની વૃત્તિઓ કૃષ્ણમાં લય પામવા આવી હતી. પાછળ રહ્યા રહ્યા ભક્તો તેમને મ્હોટે સાદે બોલાવતા પણ સાંભળે જ કોણ ? નિત્યાનંદ જે સૌથી આગળ દોડતા હતા તેમણે મહાપ્રભુને કેટલાંએ પ્રેમપૂર્ણ સંબોધનો કર્યાં પણ તેમની કર્ણેન્દ્રિય કામ કરતી અંધ પડી ગઈ હતી તેથી તેમણે કશુંએ સાંભળ્યું નહિ. એટલામાં અંધારું થવા આવ્યું. દિવસનો છેલ્લો પ્રકાશ અન્ધકારમાં વિલીન થવા લાગ્યો. તેવામાં મહાપ્રભુ એટલા આગળ નીકળી ગયા કે ભક્તો તેમને જોઈ શક્યા નહિ. ખિચારા ભક્તો હતાશ થઈ ગયા. તોપણ તેઓ માર્ગની આજુબાજુનાં ગામડાંમાં સૌથી વળ્યા. બધે પૂછપરછ કરી, પણ કશોએ પત્તો લાગ્યો નહિ. બધે ગાઠ અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો અને ભક્તોનાં હૃદયમાં તેથીએ વધારે ગાઠ અંધકાર વ્યાપ્યો હતો. છેવટે તેઓ મહાપ્રભુને ફરીથી જોવાની આશા છોડી બેઠા. એવામાં તેમણે દૂરથી કોઈનું કરુણ કન્દન સાંભળ્યું. અરે ! એ તો મહાપ્રભુનો જ અવાજ ! તીરને વેગે તેઓ તે શબ્દની દિશા તરફ દોડ્યા, અને શું જોયું ? એક ઝાડની નીચે લમણે હાથે દબને મહાપ્રભુ બેઠા હતા અને પથ્થરને પીગળાવે એવા કરુણ સ્વરથી કૃષ્ણને માટે કલ્પાંત કરતા હતા. ત્રણ જ દિવસ અગાઉ તે પોતાને ઘેર પત્નીના પ્રેમોચ્છ્વાસથી મધમધી રહેલા નરમ ખિચાનામાં સૂતા હતા. આજે તે ઝાડ નીચે બેઠા હતા. શિયાળાની ઠંડીથી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે વસ્ત્રના એક ટૂકડા ઉપરાંત બીજું કશુંએ પાસે ન હતું. ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા હતા. પાણીનું એક ટીપું પણ ગળે ઉતાર્યું ન હતું. આટલું છતાં પણ શરીરનું કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ તેમના ચિત્તને કૃષ્ણના ધ્યાનમાંથી ખસેડી શકતું ન હતું. આવી પ્રગાઠ કૃષ્ણચેતનાનું દર્શન આજે તેમણે જગતને કરાવી દીધું.

ભક્તો તેમની સામે જ ઉભા હતા. પણ તેની તેમને કશી એ ખબર પડી નહિ. થોડીવાર પછી વળી પાછું તેમણે ઉડીને દોડવા

માંડયું અને વળી પાછા તે ભક્તોની દષ્ટિમર્યાદાની બહાર નીકળી ગયા હોત; પરંતુ તેમની કર્ણેન્દ્રિયની સાથે નેત્રો પણ કામ કરતાં બંધ થઈ ગયાં. કીકીઓ જાંચી ચડી ગઈ અને ડોળાનો થોડોક ધોળો ભાગ જ ઉઘાડો રહ્યો. આથી તેમને પગ વડે રસ્તો શોધી શોધીને ચાલવું પડ્યું અને તેમ કરતાં તે વારંવાર લથડીયાં ખાવા લાગ્યા. આ દૃશ્ય જોઈને ભક્તોનાં હૃદય ચીરાઈ જતાં. નિત્યાનંદ તેમની નજીક જ ચાલવાને પ્રયત્ન કરતા અને તે લથડીયું ખાવા માંડે કે તરત તેમને સમાલી લેતા. રસ્તામાં ઝાડ આડાં અવળાં પડ્યાં હતાં. ઉંડા ખાડા અને કોતસે હતાં. તેથી નિત્યાનંદની અત્યંત કાળજી છતાં મહાપ્રભુ ઘણીવાર પડી ગયા અને તેમના શરીરને ઘણું વાગ્યું પણ ખરું. તે છતાં પણ તેમની કૃષ્ણચેતના ઓછી થઈ નહિ. આ પ્રમાણે વળી ત્રીજો એક આખો દિવસ ગયો.

દષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ ત્યાર પછી તેમની ગતિ અત્યંત ધીમી પડી. તેમ એક જ દિશ એ જવાનું તેમનાથી ન બન્યું. તે રસ્તો ચૂક્યા અને ઘડીકમાં ઉત્તર તરફ તો ઘડીકમાં દક્ષિણ તરફ જવા લાગ્યા. ત્રીજો દિવસે તો તે બરાબર નવદ્વીપની તરફ જ જતા જોવામાં આવ્યા. ભક્તોને હવે હિંમત આવી હતી અને તેઓ તેમની લગોલગ જ ચાલ્યા કરતા હતા. પણ તેમનું લક્ષ ખેંચવાની હજી ભક્તોની હિંમત ચાલતી ન હતી. તેમને ડર એ હતો કે રખેને તે પૂરેપૂરા શુદ્ધિમાં આવી જાય અને પાછા પહેલાંની માફક દોડવા માંડે. મહાપ્રભુના મનમાં એકજ સુખદ વિચાર રમી રહ્યો હતો કે હું ઘૃન્દાવન ઝડું છું અને ત્યાં જઈશ એટલે મને કૃષ્ણનો મેળાપ થશે. પછી બસ, હું માફ ખાકીનું જીવન કૃષ્ણની સેવામાં વીતાડી દઈશ. આવી જ મતલબનો * ભાગવતનો એક શ્લોક બોલતા બોલતા તે જતા હતા.

એવામાં એક સરસ પ્રસંગ ઉભો થયો ગયો. રસ્તાની બાજુએ કેટલાક ગોવાળીઆના છોકરા ગાયો ચારતા હતા. મહાપ્રભુને જોઈને તેમનાથી “હરિ હરિ” એવું બોલી જવાયું. તેમના દર્શનથી બધાના મુખમાંથી અનિચ્છાએ પણ હરિનામ નીકળી જતું. તેમણે મધુર હરિનામ સાંભળ્યું અને મુરલીનાદ થતાં હરિણ કે સર્પ મંત્ર-મુગ્ધ બનીને ઉભાં રહે તેમ તે ઉભા રહી ગયા. ભકતોના પોકાર જોમની કણ્ઠેન્દ્રિયને પહોંચી શકતા ન હતા તેમને કર્ણુરસાયન સમા હરિનામે સાવધ કર્યા. તેમણે ગોપબાળ તરફ અમીદષ્ટિ કરીને કહ્યું, “કલ્યાણ થજો તમારું! આજ બે બે દિવસ થયાં મારા કાન હરિનામ સાંભળવા તરસ્યા હતા. આજે તમે મારા કાનમાં અમૃત રેડ્યું. કોણ છો તમે? તમે વૃન્દાવનના જ ગોવાળીઆ હશે; નહિ તો તમારે હોઠે હરિનામ આવે ક્યાંથી?” પોતે વૃન્દાવનથી ઝાઝા દૂર નથી એવા જ ખ્યાલ તેમના મનમાં હતો તેથી તેમણે ફરીથી કહ્યું, “ભાઈઓ, મને વૃન્દાવનનો ટૂંકામાં ટૂંકો રસ્તો ખતાવશો?” આ તક સાધીને નિત્યાનંદે મહાપ્રભુ ન જોઈ શકે તેમ ગોવાળીઆઓને ઈસારત કરી કે શાંતિપુરનો રસ્તો બતાવજો. તેઓ સમજી ગયા અને તેમના કહેવા પ્રમાણે હજી અર્ધશુદ્ધિમાં આવેલા મહાપ્રભુએ શાંતિપુરને રસ્તે ચાલવા માંડ્યું.

નિત્યાનંદે પછી અન્દ્રશેખરને એક બાજુએ લઈ જઈને કહ્યું કે તમે હોડતા શાંતિપુર જાઓ અને અદ્વૈત આચાર્યને ખબર આપો કે શાંતિપુરને સામે કિનારે લોડી લઈને હાજર રહે. હું મહાપ્રભુને ગમે તે ઉપાયે છોતરીને ત્યાં આગળ લઈ આવીશ.

આટલું કર્યા પછી નિત્યાનંદે મહાપ્રભુની આગળ જઈને તેમની સામે ઉભા રહેવાનું સાદસ કર્યું. પણ હજી તેમને પૂરેપૂરું દેહનું બાળ આવ્યું ન હતું, તેથી તેમણે પૂછ્યું કે તમે કોણ છો? તમને

અમાઉ દાઠા હોય એમ લગે છે. તેમણે યાદ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો. પરંતુ નિત્યાનંદે જ કહ્યું, “ મને તમે ન ઓળખ્યો ? જેને તમે પોતાનો મ્હોટો ભાઈ કહેતા આવ્યા છો તે ભાગ્યહીન નિતાઇ હું જ.” પોતે વૃન્દાવન જાય અને નિતાઇ પણ સાથે ! મહાપ્રભુ તો ખુશ ખુશ થઇ ગયા. તેમણે કહ્યું, “ વાહ ! તમે પણ વૃન્દાવન આવો છો ? આપણે એક સાથે કૃષ્ણનું ભજન કરીશું. ભારે મજા પડશે, હો ! ” નિત્યાનંદને ડર લાગ્યો કે રંખેને કૃષ્ણની વાત નીકળતાં પાછી મહાપ્રભુને પહેલાંના જેવી કૃષ્ણચેતના આવી જાય અને બધી ખાજી બગડી જાય. તેથી તેમણે તેમના મનને ખીજા વિષયમાં વાળવાનો યત્ન કર્યો. તેમણે જવાબ આપ્યો કે આપણે એકવાર ત્યાં જઇએ તો ખરા. ત્યાં ગયા પછી નિરાતે ખાઇ પીને તાજા થઇએ. પછી શું કરવાનું છે તે જોઇ લેવાશે. થોડીવાર તો મહાપ્રભુ બોલ્યા વગર રહ્યા. પણ વળી પૂછ્યું, “ ત્યારે, ભાઈ, હવે વૃન્દાવન કેટલું રહ્યું ? ત્યાં આપણને કૃષ્ણનો મેળાપ થશે કે નહિ ? ” નિત્યાનંદે કહ્યું, “ હવે આવવાની તૈયારીમાં; ચાલો તો ખરા.” એમ કહીને પોતે આગળ થયા.

હવે ખૂબ દૂર સુધી નજર પહોંચાડીને જોતાં ગંગાનો વિશાળ પટ ઝાંખો ઝાંખો દેખાવા લાગ્યો અને નિત્યાનંદના પગમાં જોર આવ્યું. મહાપ્રભુ અત્યાર સુધી મૂંગા રહ્યા હતા તેમણે વળી પાછો સવાલ કર્યો, “ પણ મને કહો તો ખરા કે વૃન્દાવનથી આપણે કેટલે છેટે છીએ.” નિત્યાનંદે ગંગાના પ્રવાહ સામે આંગળી ચીંધીને કહ્યું, “ જુઓ, પેલી જમુના દેખાય ! ” મહાપ્રભુ તો ગાંડા ઘેલા થઇ ગયા અને હે જમુને ! હે જમુને ! કરતા દોડ્યા પણ હવે નિત્યાનંદને કશી ફિકર ન હતી.

ગંગાને જમુના માનીને મહાપ્રભુએ એકદમ પાણીમાં બસકો માર્યો. પાસેજ અદ્વૈત આચાર્ય ઉભા હતા પણ ચમુનાસ્નાનથી

હર્ષોન્મત્ત બનેલા મહાપ્રભુને આસપાસ નજર કરવાનું જાન જ શાનું હોય ? આચાર્યે તેમને પગે પડીને કહ્યું, “ મારા પ્રભુ ! આપ ભીનું કૌપીન બદલીને કાફ પહેરશો ? ” હવે તેમણે આચાર્યને ઓળખ્યા અને પૂછ્યું, “ આ શું ? કાણ આચાર્ય ? તમે પણ અહિં ? આ બધું છે શું ? નિત્યાનંદ વૃન્દાવન આવવા નીકળ્યા અને તમે પણ ? ” અદ્વૈતે કિનારે ઉભેલા નિત્યાનંદ તરફ જોયું અને તેમની આંખની ઇસારતથી સમજી ગયા કે તે ભારી ચાલાકી કરીને મહાપ્રભુને શાંતિપુર તરફ વાળી લાવ્યા છે. તેથી તે બોલ્યા, “ પ્રભો ! તમે જ્યાં હો ત્યાં વૃન્દાવન જ છે ને ? ”

હવે મહાપ્રભુનું ચિત્ત તેમની બાહ્ય ઇન્દ્રિયોમાં ખેંચાઈ આવ્યું. તેમણે આસપાસ જોયું તો નિત્યાનંદનું તર્કટ સમજાઈ ગયું. પોતે જમુનાને કિનારે નહિ પણ શાંતિપુરને સામે કિનારે ગંગાના ઘાટ ઉપર જ ઉભા હતા અને નવદ્વીપથી માત્ર ત્રણ ચાર ગાઉને જ અંતરે હતા એ બધું જાણી લીધું. તેમના મુખ ઉપરથી નિરાશાનું સ્થામ વાદળ પસાર થઈ ગયું પણ નિત્યાનંદ દોડીને તેમને પગે પડ્યા અને બોલ્યા, “ પ્રભુ ! અમારા ઉપર જરા તો દયા લાવો. તમારા ભક્તો શોકથી મરવા જેવા થઈ ગયા છે. જરા તેમનાં દયામણાં મ્હોડાં તો જીવો. શાંતિપુર પધારો અને મરવા પડેલાને જીવન આપો. ” અદ્વૈતે પોતાના તરફથી પણ જે કહેવું ઘટે તે કહ્યું. તેથી મહાપ્રભુ શાંતિપુર જવા કબૂલ થયા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મહાપ્રભુ શાંતિપુરમાં.

પાંચ દિવસના ઉપવાસ પછી મહાપ્રભુએ મ્હોડે અન્ન અડ-કાડયું અને તેમના લકતો પણ જમ્યા. જમી રહ્યા પછી અદ્વૈત આચાર્યે ખૂબ આગ્રહ કરીને મહાપ્રભુને પલંગ ઉપર સૂવાડયા. સંન્યાસી તરીકે હવે પલંગ અને નરમ બિછાનું તેમને માટે ત્યાજ્ય છે એવી તેમની દલીલને અદ્વૈતે ગણકારી જ નહિ. મહાપ્રભુ પણ તેમની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ન ગયા. પણ જ્યારે તેમણે પગ દાખવા માંડયા ત્યારે તો તેમને ચોક્ખી ના પાડવી જ પડી.

સાંજે શાંતિપુરના લકતો તેમનાં દર્શને આવ્યા અને કાર્તનનો આરંભ કર્યો. આજે અદ્વૈતનો આનંદ માતો ન હતો. તેમના હૃદયેશ્વર જેમને ફરી મળવાની આશા જ ન હતી તે જ હાલ્યા ચાલ્યા તેમને જ ઘેર આવ્યા પછી આનંદનું પૂછવું જ શું ? તેમણે એક પ્રાચીન પદ ઉપાડ્યું અને નૃત્ય કરવા માંડ્યું :

કિ કહવો રે સખિ આનંદ ઓર ?

ચિર દિને માધવ મંદિરે મોર.

પરંતુ મહાપ્રભુને આવી ભાવનાવાળા પદને માટે રુચિ ન હતી. તેમનું હૃદય તો કૃષ્ણવિરહથી જર્જરિત થઈ જતું હતું. તેથી જ્યારે તેમના કહેવાથી મુકુન્દ દત્તે રાધાની વિરહદશાનાં પદ ગાવા માંડયાં ત્યારે તેમના હૃદયમાં દબાઈ રહેલા ભાવે ઉછાળો માર્યો અને તેમને નૃત્ય કરવાની ઈચ્છા થઈ આવી. તેમણે નૃત્ય કરવા માંડ્યું એટલે તો થોડીવારમાં કૃષ્ણપ્રેમનું પૂર વહેતું થઈ ગયું. પણ તેમને લાંબા ઉપવાસ અને પરિશ્રમ પછી આરામની જરૂર છે એમ

મળીને અદ્વૈત આચાર્યે ગાયન થંભાવ્યું અને મહાપ્રભુને આગ્રહ કરીને સૂવા તેડી ગયા.

રાત્રે નિત્યાનંદ તેમની પાસે ગયા અને હળવે હળવે વાત છેડી. નિત્યાનંદે કહ્યું, “મારે એક પ્રાર્થના છે.” “શાની?” મહાપ્રભુએ પૂછ્યું. નિતાઇ કહે, “તમારા નવદ્રીપના ભકતો તમારા વગર ઝૂરી મરે છે. તમે રજા આપો તો હું તેમને અહિં તેડી લાવું. શચીમાતાની દશાનો તમે વિચાર કર્યો છે? તેમને બધાંને એકવાર મળી લેવામાં તમને હરકત ન હોય તો મને નવદ્રીપ જવાની આજ્ઞા આપો.” મહાપ્રભુએ થોડીવાર વિચાર કરીને કહ્યું કે જેમની મને મળવા ઇચ્છા હોય તેમને બધાંને ભલે તેડી લાવો પણ એકને નહિ. તે એક એટલે વિષ્ણુપ્રિયા એ તો ઉઘાડું જ હતું.

ખીજે જ દિવસે નિત્યાનંદ નવદ્રીપ જવા ઉપડી ગયા. તે સીધા જ મહાપ્રભુને ઘેર ગયા. તેમને જોઇને શચીદેવી બેહાં બેહાં બહાર આવ્યાં. નિતાઇ કહે, “માતા! તે મારી સાથે નથી. પણ શાંતિપુર છે. તમને સૌને ત્યાં તેડી જવા માટે હું આવ્યો છું.”

મહાપ્રભુએ સંન્યાસ લીધો એવી ઉડતી વાત જે નવદ્રીપમાં ફેલાઇ ગઇ હતી તે નિત્યાનંદના આવવાથી સાચી ઠરી. આખું નગર ખળભળી ઉઠ્યું. આપણા લોકો સ્વાભાવિક રીતે ત્યાગ અને આત્મઅલિદાનને પૂજતા આવ્યા છે; અને ન્યારે મહાપ્રભુ જેવો કોઇ રૂપવાન, વિદ્વાન, લખ્ષપ્રતિષ્ઠ યુવક સંસાર ત્યાગ કરે ત્યારે તો સૌ તેને ધન્યવાદ આપે એમાં સંદેહ શો? તે ઉપરાંત શોકથી ખેવડ વળી ગએલાં વૃદ્ધ શચીદેવી અને પુષ્પની કળા જેવાં વિષ્ણુપ્રિયા જે દુઃખના ભારથી પત્યરના મૂર્તિ જેવાં બની ગયાં હતાં તેમને જોઇને લોકોનાં હૃદયને ભારે અસર થઇ. જોત જોતામાં મહાપ્રભુની શેરી લોકોથી ભરાઇ ગઇ.

* જોમણે તેમને મારવાનો વિચાર કર્યો હતો તેઓ પણ આજે પોતાનું વૈર બૂલીને આવી પવિત્ર ત્યાગમૂર્તિને જોવા ઉત્સુક થયા. મહાપ્રભુના આત્મબલિદાને તેમનાં હૃદયને નિર્વૈર બનાવી દીધાં, અને તેઓ તેમના ગુણો જ સંભારવા લાગ્યા. તે યુવાન પંડિતે કેશવ કાશ્મીરીનો પરાજય કરીને નવદ્વીપના પંડિતસમાજનું નાક જળવ્યું હતું તે વાત યાદ આવી. તે કેવા નમ્ર હતા, મિલનસાર હતા, સૌના દુઃખે દુઃખી થતા તે બધું સાંભરતું ગયું. નવદ્વીપના તે ગૌરવરૂપ હતા અને ઓછામાં ઓછું કહીએ તો પણ આદર્શ ભક્ત તો હતા જ. જે નિમાર્ઘ પંડિત થોડાજ દિવસ અગાઉ રાજકુમાર જેવા ફરતા તે આજે સર્વસ્વત્યાગી થયા ! કેડે કૌપીન પહેરીને પરિવ્રાજક વેષે ઘેરે ઘેર માધુકરી માગતા થયા ! આ બધું તેમને શા માટે કરવું પડ્યું ? કારણ કે તેમને સંસારનાં સુખસાધનોનો ઉપભોગ કરતા જોઇને આપણે તેમની અવગણના કરીને તેમને! બતાવેલો કલ્યાણનો માર્ગ ગ્રહણ ન કર્યો. અરે ! ત્યારે તો આપણે જ તેમને ધરખાર વગરના કંગાલ નિષ્કુલ બનાવી દીધા. આપણે જ તેમના સુખી સંસારને આગ લગાડી. આપણે જ તેમની વૃદ્ધમાતાને પુત્ર વગરની અને તેમની સ્ત્રીને પતિ વગરની કરી દીધી ! અરે ! આપણાં જ પાપ ધોવાને વાસ્તે તેમણે રનેહના સંબંધોને તરછોડીને કઠોર સંન્યાસધર્મ સ્વીકાર્યો. ચાલો ત્યારે આપણે તેમની પાસે જઇને આપણા અપરાધની ક્ષમા માગીએ.

* કાંદ્યે નિંદુક સખ કરે હાય હાય,

એકવાર નદીયા આઘલેં ધરિવો તાર પાય.

વૃન્દાવનદાસ.

નિંદાખેર લોક પ્રશ્નાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે જો તે હવે નવદ્વીપમાં આવે તો આપણે તેના ચરણ પકડીને ક્ષમા માગીએ.

આવા આવા ઉદ્દગાર જનસમુદાયમાંથી સંભળાવા લાગ્યા અને વારે ઘડીએ “શચીકુમારનો જય,” “નિમાઈ પાંડિતનો જય,” “પતિત પાવન અનાથના એલી ગૌરાંગનો જય” એવા વિવિધ પ્રકારના જયનાદ નવદ્વીપની શેરીએ શેરીએ સંભળાવા લાગ્યા; અને જ્યારે શચીદેવીને મિયાનામાં બેસાડીને તેમને શાંતિપુર લઈ જવા માટે ભકતો તૈયાર થયા ત્યારે તેમની સાથે જવા માટે આખું નવદ્વીપ તૈયાર થયું એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોકિત નથી.

પણ નવદ્વીપના ભકતો ત્યાં જઈ પહોંચે તે પહેલાં તો શાંતિપુર જનતાનો સમુદ્ર બની ગયું. મહાપ્રભુના સંન્યાસના સમાચાર ચારે દિશાએ ફેલાઈ ગયા. એક જ દિવસમાં આસપાસનાં બધાં ગામેના લોકોને જાણ થઈ ગઈ અને એ સમાચારે ઘણાનાં હૃદય ઉપર એવી જાદુઈ અસર કરી કે તેમને તેમની પતિતાવસ્થાનું ભાન થયું. તેથી જેમ માંદા માણસો કોઈ કુશળ વૈદ્યની પાસે દોડી જાય તેમ હજારો માણસો “અમારો ઉદ્ધાર કરો” એવા પોકાર કરતા અદ્વૈત આચાર્યના ઘર આગળ એકઠા થયા અને એ ઉપરાંત હજી બીજા આઠ્યા આવતા જ હતા.

“દર્શન આપો, દર્શન આપો” એવા ચાલુ પોકાર સાંભળીને મહાપ્રભુને અગાસીમાં આવવાની જરૂર પડી. ત્યાંથી સૌ તેમને ઘણી સારી રીતે જોઈ શક્યા. ભગવાં વસ્ત્રને લીધે તેમની સ્વાભાવિક ભવ્યતામાં ખૂબ વધારો થયો હતો. લોકો તેમને જોતાં ધરાતા ન હતા. બધી બાજુએથી આતુર નેત્રા તેમનું દર્શન કરીને આત્માની તરફ છીપાવતાં હતાં. તે વખતે દરેકને એવો અનુભવ થતો હતો કે જાણે ભગવાનની નિઃસીમ કરુણાની મૂર્તિ તેમની આગળ ઉભી છે અને સૌને પ્રેમબંધનથી બાંધી લે છે. મહાપ્રભુએ જમણો હાથ ઝીંચો કરીને ગંભીર સ્વરથી “હરિબોલ” એવો ઉદ્દગાર કહાડ્યો કે

તરત જ હજારો કંઠમાંથી તેનો પ્રતિધ્વનિ નીકળ્યો અને આકાશ તે પવિત્ર ધ્વનિથી સુખરિત થઈ ગયું.

એટલામાં નવદ્વીપના ભકતો આવી પહોંચ્યા. તેમને માટે તરત જ જનસંઘે માર્ગ કરી આપ્યો. માતાને વંદન કરવા મહાપ્રભુ નીચે આવ્યા અને અપરાધી બાળકની માફક હાથ જોડીને નીચી દષ્ટિ કરીને માતાની આગળ ઉભા રહ્યા. તે મિયાનામાંથી બહાર આવ્યાં એટલે તેમણે પ્રણામ કરીને માતાના ચરણની રજ પોતાને માથે લગાડી. આ વખતે તે વૃદ્ધ શોકવિદ્ધ માતાના હૃદયને શું શું થયું હશે તેની વાચક કલ્પના કરી શકે. જે થોડાક શબ્દો તેમણે પુત્રને કહ્યા તે ઉંડા દર્દથી ભરેલા હતા. તેના ઉત્તરમાં મહાપ્રભુએ કહ્યું, “લાગણીના વેગને વશ થઈને મેં સંન્યાસદીક્ષા લીધી છે તો પણ હું સદાએ તમારો જ રહીશ.”

અદ્વૈત આચાર્યે મહોત્સવ કર્યો અને સૌને જમાડયાં. ત્રણ દિવસ સુધી દિવસે ભોજન મહોત્સવ અને રાત્રે કીર્તન મહોત્સવનો કાર્યક્રમ ચાલુ રહ્યો. તે આનંદમાં ભક્તો તેમનો શોક વીસરી ગયા અને થોડા જ દિવસ પછી વળી પાછો તેમને મહાપ્રભુનો લાંગો વિયોગ થશે એ વિચાર પણ તેમને આવી શક્યો નહિ.

ચોથે દિવસે મહાપ્રભુએ ભક્તોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું, “મેં મારી જનેતાને વચન આપ્યું છે કે હું તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કામ નહિ કરું. તોપણ સંન્યાસ લીધા પછી કુટુંબની સાથે રહેવાથી સંન્યાસ ધર્મનો ભંગ થાય અને લોકનિંદાને પાત્ર થવાય. માટે ઉભય ધર્મ સમવાય એવો માર્ગ કહાડજો. માતા પાસે જાઓ અને હવે મને તે શી આજ્ઞા આપે છે તે જાણને પૂછી આવો.”

ભકતો તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. તેઓ બધા એમ જ સમજતા હતા કે શચીદેવી વળી બીજું શું કહેવાનાં છે? તે તો

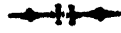
એમ જ ઇચ્છે કે નિમાઇ પાછા ઘેર આવે. પણ તે જુદા માતાએ થોડીવાર વિચાર કરી લીધો અને પછી દૃઢતાસૂચક અવાજથી જવાબ આપ્યો. તેમણે કહ્યું, “નિમાઇને ઘેર તેડી જઇને શા માટે હું તેની ઉજ્જવલ કાર્તિને કલંકિત કરું? શા માટે હું તેની પાસે વ્રતભંગ કરાવું? તેણે દીક્ષા ન લીધી હોત તો જૂદી વાત હતી. પણ જો તેણે દીક્ષા લીધી જ છે તો તેનું તેણે પાલન કરવું જ જોઇએ. માત્ર હું એટલું ઇચ્છું કે તે જગન્નાથપુરીમાં રહે; તેથી કરીને મને તેના સમાચાર મળતા રહેશે.”

ભકતોએ માતાની આજ્ઞા કહી સંભળાવી કે તરત મહાપ્રભુ દંડ કમંડલુ લઇને ઉભા થયા અને ચાલવા માંડ્યું. પણ તેઓ બધા સામટા કકળી પડ્યા તેથી તેમને રાજી કરવા માટે તેમણે બીજા સાત દિવસ રહેવાનું કબુલ કર્યું. આઠમે દિવસે મહાપ્રભુએ માતાને પ્રણામ કર્યા. રડતા ભકતોને આશ્વાસન આપ્યું અને વૈષ્ણવ સમાજનું રક્ષણ કરવાનો ભાર અદ્વૈત આચાર્યને સોંપીને પુરી જવા તૈયાર થયા. આ વખતે તેમણે નિત્યાનંદ, મુકુન્દ, જગદાનંદ તથા બીજા ભકતોને પોતાની સાથે લીધા.

શયીદેવી બારણે ઉભાં ઉભાં ચાલ્યા જતા પુત્રની પૃથ જોઈ રહ્યાં અને જ્યારે તે દેખાતા બંધ થયા ત્યારે જડવત્ બનીને જમીન પર ઢળી પડ્યાં.

પ્રકરણ ૧૯મું.

—(૦)—

જગન્નાથપુરીને રસ્તે.**ચલિલા નીલાચલે ગૌરહરિ.****દંડકમંડલુ શ્રીકરે ધરિ.****ત્રેમદાસ.**

“હે જગન્નાથ ! આ આવ્યો તમારી પાસે !” એવો આત્મ પોકાર કરીને મહાપ્રભુએ ચાલવા માંડ્યું અથવા દોડવા માંડ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. થોડા દિવસ અગાઉ આ જ પ્રમાણે તેમણે ઘૃન્દાવન તરફ દોડવા માંડ્યું હતું. ભકતોને તેમનો સાથ કરતાં નાકમાં દમ આવી જતો. માર્ગમાં તે ધણુંજ થોડું બોલતા, અલ્પ આહાર કરતા અને રાત પડતી ત્યારે ભોંય ઉપર જ પોતાના હાથનું ઓશીકું કરીને સૂતા. એકવાર તેમણે પોતાના સાથીઓને પૂછી જોયું કે તમે શાંતિપુરથી વાટ ખરચીને મારે અનાજ અથવા નાણું લાવ્યા છો કે નહિ ? ભકતોએ કહ્યું, “તમારી રજા વગર અમારાથી કેમ લવાય ?” આ ઉત્તરથી મહાપ્રભુ રાજી થયા અને બોલ્યા, “આપણે કાલે શું ખાધશું અથવા આપણું શું થશે તેનો વિચાર ભગવાનના ભકતોથી કરાય જ નહિ. કૃષ્ણના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખો. તમારે જે જોઈશે તે મળી જ રહેશે.” આ પ્રમાણે તેઓ ગંગાને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામાં ગામ આવતાં ત્યાંથી ભિક્ષા માગી લાવતા. એકવાર મહાપ્રભુને ભિક્ષા માગવાનું મન થયું અને એક ગામમાં પેઠા. ત્યાંથી એટલી બધી ભિક્ષા લઈ આવ્યા કે બધાએ પેટ ભરીને ખાધું અને વધ્યું તે ગરીબોને આપી દીધું. રાત પડતી એટલે જે ગામ આવે ત્યાં મુકામ કરતા,

અને વિશ્રાન્તિ લેતા. તેમની વિશ્રાન્તિ એટલે નૃત્ય અને કીર્તન. મુકુન્દ ગાય અને મહાપ્રભુ નૃત્ય કરે. ગામે ગામ ભક્તિનાં બીજ રોપતા રોપતા જ્યાં આગળ ગંગા સમુદ્રને મળે છે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

અહિંથી ઓરિસ્સાના રાજ્યની સરહદ શરૂ થતી હતી. એ એટલું જ હિન્દુ રાજ્ય મુસલમાનોની સામે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવી રહ્યું હતું. જે સમયની વાત ચાલે છે તે વખતે ઓરિસ્સાના રાજા પ્રતાપરુદ્ર અને બંગાળના મુસલમાન પાદશાહ વચ્ચે યુદ્ધ જાહેર થઈ ચૂક્યું હતું. તેથી કરીને બંગાળામાંથી ઓરિસ્સામાં દાખલ થવાના એકેએક માર્ગ અને નદીઓના ઘાટ ઉપર ચાકી પહેરા રાખવામાં આવ્યા હતા. રાજાની રજાચિટ્ટી વગર પસાર થનારને જાસુસ ગણીને ગોળીથી વીધી નાખવામાં આવતા. હવે શું કરવું તેનો ભારે ચિંતા સહિત ભક્તો વિચાર કરવા લાગ્યા. પણ મહાપ્રભુને બાહ્ય જગતનું ભાન થોડું જ હતું કે પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિનો તે વિચાર કરી રાકે ? તે તો ગંગા કિનારે ભાવમગ્ન દશામાં બેઠા બેઠા “હે જગન્નાથ ! હે જગન્નાથ !” એવા દુઃખ ભર્યા પોકાર કરતા હતા અને તેમની આંખોમાંથી ટપકતાં આંસુવડે તેમના ગાલ અને વક્ત્રસ્થ પત્રણી જતાં હતાં. બધે જનતું હતું તેમ આ ટેકાણે પણ આ અઘૌઘિક મૂર્તિને જોવા માટે લોકો ભેગા થઈ ગયા. તેમાં બંગાળાની સરહદ ઉપરના થાણાનો કિલ્લેદાર રામચન્દ્ર ખાન હતો. મહાપ્રભુને જોતાં જ તેનું હૃદય ભક્તિપૂર્ણ બની ગયું અને તેને એમ જ લાગ્યું કે સ્વયં ભગવાન જ સંન્યાસીના વેશમાં આવેલા છે. તેણે ભક્તોની પાસે જઈને બધી હકીકત જાણી લીધી અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારા જીવના જોખમે તમને સૌને આજ રાત્રે ઓરિસ્સાની હદમાં પહોંચતા કરી દઈશ. તેણે હોડી અને માછીઓ માટે તજવીજ કરી અને રાત્રિના અંધકારનો લાભ

લક્ષ્મીને હોડી હંકારી મૂકવાની તદ્દખીર રચી. પહેરેગીરે ઉપરાંત તેમને ચાંચીઆઓની પણ નજર ચૂકવવાની હતી. ચાંચીઆ લૂંટારૂઓનાં વહાણુ પણ બધી દિશાએ ભમતાં હતાં. તેથી કરીને માછીઓને ખાસ સૂચના આપી હતી કે જરા પણ અવાજ ન થાય એવી રીતે તેમણે સામે કિનારે નૌકા પહોંચાડીને ચાલ્યા આવવું. ગંગાના પ્રશાન્ત પ્રવાહ ઉપર થઇને નૌકા ચાલતી થઈ એટલે મહાપ્રભુને એવું આનંદનું મોજું આવ્યું કે તેમને કીર્તન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેમણે મુકુન્દને કહ્યું કે તું ગા અને હું નૃત્ય કરું. મુકુન્દે ગાવા માંડ્યું અને મહાપ્રભુએ નિર્ભયપણે નૃત્ય કરવા માંડ્યું. હોડી ડામાડોલ થવા લાગી અને અંદર પાણી ભરાતું ગયું. માછીઓ કહે, ઓ મહારાજ ! હમણાં નાચવાનું રહેવા દો. તમારે તો કાંઈ નથી પણ ચાંચીઆ આવી લાગશે તો અમારા બાર વાગી જશે.” પણ સાંભળે જ કોણ ? આજે તેમનાથી નાચ્યા વગર રહેવાય જ કેમ ? પોતે જગન્નાથનું દર્શન કરવા જાય છે તેથી મનમાં આનંદનેા ઉભરેા આવે અને નચાઇ જવાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? ભક્તો પણ મહારાયા તો હતા જ. તેમને મહાપ્રભુએ કહ્યું, “વૈષ્ણવને વળી ડર કેવો ? વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર તેમની રક્ષા કરવા રાત દિવસ તૈયાર જ છે. તમે તમારે કીર્તન કરો.” આ પ્રમાણે નૃત્ય અને કીર્તન કરતા કરતા મહાપ્રભુ ઓરિસ્સાને કિનારે ઉતર્યા.

રાજમાર્ગ ઉપર લશ્કરની ધમાલ હતી તેથી મહાપ્રભુએ આડી વાટ લીધી. એમ કરવાથી જગન્નાથપુરી થોડા વખતમાં પહોંચી જવાશે એવી તેમની ધારણા હતી. રસ્તામાં ક્ષીરચોરા ગોપીનાથનું ધામ આવ્યું. એકવાર આ ગોપીનાથજીએ પોતાના પ્રિય ભક્ત માધવેન્દ્ર પુરીને સાફ ખીરની ચોરી કરી હતી તે કથા નિત્યાનંદ-જીએ કહી સંભળાવી. એ માધવેન્દ્રપુરી મહાપ્રભુને ગયા ધામમાં કૃષ્ણમંત્ર આપનાર હિરવરપુરીના ગુરુ હતા. આખું જીવન કૃષ્ણની

ભક્તિમાં વ્યતીત કરીને અવસાન સમયે રાધાની માફક કૃષ્ણવિરહને લીધે કલ્પાંત કરતાં કરતાં તેમણે દેહ છોડેલો. સૂર્યોદય પહેલાં જોમ શુકનો તારો ઊગીને પ્રભાતનું સૂચન કરે તેમ મહાપ્રભુના જન્મ પહેલાં માધવેન્દ્રપુરીએ રાધાના પ્રેમના મહિમાનું દર્શન કરાવ્યું. તેમની કથા સાંભળીને મહાપ્રભુ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા. ત્યાર પછી તેઓ ઓઝિરિસાની રાજધાની કટક આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સાક્ષી-ગોપાલના મંદિરમાં મહાપ્રભુએ નૃત્ય કર્યું. તે વખતે ગોપાલના મુકુટમણિ પુલનો તોરો ત્યાંથી ખરીને બરાબર મહાપ્રભુના ઉપર પડ્યો. મંદિરના સેવકો અને દર્શકો ગોપાલ અને મહાપ્રભુ બેઠની સામે જોઈ જ રહ્યા. તેમને બેઠ બરાબર એક સરખા દેખાયા. એક જ ફરક કે ગોપાલ સ્થામ અને મહાપ્રભુ ગૌરવણુ.

કટકથી આગળ ચાલતાં ભુવનેશ્વર આવ્યું. તે પ્રખ્યાત શૈવમંદિર હતું. મહાપ્રભુએ અહિં પણ સંકીર્તન અને નૃત્ય કર્યાં, તે જોઈ શૈવ ભકતો ખૂબ રાજી થયા. ત્યાંથી થોડા દિવસની મજલ કર્યા પછી તેઓ પુરીની લગભગ આવી પહોંચ્યા. આ પ્રવાસ દરમ્યાન નિત્યાનંદે પ્રેમાવેશમાં મહાપ્રભુનો દંડ ભાંગી નાખ્યો અને નદીમાં ફેંકી દીધો. ત્યાર પછી તેમણે ફરીથી દંડ પ્રદણ કર્યો નથી. હવે તેઓ પુરીથી એટલા નજીક આવી લાગ્યા હતા કે જગન્નાથ મંદિરનું શિખર તેમની દષ્ટિએ પડ્યું. મહાપ્રભુએ તે શિખરપર કૃષ્ણની બાલમૂર્તિ ત્યાં ઉભી ઉભી તેમને આવકાર આપતી હોય એવું દીઠું, અને ભકતોને કહ્યું, “ જુઓ, જુઓ.” પણ તેમણે કશું દીઠું નહિ.

પછી તેમણે ભકતોને કહ્યું કે કાંતો તમે એકલા આગળ જાઓ અથવા તો મને જવા દો. ભકતોએ કહ્યું કે ભલે તમે જ જાઓ. એટલે મહાપ્રભુ તીરની પેઠે છૂટયા. પણ તેમને વારંવાર મૂર્ચ્છા આવતી હોવાથી તે ધણા વહેલા પહોંચ્યા ન હતા. મંદિર જોમ

જેમ નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ મૂર્ચ્છાની સંખ્યા વધવા લાગી અને નખથી શિખા સુધી અલૌકિક તેજ નીકળવા લાગ્યું. આવી અવસ્થામાં તે દોડતા મંદિરમાં દાખલ થયા અને પહેરેગીરે તેમને અટકાવે તે પહેલાં તો નિજમંદિરમાં જઇને જગન્નાથની મૂર્તિને ભેટવા જતાં મૂર્ચ્છિત થઇ ગયા.

જગન્નાથની મૂર્તિ દેખીતી રીતે અતિ કુરૂપ છે, અને ઘણાક તો તેને બૌદ્ધ લોકોએ સ્થાપેલી હતી એમ માને છે. બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ બૌદ્ધ ધર્મની ત્રિમૂર્તિને હિન્દુઓએ કૃષ્ણ, બલરામ અને સુભદ્રાની મૂર્તિઓ માની લીધી અને ધર્મચક્રને સુદર્શન ચક્ર માની લીધું એવું પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું મત છે. તે બધું ગમે તે હોય પણ મહાપ્રભુની દષ્ટિએ તો તે મૂર્તિ કૃષ્ણનું અભિન્ન સ્વરૂપ જ હતી. ત્રેમાંજનથી અંજલિએલાં તેમનાં નેત્રા પદાર્થનું બાહ્ય સ્વરૂપ જોઈ શકતાં ન હતાં. ભાવમય અવસ્થા વખતે આપું જડ વિશ્વ તેમનાં નેત્ર આગળથી સરી જતું અને એ જડ સૃષ્ટિના આણુ-આણુમાં રમી રહેલી કૃષ્ણની મૂર્તિજ તેમની નજરે પડતી. તેથી જ વૃક્ષલતાનાં પત્રોના ખેલનમાં, સમુદ્રના ગંભીર ગર્જનમાં, ચંદ્ર કે તારાના પ્રકાશમાં, પર્વતોમાં અને નદીઓનાં વહનમાં તેમને તે રાસેશ્વરની સનાતન રાસક્રીડાનું જ દર્શન થતું.

આ અલૌકિક તેજસ્વી મૂર્તિને જોઇને પહેલાં તો પહેરેગીરે ચમક્યા. પણ સાવધ થયા એટલે જગન્નાથની મર્યાદાનો ભંગ કરનાર યુવાન સંન્યાસીને મારવા દોડ્યા; પણ મૂર્ચ્છિત થએલા મહાપ્રભુના અંગને તેઓ હાથ અડકાડે તે પહેલાં તો “ સખર કરો ” એવી આજ્ઞા કોઇએ કરી એટલે તેઓ અટક્યા. આ આજ્ઞા કરનાર વાસુદેવ સાર્વભૌમ હતા અને પુરીમાં રાજા પ્રતાપરુદ્રના જેટલું જ તેમનું માન હતું. ખંગાળાના નવન્યાયના પિતા રઘુનાથના તે ગુરુ હતા; અને પ્રતાપરુદ્રના નિમંત્રણને માન આપીને પુરીમાં ન્યાય

અને વેદાંતનું વિદ્યાલય ચલાવતા હતા. સાર્વભૌમ એટલે નૈયાયિકો અને વેદાંતીઓનો સમ્રાટ એમ કહેવામાં કશી હરકત નથી.

સાર્વભૌમે પોતાની નજીક મૂર્ચ્છિત થઇ પડેલા ખુખસુરત તરુણ સંન્યાસીને દીઠો. પહેલાં તો તેને એમ જ થયું એ કોઈ દેવ હોવો જોઇએ અથવા મહાપુરુષ તો હશેજ. કૃષ્ણપ્રેમને લીધે ભકતોની આવી દશા થાય છે એવું તેણે જે વાંચ્યું હતું તે આજે પ્રત્યક્ષ દીઠું. જ્યેષ્ઠ ક્ષણવારને માટે તો તેને એવો વિચાર પણ આવી ગયો કે મારા શુદ્ધિવિલાસમય જીવન કરતાં આવું પ્રેમભક્તિમય જીવન વિશેષ ઉચ્ચ અને આનંદપ્રદ છે. ત્યારે તો કૃષ્ણપ્રેમ એ કોઈ મહા મૂલ્યવાન વસ્તુ હોવી જોઇએ અને આ યુવાન સંન્યાસીએ તે પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. તેને તે વખતે એવું પણ સમજાઈ ગયું કે કૃષ્ણપ્રેમ એ કોઈ મનઃકલ્પિત વસ્તુ નથી પરંતુ સત્ય અને અનુભવ કરી શકાય એવો પદાર્થ છે. તદુપરાંત તેને તે યુવાન સંન્યાસી કોણ જાણે શાથી પોતાના જ પુત્રના જેટલો પ્રિય લાગવા માંડ્યો.

તેથી તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આજ્ઞા કરી કે આ સંન્યાસીને ડોળીમાં સૂવાડીને મારે ઘેર લઇ જાઓ. ત્યાં તેને શુદ્ધિમાં લાવવાના ઘટતા ઉપાય કરી શકાશે. જેવો તે વિદ્યાર્થીઓએ મહાપ્રભુના અંગને સ્પર્શ કર્યો કે તેમને એકાએક હૃદિનામનો ઉચ્ચાર કરવાની વૃત્તિ થઇ આવી.

આ રીતે મહાપ્રભુ હૃદિનામ સંકીર્તન સહિત સાર્વભૌમને ઘેર તેના વિદ્યાર્થીઓની ખાંધે ચડીને ગયા. હૃદિનામ એ તેમનું જીવન હતું અને ધણીવાર તેમનાં દર્શનથી અથવા સ્પર્શથી લોકોનાં હૃદયમાં હૃદિનામ ઉચ્ચારવાની વૃત્તિને મહાપ્રભુ વિના પ્રયાસે જાગૃત કરતા તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

સાર્વભૌમ વૈષ્ણવ થયા.

વૈરાગ્યવિદ્યા નિજ મક્તિયોગ

શિક્ષાર્થમેકઃ પુરુષઃ પુરાણઃ ।

શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યશરીરધારી

કૃપામ્બુધિર્યસ્તમહંપ્રપદ્યે ॥૩૦

વાસુદેવ સાર્વભૌમ.

મહાપ્રભુને સાર્વભૌમના વિધિર્થાઓ ઉપાડી ગયા ત્યાર પછી થોડી વારે નિત્યાનંદ વગેરે ભકતો મંદિર આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તો સૌને મ્હોંડેથી કોઇ તરુણ સંન્યાસીને મંદિરમાં મૂચ્છા આવી ગઇ તે જ વાત ચર્ચાતી હતી. એ ચર્ચાનો વિષય મહાપ્રભુ સિવાય બીજો કોઇ જ હોઇ શકે નહિ એવું અનુમાન કરતાં તેમની ટેવોથી જાણીતા થએલા ભકતોને વાર લાગી નહિ. પણ હવે સાર્વભૌમ જેવા મ્હોટા માણસને ઘેર વગર ઓળખાણ પિછાણે જવાય શી રીતે ? ક્ષણે ક્ષણે તેમની ચિન્તા અને અધિરાઇ વધતાં જતાં હતાં. એવામાં એક જાણીતી વ્યક્તિ ત્યાં આવી પહોંચી. તે સાર્વભૌમના બનેલી ગોપીનાથ આચાર્ય હતા. થોડા જ વખત થયાં તે પોતાના સાળાને ઘેર આવ્યા હતા. પણ તે નવદ્વીપના જ વતની હતા અને મહાપ્રભુનો મલિમા જાણતા હતા. પણ તેમણે સંન્યાસ-દીક્ષા લીધી અને ત્યાર પછી તે ખુદ પુરીમાં જ આવ્યા છે એ વાત ગોપીનાથે જાણી ત્યારે તેને ખેદ અને આનંદની મિશ્ર લાગણી થઇ.

● વૈરાગ્ય, વિદ્યા અને પોતાની ભક્તિ શીખવવાને માટે કૃષ્ણચૈતન્ય રૂપે પ્રકટ થએલા કૃપાસિન્ધુ પુરાણ પુરુષનું હું શરણ લઉં છું.

હવે સાર્વભૌમને ઘેર જવામાં કશી મુશ્કેલી રહી નહિ. ગોપીનાથની સાથે ભકતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યા ત્યારે પણ મહાપ્રભુની મૂર્તિ વળી ન હતી, અને સાર્વભૌમ તેમની બરદાસ્ત કરતા બેઠા હતા. ભકતોએ કીર્તન કરવા માંડ્યું એટલે મહાપ્રભુને શુદ્ધિ આવવા લાગી, અને થોડી વારે હુંકાર કરી બેઠા થયા. સાર્વભૌમે તેમને પ્રણામ કર્યા અને મહાપ્રભુએ પોતાના રિવાજ પ્રમાણે “કૃષ્ણમાં તમારી મતિ સ્થિર થાઓ” એવો આશીર્વાદ દીધો.

ત્યાર પછી મહાપ્રભુ અને તેમના ભકતો સમુદ્રસ્નાન કરવા ગયા. સાર્વભૌમે તેમને બધાને માટે મંદિરમાંથી સારામાં સારો પ્રસાદ મંગાવી રાખ્યો હતો તે વડે સૌને ભિક્ષા કરાવી. ભોજન પછી તેણે પોતાને હાથે જ સૌને ચંદન લગાડ્યું, અને પુષ્પની માળાઓ પહેરાવી. તેમના વાસસ્થાન માટે તેણે પોતાની માસીનું ઘર ખાલી કરાવી આપ્યું.

ત્યાર પછી ગોપીનાથની માર્ફતે સાર્વભૌમના જાણવામાં આવ્યું કે તે સંન્યાસી તો નવદ્રીપના વતની અને જગન્નાથ મિશ્રના પુત્ર છે. વળી સાર્વભૌમના પિતાના સહાધ્યાયી નીલાંબર ચક્રવર્તી તેની માતાના પિતા થાય એ પણ જાણ્યું. તેથી કરીને પ્રથમ દર્શને તે સંન્યાસીને માટે તેને જે માન અને ભક્તિ પેદા થયાં હતાં તેમાં એકદમ ઘટાડો મ્હાં ગયો. એકવાર જેને દેવ અથવા મહાપુરુષ ધારેલો તે તો નવદ્રીપના એક અતિ સામાન્ય પંડિતનો છોકરો નીકળ્યો; વયમાં તો તે છોકરવાદ જ હતો અને વિદ્યા તેમજ શુદ્ધિમાં પણ તે પોતાનાથી ઘણો જ ઉતરતો હોવો જોઈએ એમ સાર્વભૌમે માની લીધું. છતાં તેમના તરફનો તેનો પ્રેમ તો કાયમ રહ્યો જ.

તેથી કરીને બીજે દિવસે જ્યારે તેઓ મળ્યા ત્યારે તે બંને સંન્યાસી હોય તોપણ વય અને વિદ્યામાં તેને પોતાનાથી નિકૃષ્ટ

માનીને તેને નમસ્કાર કરતાં સાર્વભૌમને સંકોચ થયો. તોપણ તેમનામાં પંડિતોચિત વિનય હતો. તેથી તેમણે કહ્યું, “સ્વામી! તમારા પિતા અને હું એકજ વિદ્યાલયમાં ભણતા હતા. વળી મારા પિતા અને તમારી માતાના પિતા નીલાંબર પણ સહપાઠીઓ હતા. એથી કરીને તમે તો મારા સંબંધી કહેવાઓ. વળી સંન્યાસી તરીકે તો તમે વિશેષ પૂજ્ય ગણાઓ.” મહાપ્રભુએ તેમની લક્ષણગત નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો, “હું તો છોકરવાદ અને અણુસમન્નુ છું. લાગણીના આવેશમાં મેં સંન્યાસદીક્ષા તો લઈ લીધી. હવે તો હું તમારે શરણે આવ્યો છું. મને તમારા પુત્રના જેવો જ માની લેજો અને જેથી માંડે દિત થાય અને હું કર્તવ્યબ્રષ્ટ ન થાઉં એવો ઉપદેશ આપજો.”

દુશ્મનના દિલને પણ પીગળાવે એવી મહાપ્રભુની નમ્રતાએ સાર્વભૌમના ઉપર ઉડી અસર કરી. તેના મનમાં જન્યુત થએલી ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ દબાઈ ગઈ. મહાપ્રભુની દીન, અભિમાન રહિત નમ્ર વર્તણૂકથી સાર્વભૌમ તેમના ઉપર ઘણા જ પ્રસન્ન થયા તેથી તેમના શ્રેયને માટે જનતો પ્રયત્ન કરવાનો અને તેમને પોતાના શિષ્ય તરીકે પોતાની જાત દેખદેખ નીચે રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ વાતમાં ને વાતમાં સાર્વભૌમે ગોપીનાથને કહ્યું, “આ કૃષ્ણચૈતન્ય ઘણો ભલો માણસ છે. કેણુ જાણે શાથી તે મને ઘણો જ પ્રિય લાગે છે. તેનામાં અભિમાનનો છાંટો એ નથી તે મને ઘણું જ ગમે છે. પણ સંન્યાસી થવા માટે જોઈએ તેવી પાકટ વયનો નથી. ભરણુવાનીમાં તેનાથી ઇન્દ્રિયોતો નિગ્રહ થઈ શકશે કે નહિ તે વિષે મને ભારે ચિન્તા રહ્યા કરે છે. એટલા જ માટે તેને વેદાંતનો અભ્યાસ કરાવવાનો મારો વિચાર છે. બીજું દુઃખ એ છે કે તેની આસપાસના માણસો તેને ઈશ્વરનો અવતાર માની બેઠા છે. આથી કરીને તે બધા મળીને તેને બગાડી મૂકશે એવો મને ડર રહે છે. એટલું સાફ છે કે તે પોતે હજી ઈશ્વર હોવાનો દાવો કરતો નથી.

પણ એ તો ઠીક, પરંતુ એણે સંન્યાસ લીધો તો ભારતી જેવા સૌથી ઉતરતા દરજ્જાના સંન્યાસી પાસે શા વાસ્તે લીધો ? એ ભૂલ મારે સુધરાવવી પડશે. હું તેને સરસ્વતી અથવા એવા કોઈ ઊંચા દરજ્જાના સંન્યાસી પાસે ફરીથી દીક્ષા અપાવરાવીશ.” આ પ્રમાણે સાર્વભૌમ બબડી ગયા.

ગોપીનાથ મદાપ્રભુના ભકત હતા. તેમના હૃદયમાં તો આ વાક્યો તીક્ષ્ણ બાણ જેવાં લાગ્યાં. તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું અને કહ્યું, “ પંડિત ! તે સંન્યાસીને માટે તમારે આટલી બધી કાળજી રાખવાની કરી જ જરૂર નથી. તમે તેને હજી નથી ઓળખ્યો. તે સાક્ષાત્ કૃષ્ણ છે.”

આખા ભરતખંડમાં જે સર્વોપરિ નૈયાયિક ગણાતો હતો તેને, તેના શિષ્યો, જેઓ પણ સારા સારા પંડિતો હતા, તેમનાં દેખતાં આવા વચનો ઉચ્ચારવામાં ગોપીનાથે ભારે ભૂલ કરી. ચારે દિશા-એથી “ પ્રમાણ બતાવો, ” “ પ્રમાણ બતાવો ” એવાં આદ્વાન થવા લાગ્યાં. તેના જવાબમાં ગોપીનાથ બીજું કહે પણ શું ? તેણે સાર્વભૌમને જે કહ્યું હતું તેની પુનરુક્તિ કરી અને વધારામાં માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે મેં તેમનાં એવાં એવાં કામો જોયાં છે કે જે ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈથી થાય નહિ. વળી તેમનામાં એવા પ્રકારનાં લક્ષણ છે કે તે જોતાં તે ઈશ્વર જ છે તેના કશો સંદેહ રહેતો નથી. ”

સાર્વભૌમે ખૂબ શાંત ભાવે ઉત્તર આપ્યો, “ ભાઈ, અમે તો નૈયાયિકો રહ્યા એટલે વગર સાબિતીએ કશું જ ન માનીએ. અમને બધી જ વાતનું પ્રમાણ માગવાની ટેવ પડી ગઈ. ત્યારે તમે જેને ઈશ્વર માની બેઠા છો તે ઈશ્વર જ છે અને મનુષ્ય નથી એવું તમે શાસ્ત્રપ્રમાણથી અથવા તર્કવડે સાબિત કરી શકો છો ? હું ધારું છું કે કસોટીએ ચડાવતાં તમારી માન્યતા સાચી દરે એવી

નથી.' ગોપીનાથે મિળજ ખોયો. તેણે કહ્યું, “ઓ પાંડિત્યાભિ-
માની! એટલું નકકી જાણજે કે ઈશ્વર તર્કવટે ઓળખાય એવો
નથી. તેને જાણવા માટે તો તેની કૃપા જોઈએ—કૃપા.”

સાર્વભૌમે કહ્યું, “તમે તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે તેની પણ
કાંઈ સાબિતી આપશો ને ?”

ગોપીનાથથી હવે સહન ન થયું, તેથી તે, મુકુન્દ અને બીજા
જકતો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી સાર્વભૌમે શિષ્યોને
કહ્યું, “એ સંન્યાસી કેવો નિરભિમાની અને પ્રિયદર્શન છે ? પણ
આ લોકો જ તેને બળ જબરાઈથી ઈશ્વર બનાવવા માગે છે. સાં
છે કે તે મારી દેખરેખ નીચે છે. નહિ તો આ બધા ભેગા થઈને
તેને બગાડી જ મૂકત.”

આ પ્રસંગ બન્યા પછી જ્યારે મહાપ્રભુ અને સાર્વભૌમ
પાછા એકઠા થયા ત્યારે આ વખતે તે પાંડિતે જરા વડપણનો ડાળ
કરીને બોલવા માંડ્યું. તેણે કહ્યું, “કૃષ્ણચૈતન્ય, તમારું બીજું
બધું તો ઠીક છે, પણ તમે હજી બહુ કાચી વયના છો.” મહાપ્ર-
ભુએ હાથ જોડીને નમ્ર ઉત્તર આપ્યો, “તમે ખરું જ કહો છો. મેં
તમને એકવાર કહ્યું જ હતું કે પૂરું સમન્યા વગર માત્ર લાગણીના
વેગને વશ થઈને મેં સંન્યાસદીક્ષા લઈ લીધી. પણ હવે તો જે
થયું તે થયું.”

સાર્વભૌમ—“પણ ભારતી પાસે કેમ દીક્ષા લીધી ? મારો
તમને ફરીથી દીક્ષા અપાવવાનો વિચાર છે.”

મહાપ્રભુ—“તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો.”

સાર્વભૌમ—“તમારી આ નમ્રતા મને બહુ ગમે છે. જાણે
તમે મારા પુત્ર હો એટલા બહાલા લાગે છે. પણ બાઈ, તમે બહુ
નાદાન છો. ઇન્દ્રિયોના વેગને જીતવા એ તો મહા કપરું છે. તમે

તમારી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરશો કેવી રીતે ? રોજરોજ ભજનો ગાઇને અને નાચીકૂદીને ? એ મૂર્ખાઈ અને ઘેલછા નહિ તો બીજું શું ? એમ કરવાથી તો તમે ઉગ્રટા બગડશો, અને તમારું અધઃપતન થશે. માટે તમારી ભાવોન્મત્તતાને છોડી દઇને મારી પાસેથી સ્થિર શુદ્ધિથી વેદાંતનો અભ્યાસ કરો. વેદાંતનું શ્રવણ અને મનન એ જ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ સંન્યાસી માત્રનો ધર્મ છે.”

મહાપ્રભુ—“ આપને મદોડેથી વેદાંતનું શ્રવણ કરવાનો સુયોગ મળે એને હું અહોભાગ્ય માનું છું. આપના ઉપદેશથી અને સંગતિથી પવિત્ર થવાને માટે જ હું અહિં સુધી આવ્યો છું ”

આ સંવાદ ભક્તોએ સાંભળ્યો અને તેમના હૃદયને ભારે દુઃખ થયું. ગોપીનાથે તો તે જ ઘડીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મહાપ્રભુ તે ગર્વિષ્ટ પંડિતને ભક્ત બનાવે અને તેનો ઉદ્ધાર કરે તો જ અન્ન ખાઉં. આ વાત મહાપ્રભુ પાસે પહોંચી ગઈ. ત્યારે તે જરા હસ્યા અને બોલ્યા, “ એમાં ગોપીનાથે મારું જ્ઞા માટે લગાડવું જોઈએ ? પંડિતની સાથે આપણે એકમત થઈએ કે ન થઈએ તે જૂદી વાત છે પણ તેનો હેતુ તો શુદ્ધ જ છે ને ? અને ગોપીનાથ જેવા પરમ ભક્ત જેના કલ્યાણની કામના કરે તેનું કલ્યાણ તો થઈ ગયું જાણવું. કૃષ્ણ તેના ભક્તોની કામના પૂર્ણ કર્યા વગર રહે ખરા ? ”

બીજે દહાડેથી સાર્વભૌમે વેદાંતનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. વેદાંત : એટલે વ્યાસસૂત્રો ઉપર શંકરાચાર્યે લખેલું શારીરકભાષ્ય. સાત દિવસ સુધી આ વ્યાખ્યાનમાલા ચાલુ રહી. તે દરમ્યાન વાસુદેવ પંડિત જ્યારે તક મળે ત્યારે ભક્તિ એ જ્ઞાનથી નીચી કોટિની છે, શંકરાચાર્યે નિર્દિષ્ટ કરેલો અદ્વૈતભાવ એ જ પરમ સિદ્ધિ છે અને કૃષ્ણ તથા તેની વિવિધ લીલાઓ માયાના પ્રદેશની છે એવી એવી વાતો આગળ કરવાનું ચૂકતા નહિ. કૃષ્ણપ્રેમમાં તન્મય બનેલા

મહાપ્રભુનાં મર્મસ્થાન આવાં પ્રત્યેક વચનથી વીંધાઈ જતાં. પણ પોતાના મનની વ્યથા મનમાં સમાવીને તેમણે મૂંગે મ્હોડે સાંભળ્યાજ કયું.

આખરે સાર્વભૌમથી જ રહેવાયું નહિ. આઠમે દિવસે પ્રવચન શરૂ કરતાં પહેલાં તેણે મહાપ્રભુને પ્રશ્ન કર્યો:

“તમને મારા વ્યાખ્યાનમાં સમજ પડે છે કે નહિ?”

“સૂત્રોનો અર્થ સમજાય છે, પણ તમારા વિવેચનનો નહિ.” મહાપ્રભુ બોલ્યા.

“એટલે?” સાર્વભૌમે જરાક ખીજવાઇને પ્રશ્ન કર્યો.

“એટલે સૂત્રોનો અર્થ દીવા જેવો સ્પષ્ટ છે. તમારા વિવેચનમાં તમે તેમના મુખ્યાર્થને મચડી નાખીને ગૌણ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાનાં ફાંફાં મારો છો,” મહાપ્રભુએ પોતાની હંમેશની માઠાશથી કહ્યું.

સેંકડો ધુરંધર પંડિતોનો વાદયુદ્ધમાં પરાજય કરનાર વાસુદેવ સાર્વભૌમે આવાં પ્રગલ્ભ વચનો જિંદગીમાં પહેલી જ વાર સાંભળ્યાં. તેનો ક્રોધ લભૂકી ઉડ્યો. મ્હોડે હજી પૂરી મૂછ ફૂટી નથી એવો એક નાદાન છોકરો મારી સાથે આમ અભિમાનપૂર્વક વાત કરવાની દિમ્મત ચલાવે? તેણે કહ્યું, “હવે મને સમજ પડી. ઉપર ઉપરની નમ્રતાની નીચે ભારે મિથ્યાભાન ભર્યું લાગે છે. ત્યારે હવે તમે સમજવશો?”

નમ્રતાથી પણ પ્રૌઢ પંડિતને છાજે એવા ધૈર્યથી સ્થિર ચિત્તે મહાપ્રભુએ આ આર્ક્ષાન સ્વીકાર્યું અને અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એવા પહેલા સૂત્ર ઉપર વિવેચન કરવા માંડ્યું.

તેમના વિવેચનના આરંભથી જ વાસુદેવે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીની બુદ્ધિનો ચમકાર દાઠો. થોડીવાર પછી તેણે જોઇ લીધું કે આ

“નાદાન છોકરો” શુદ્ધિમાં, વિવાહપટ્ટામાં મારી ખરોખરીનો છે; અને જેમ વ્યાખ્યાન આગળ ચાલતું ગયું અને શંકરાચાર્યની એકેએક યુક્તિના કટકે કટકા થતા જોયા, તેમણે સિદ્ધ કરેલો કેવલાદ્વૈતવાદ અને અહં બ્રહ્માસ્મિની ભાવના ટકી ન શક્યા અને જે સૂત્રોને આધારે શંકરાચાર્યે અદ્વૈત મત સ્થાપન કર્યો હતો તેમાંથી મહાપ્રભુએ શુદ્ધ ભકિત જ તારવી ખતાવી ત્યારે તે ધુરંધર પંડિતના બધાં હથિયાર હેઠે પડ્યાં, તેનું તેજ હરાઇ ગયું; અને જેમ કંસે પોતાની છાતી પર ચડી બેઠેલા દૂધમદ્દ બાળક કૃષ્ણમાં પૂર્ણબ્રહ્મની વિરાટ શક્તિનું દર્શન કર્યું હતું તેમ વાસુદેવે પોતાની સામે બેઠેલા યુવાન સંન્યાસીની જગ્યાએ એક મહા તેજસ્વી પડ્મજ આકૃતિ ઉભેલી દીડી. એ આકૃતિના બે હાથમાં ધનુષ્યબાણ હતાં; વચલા બે હાથમાં વેણુ હતી; અને નીચેના બે હાથમાં દંડ અને કમંડલુ હતાં. વાસુદેવે જગન્નાથના મંદિરમાં બેસાડાવેલી મહાપ્રભુની આવી પડ્મજ મૂર્તિ હજી ત્યાં મોજૂદ છે અને રામ, કૃષ્ણ અને ચૈતન્યદેવની એકરૂપતાનો મર્મ વ્યક્ત કરે છે. આ તેજોમય સ્વરૂપના દર્શનથી સાર્વભૌમને મૂર્છા આવી ગઇ અને જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે તે નમ્ર, દીન, તરુણ સંન્યાસીને પોતાની ખરદાસ્ત લેતા જોઈને તેના આશ્ચર્ય અને ગ્લાનિનો પાર ન રહ્યો.

આ પ્રસંગે વાસુદેવ સાર્વભૌમના ઊવનમાં પલટો કરી નાખ્યો. તે મહા ગર્વિષ્ટ પંડિત દીન ભક્ત બની ગયો. અત્યાર સુધી તેણે જેનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું ન હતું એવી એક નવીન સૃષ્ટિ તેની દૃષ્ટિ આગળ ખડી થઈ ગઇ. તે આખી રાત વિચાર કરતો બેસી રહ્યો તેથી સવારના પહોરમાં જ્યારે મહાપ્રભુએ તેના ઓરડાનું બારણું ઠોક્યું ત્યારે તેનું હૃદય ભકિતના મીઠાના વાવેતરને માટે સારામાં સારી રીતે તૈયાર થઇ ચૂક્યું હતું. મહાપ્રભુ મંગલ આરતીનાં દર્શન કરીને પરબાર્યા મંદિરથી જ આવ્યા હતા અને પોતાના વસ્ત્રને છોડે પ્રસાદીનો ભાત ખાંધી લાવ્યા હતા.

આવતા વારને જ તેમણે સાર્વભૌમને તે પ્રસાદ આપ્યો અને તે ચૂસ્ત સ્માર્ત બ્રાહ્મણે સ્નાન સંધ્યા કર્યા વગર જ ખાઇ લીધો. એ પ્રસાદની સાથે મહાપ્રભુએ તેને એવું કાંઇક આપ્યું કે તે ઠરેલ અને પ્રતિષ્ઠિત પાંડિત ઉન્મત્તની માફક નૃત્ય કરવા મંડી ગયો અને તેમ કરતાં કરતાં તેણે એકસો આઠ સંસ્કૃત શ્લોક રચી કહાડ્યા. એ સ્તોત્રમાલામાં તેણે મહાપ્રભુને નંદનંદન કૃષ્ણ તરીકે સંબોધ્યા છે. એ ગૌરાંગશતક તેનાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને સ્પષ્ટ-વક્તાપણાનું નિદર્શન છે.

વૈષ્ણવ ધર્મને માટે આ મહાન વિજય હતો. વાસુદેવ સાર્વ-ભૌમ એટલે તે વખતના મ્હોટામાં મ્હોટા પાંડિતો અને નૈયાયિકોનો સમ્રાટ. પ્રેમભક્તિના પંથમાં તેનું પરિવર્તન કરીને ભાગવત ધર્મના પ્રચારની આડે આવતું મ્હોટામાં મ્હોટું વિધન મહાપ્રભુએ દૂર કર્યું અને તે માત્ર અશિક્ષિત, બુદ્ધિહીન લોકોને જ ગાંડાતૂર બનાવીને નચાવે ફૂંદાવે છે એવું બોલનાર પાંડિત્યાભિમાનીઓનાં મ્હોડાં બંધ કર્યાં.

પ્રકરણ ૨૧મું.

દક્ષિણ ભારતની યાત્રા.

આ બનાવ બન્યા પછી મદાપ્રભુ પુરીમાં એકાદ માસ વધારે રહ્યા. ત્યાર પછી કોઈને પણ સાથે રાખ્યા વગર પોતે એકલા જ દક્ષિણ ભારતમાં ભ્રમણ કરી આવવાની ઇચ્છા જાહેર કરી. આ સાંભળીને ભકતો તો પાછા મરવા જેવા થઈ ગયા અને સાર્વભૌમને તો આ વિપત્તિ “સો પુત્રના સામટા મૃત્યુના કરતાં વધારે અસહ્ય” લાગી. ભકતોએ ઓછામાં ઓછો એક સેવકને સાથે રાખવા બહુ બહુ સમજાવ્યા. તેમણે કહ્યું, “તમારાં કૌપીન અને કમંડલુ કોણ જિંચકી લેશે ? તમે તો આખે રસ્તે બે લાથ જિંચા કરીને નૃત્ય કરતા જશો માટે તમારી વસ્તુઓ જિંચકી લેવા એક સેવકને તો રાખો જ. વળી તમને મૂર્છાઓ આવવાની તો ખરી જ ત્યારે સેવક નહિ હોય તો એવે વખતે તમારું જતન કોણ કરશે ?” આખરે તેમના આગ્રહને વશ થઈને મદાપ્રભુએ એક સેવકને સાથે લેવાનું કબજા કર્યું.

પછી એક દિવસ સવારમાં જગન્નાથજીનાં દર્શન કરી તેમની અનુમતિસૂચક પ્રસાદીમાલા પહેરીને મદાપ્રભુએ પ્રવાસ શરૂ કર્યો. સાર્વભૌમને મૂર્છા આવી ગઈ. મદાપ્રભુએ પહેલી મંજલ પુરીથી થોડાક ગાંઠિને અંતરે આવેલા આલાલનાથ સુધી કરી. અહિં લગી નિત્યાનંદ અને બીજા ભકતોને તેમણે આવવા દીધા. થોડી જ વારમાં આલાલનાથનું મંદિર અને ચૌક લોકોથી ભરાઈ ગયાં. સૌએ આ પ્રેમમૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં અને હૃદયને ભક્તિથી ભરપૂર કરી લીધાં. આખી રાત નૃત્ય અને કીર્તનની રમઝટ મચી રહી. નિત્યાનંદે બીજા ભકતોને કહ્યું, “તે દક્ષિણ ભારતમાં શા માટે જાય છે તે

હવે તમને સમજાયું ? તે બધે પ્રેમભક્તિનો પ્રચાર કરીને આખા દક્ષિણને પાવન કરવા જાય છે. જે આજે અહિં થઈ રહ્યું છે તેવું બધે ગામે ગામે થશે. ”

ખીજે દિવસે પોતાના કદપાંત કરતા ભકતો તરફ નજર પણ કર્યા વગર મહાપ્રભુ ત્યાંથી ચાલતા થયા.

કૃષ્ણ કેશવ કૃષ્ણ કેશવ કૃષ્ણ કેશવ રક્ષ મામ્ ।

રામ રાઘવ રામ રાઘવ રામ રાઘવ પાહિ મામ્ ॥

પ્રવાસના આરંભથી તેમણે ઉચ્ચ સ્વરથી આ પ્રાર્થના ગાવાં માંડી અને એ વિધિ આખા પ્રવાસ દરમ્યાન ચાલુ રહ્યો. ભક્તિદેવી ક્રોધ તેજઃપુંજ જેવા માનવશરીરને ધારણ કરીને વિચરતી હોય એવો તેમનો આ વખતનો દેખાવ હતો. જ્યાં જતા ત્યાં લોકોનાં ટોળાં પ્રેમની આ અત્રૌકિક મૂર્તિને જેવા દોડ્યાં આવતાં અને જ્યારે તેમના સૌના તરફ અમીભરી દષ્ટિ કરીને તે ચાલ્યા જતા ત્યારે જાણે સૌનું સર્વસ્વ હરાઈ ગયું હોય, ક્રોધ પોતાનો અતિ અતિ પ્રિયજન ચાલ્યો જતો હોય તેમ માનવીન બાળકોની માફક દયામણે મ્હોડે તેમના તરફ જોઈ રહેતાં. મ્હોટાં નગરોમાં અથવા સંતસાધુઓના આશ્રમોમાં જૈનો, બૌદ્ધો, શૈવો, યોગીઓ અને એવા અનેક મતાવલંબી પંડિતો તેમની સાથે વિવાદમાં ઉતરવાની સ્પૃહાથી તેમની પાસે આવતા. પણ આ પ્રેમમૂર્તિને માટે વિવાદ કરવાનું શક્ય ન હતું. તેને વિવાદની જરૂર પણ ન હતી. તેનાં નેત્રોમાંથી ઝરતો પ્રેમનો અમૃતપ્રવાહ, “હા ! કૃષ્ણ !” એવા કૃષ્ણવિરહના ઉંડા દર્દ ભર્યા ઉદ્ગાર અને તેના શરીરનાં રોમેરોમમાંથી વહન કરતું સ્નિગ્ધ કોમળ ઓજસ તર્કવાદીઓની યુદ્ધલાલસાને શમાવી દેતાં અને અગ્નિની પાસે આવતાં જેમ મીણ ઓગળી જાય તેમ તેમનાં દિલ દ્રવી જતાં.

તે દરરોજ લાંબી મજલ કરતા. માત્ર માર્ગમાં કોઈ તીર્થ આવે તો દર્શન કરવા પૂરતા જ થોભતા. તેમનો સેવક કૃષ્ણદાસ બિલા માગી લાવતો અને તેમને રાંધી ખવડાવતો. કેટલાક દિવસ સુધી તો તેમને ગીચ જંગલોમાં થઈને પસાર થવું પડ્યું. દિવસના દિવસ સુધી મનુષ્યની વસ્તીની નિશાની નજરે પડતી નહિ. આવે વખતે જંગલી ફળ ખાઈને જ તેમને નિર્વાહ કરવો પડતો. રાત્રે ઝાડ નીચે વિસામો લેતા. મહાપ્રભુ ઝાડના થડનો આધાર લઈને બેસી રહેતા અને કૃષ્ણદાસ તેમના ચરણને પોતાની છાતી સાથે દબાવીને જમીનપર પડી રહેતો. મહાપ્રભુ તો નામ જપ કરતાં કરતાં ઘણીવાર બેશુદ્ધ થઈ જતા એટલે તેમને તો પોતાની આસપાસ શું શું થાય છે તેનું ભાન રહેતું નહિ. પણ કૃષ્ણદાસની ભારે માઠી દશા થતી. રાત્રિના અંધકારમાં ચળકતી આંખોવાળા વાઘ પાસે આઘ્યા આવતા અને મહાપ્રભુના અંગને સૂંધીને આઘ્યા જતા ત્યારે બિચારા કૃષ્ણદાસનું કાળજી દફડી ઉઠતું. મહાપ્રભુ હમેશાં પ્રેમાનન્દમાં ચકચૂર રહેતા હતા તો પણ પરિશ્રમ અને અપૂર્ણ આહારની અસર તેમના શરીર ઉપર જણાવા લાગી અને તેમના ભરેલા શરીરમાંથી હાડકાં દેખાવા લાગ્યાં.

આખા પ્રવાસ દરમ્યાન તેમના માનસ્માં એક જ વિચાર અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો અને તે કોઈ પણ ઉપાયે લોકોને કૃષ્ણોન્મુખ કરીને તેમનું પરિત્રાણ કરવાનો. આ કામ તેમને ઘણા જ થોડા વખતમાં ઉકેલી નાખવાનું હતું, તેથી તેમને અસાધારણ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. રસ્તે જતાં તેમને જે જે લોકો મળતા તેમાંથી એકાદ લાયક માણસને તે શોધી કહાડતા અને તેને કહેતા કે “ભાઈ, હુરિખોલ.” તે “હુરિ” એવો ઉચ્ચાર કરતો એટલે તેનું કામ તો થઈ જતું. પણ મહાપ્રભુને એકાદ માણસનો ઉદ્ધાર કર્યાથી સંતોષ કેમ થાય ? તેમને તો પોતાનો સંદેશ પહોંચાડનાર

યોગ્ય સંદેશવાહકો તૈયાર કરવા હતા. ખીજા માણસના હૃદયનું આકર્ષણ કરીને તેનામાં ભક્તિનું ખીજ રોપવાની તેમને શક્તિ આપવી હતી. તેથી કરીને મહાપ્રભુ તેને આલિંગન દેતા અને એ આલિંગનની સાથે જ તેનામાં પ્રેમનું અને ખીજને તારવાની શક્તિનું સિંચન કરતા. એટલું જ નહિ પણ વૈષ્ણવ ધર્મનાં ગૂઢ તત્ત્વોનું પણ તેના હૃદયમાં સ્ફુરણ કરાવતા. પછી તે માણસ મહાપ્રભુના વતી ભક્તિનો ઉપદેશક બની જતો. આ રીતે થોડાક વખતમાં તેમણે હજારો માણસોને તાર્યા અને કૃષ્ણના પ્રેમરાજ્યમાં દાખલ કરી દીધાં.

ગંજામ જિલ્લામાં એક જગ્યાએ કૂર્મતીર્થ છે. ત્યાં વિષ્ણુના કૂર્માવતારની મૂર્તિ છે. ત્યાં મહાપ્રભુએ વિશ્રાન્તિ લીધી અને પ્રેમાવેશ સહિત કીર્તન કર્યું. ત્યાંના લોકો તેમનું નૃત્ય જોવા દોડી આવ્યા અને બધે બનતું હતું તેવું અહિં પણ બન્યું. હજારો માણસો એક સામટાં વૈષ્ણવ બની ગયાં અને પ્રેમાનંદ દશામાં મહાપ્રભુના નૃત્યમાં સામિલ થયાં.

એ સ્થળમાં રહેતા એક બ્રાહ્મણે મહાપ્રભુને ભિક્ષાનું નિમંત્રણ કર્યું. તેણે તેમના પગ ધોયા અને ચરણામૃત પીધું. ભિક્ષા કરાવ્યા પછી તેણે મહાપ્રભુના ચરણ પકડ્યા અને કહ્યું, “પ્રભુ ! મારા ઉપર દયા કરો અને મને તમારી સાથે રાખો. મારાથી હવે સંસારનો પરિતાપ નથી ખમતો.” તેને તેમણે સાંત્વન દીધું અને કહ્યું, “ એવું બોલીશ મા. સુખેથી ઘેર રહીને નામકીર્તન કરવું, અને જે કંઈ મળે તેને ઉપદેશ કરવો. જા, હું મારા તરફથી આસપાસના પ્રદેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો ભાર તને જ સોંપું છું. સંસારનો મોહ તને કદી પણ સ્પર્શ નહિ કરે એવો મારો તને આશીર્વાદ છે.”

માર્ગમાં જોને જોને ઘેર મહાપ્રભુ ભિક્ષા કરવા જતા તેને તેમના

તરફથી આવો જ આદેશ મળતો. આ પ્રમાણે લોકોદ્ધારનું કામ આખે રસ્તે પોતે કયું અને આકી જે રહ્યું તે યોગ્ય સંતોના હાથમાં સોંપ્યું.

કૂર્મતીર્થથી થોડેક દૂર વાસુદેવ નામનો રક્તપીતીઓ સંત રહેતો હતો. આ મહારોગ તેને આખે શરીરે વ્યાપી ગયો હતો. તેના ઉંડા રસીથી ભરેલા વ્રણોમાં કીડા ખદખદતા હતા. તેની કમ-કમાટી આણે એવી દુર્ગન્ધથી કોઇ તેની પાસે ઉભું પણ ન રહેતું. માત્ર એ કીડા જ તેના રાત દિવસના સાથી હતા. તે જ્યારે ખરીને નીચે પડતા ત્યારે વાસુદેવ તેમને પકડી પકડીને વ્રણની અંદર મૂકી આપતો અને કહેતો કે “ખાઓ ખાપુ, ખાઓ.” તેણે સાંભળ્યું કે કોઇ દિવ્ય કાન્તિવાળા સંન્યાસી કૂર્મતીર્થમાં આવ્યા છે. બાળક માતાને ઓળખે તેમ વાસુદેવે પોતાના હૃદયેશ્વરને ઓળખી લીધા અને તેણે કૂર્મતીર્થની વાટ લીધી. પણ તે ખિચારો ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં તો મહાપ્રભુ ત્યાંથી ઉપડી ગયા હતા. નિરાશ થએલા વાસુદેવે એક આર્ત પોકાર કર્યો અને પર્વતની ખીણોમાં ચરતી ગાય વાછરડાને હમ્મારવ સાંભળીને જેમ કાન માંડતી દોડી જાય તેમ મહાપ્રભુ ત્યાં દોડતા પાછા આવ્યા અને “મને અડશે મા, અડશે મા” કહેતા વાસુદેવને છાતી સરસો દબાવી દીધો. ખેઉ લથ-બથ થઇને ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યા અને વાસુદેવ શુદ્ધિમાં આવીને જુએ છે તો તેની કાયા કંચન જેવી થઈ ગએલી ! તે બોલ્યો, “આ શું કયું ? પ્રભુ ! હું રોગી હતો પણ તેથી નિરભિમાની હતો. હવે મને અભિમાન આવશે અને તેથી મારું પતન થશે.” “ગભરાઇશ નહિ. ભાઈ ! કૃષ્ણનામના પ્રભાવથી તને અભિમાન કદી નહિ આવે. જા, ભકિત કર અને ખીજાઓને તેનો ઉપદેશ કરજે,” એમ કહી મહાપ્રભુ પાછા ચાલતા થયા.

અકબરે ઓરિસ્સાનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લીધું તે પહેલાં ત્યાંના હિન્દુરાજાઓના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા મદ્રાસ ઇલાકામાં ગોદાવ-

રીના કિનારા સુધી ગઈ હતી; અને વિદ્યાનગર, જેને પ્રો. જદુ-
નાથ સરકાર વર્તમાન રાજમંદી તરીકે ઓળખાવે છે, તે ઓરિ-
સ્સાના દક્ષિણાત્ય પ્રાંતોની રાજધાનીનું શહેર હતું. મહાપ્રભુ દક્ષિ-
ણને પ્રવાસે નીકળ્યા તે વખતે વિદ્યાનગરના સૂખાની જગ્યાએ
રામાનંદ રાય હતા. તેમણે મર્મજ રસિક વૈષ્ણવ અને સંસ્કૃત કવિ
તરીકે ઠીક ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમનું ગીત ગોવિન્દની શૈલિમાં
લખાયલું “ જગન્નાથ વદલલ ” નામનું એક ગેય સંસ્કૃત નાટક
ખંગાળા અને ઓરિસ્સાના વૈષ્ણવ મંડળમાં ખૂબ આદરપૂર્વક
વંચાય છે. વિદ્યાનગરમાં મહાપ્રભુને તેમની સાથે જે પરિચય થયો
તે કાયમનો રહ્યો અને તેમની માનવલીલાનાં બાકીનાં વર્ષો દરમ્યાન
રામાનંદે તેમના આત્યંતિક મર્મજ સખા અને સેવકનું સ્થાન લીધું.
વિદ્યાનગરમાં એ ખેડેલી વચ્ચે ચાલેલા સંવાદમાંથી વૈષ્ણવ ધર્મનાં
મૂલ્યવાન રત્નો બહાર આવ્યાં છે.

મહાપ્રભુ ગોદાવરીમાં સ્નાન કરી ઘાટ ઉપર ખેડા હતા ત્યાં
રામાનંદ પાલખીએ ચઢીને સંખ્યાબંધ સેવકો સાથે ભારે હાથથી
સ્નાન કરવા આવ્યા, સંન્યાસી માત્રને પ્રણામ કરવાનો તેમનો રિવાજ
હોવાથી રામાનંદે મહાપ્રભુને પ્રણામ કર્યા અને તેમણે “ કૃષ્ણમાં
તમારી મતિ સ્થિર થાઓ ” એવો પોતાનો કાયમનો થક પડેલો
આશીર્વાદ સંભળાવ્યો. ત્યાં તો રામાનંદ અને મહાપ્રભુની “ મળા
દૃષ્ટો દૃષ્ટ. ” તેમણે રામાનંદને ગાઢ આલિંગન દીધું અને કહ્યું,
“ પંડિત સાર્વભૌમે મારી આગળ વિદ્યાનગરના સૂખા રામાનંદનાં
ભારે વખાણ કર્યાં હતાં. અને તેમને મારે અવશ્ય મળવું એવો
આગ્રહ પણ કર્યો હતો. તેથી તેમનો સમાગમ કરીને મારા ચિત્તની
શુદ્ધિ કરવાને સાર હતું અહિં આવ્યો છું. ” રામાનંદ કહે, “ તેજ
હું શૂદ્રાધમ રામાનંદ. ” આ રીતે તેમનું ઓળખાણ થયું.

રાત્રે મહાપ્રભુનો જ્યાં ઉતારો હતો ત્યાં સાદે વેષે માત્ર એક જ

સેવકને લઇને રામાનંદ આવ્યા. એકબીજાને વંદન કર્યા પછી મહા-પ્રભુએ પૂછ્યું, “ રાય મહાશય ! સાધ્ય અને સાધનનો નિર્ણય કરો. ” અપરિચિત સંન્યાસી આગળ પોતાના ધર્મનું ઉડામાં ઉડુ તત્ત્વ એકદમ જાહેર કરી દેવાનું રાયને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેથી તેણે ધણી જ સામાન્ય વાત કહી. રાય કહે, “ પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે વિષ્ણુની ભકિત કરવી એ ઉત્તમ સાધ્ય છે. ” મહાપ્રભુએ ડોકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું, “ એથી વધારે સારું જાણતા હો તો કહો. ” ત્યારે રામાનંદે નિષ્કામ કર્મનો, તે પછી ઈશ્વરને સર્વ કર્મ સમર્પણ કરવાનો અને ત્યાર પછી જ્ઞાનયુક્ત ભકિત કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો. પણ તેથી એ મહાપ્રભુને સંતોષ થયો નહિ. તેમણે તો “ હજી આગળ જાઓ, હજી આગળ જાઓ, ” એમ કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું. તમામ લૌકિક અને વૈદિક ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને અનન્ય ભાવે કૃષ્ણનું શરણ લેવું એ પરમ ધર્મ છે એવું જ્યારે રામાનંદે કહ્યું ત્યારે મહાપ્રભુએ પહેલી જ વાર જરાક સંતોષ બતાવ્યો; પણ હજી એ આગળ જાઓ એવી માગણી કરી.

ત્યારે હવે રામાનંદે ભગવદ્ગીતાએ પ્રખેધેલા ધર્મની અંતિમ મર્યાદા ઓળંગીને ભાગવત ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યો; અને પ્રથમ દાસ્ય, પછી સખ્ય, ત્યાર પછી વાત્સલ્ય અને છેવટે મધુરભાવનો મહિમા ગાયો. કૃષ્ણની સાથે સ્વામી સેવકનો સંબંધ ધણો સુંદર છે, પણ તેના કરતાં એ મિત્રભાવ વધારે મધુર છે. તેમાં ભકત અને ભગવાનની વચ્ચેનું અંતર ઓછું થાય છે અને નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિને વધારે અવકાશ મળે છે. તેના કરતાં એ વળી કોઇ માતા અથવા પિતા પોતાના બાળક પ્રતિ રાખે એવો વાત્સલ્ય પ્રેમ ભગવાનને ભકતની સાથે વધારે કોમળ અને મધુર પ્રેમબંધનથી બાંધી લે છે. એથી એ વધારે ઊંચા પ્રેમનું સ્વરૂપ એક હલેતી બાલાની તેના પ્રિયતમ ઉપરની પ્રીતિ છે. તેની અંદર અગાઉના ત્રણે સંબંધો આવી જાય છે

અને તે ઉપરાંત વાણીથી નહિ વર્ણવી શકાય એવા અતિ ગાઢ પ્રેમસંબંધનું દર્શન થાય છે. પ્રેમની આ છેલ્લી અવસ્થા જ્યારે રામાનંદે વર્ણવી ત્યારે મહાપ્રભુને ખૂબ સંતોષ થયો પણ હજી એક પગલું આગળ જાઓ એવી માગણી કરી.

રામાનંદ કહે, “ પ્રભુ ! તમે જે પ્રશ્ન કરો છો તે પૂછનાર જગતમાં કોઈ હશે એમ હું જાણતો ન હતો, કારણ કે તે મનુષ્યની ધારણા શક્તિની સીમાની બહારનો છે. ” એમ કહીને તેણે પોતાના અંતરનો અતિ ગૂઢ મર્મ જાહેર કર્યો અને રાધાનો પ્રેમ જે મધુર ઉર્જીવલ રસની પરાકાષ્ઠા છે તેનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું. એ પ્રેમ એટલે રસનો મહોદધિ. સંસારમાં જીવોમાં આવતો મધુરમાં મધુર અને પવિત્રમાં પવિત્ર પ્રેમ જેની એક કલિકા છે, જે બ્રહ્માંડનાયકને રસલોહપ બનાવે છે, જેના એક ચિન્દ્રમાં આખા વિશ્વને રસમાં ડૂબાડી દેવાનું સામર્થ્ય છે તે પ્રેમ—તે મહાભાવનું—વર્ણન થતાં રસનો મહાસાગર ઉછળ્યો અને પકતા તથા શ્રોતા બેઉ રસોન્મત્ત બની ગયા. મહાપ્રભુએ રાયને પ્રેમાલિંગન દીધું. રાયને આનંદની લહેર આવી ગઈ અને તેણે મહાપ્રભુની જગ્યાએ એક અહભૂત દસ્ય દીધું. કૃષ્ણની મેઘસ્થામ મૂર્તિના અંગપ્રત્યંગની સાથે પીંટાઈને તેની સાથે એકમેક થએલી રાધાની કનકોર્જીવલ મૂર્તિ દીધી. બેઉ મૂર્તિઓ ઘડીમાં એકાકાર થઈ જતી ત્યારે ત્યાં આગળ મહાપ્રભુ બેઠેલા દેખાતા. વળી ઘડીકમાં પૃથક્ થઈ જતી. તેમની અત્યૌકિક ભેદાભેદ લીલા એજ મહાપ્રભુનું નિગૂઢ સ્વરૂપ છે તે હવે ચતુર રામાનંદે જાણી લીધું, અને એ રસરાજ મહાભાવ મૂર્તિનું દર્શન થતાં તેને મૂંઝાં આવી ગઈ. થોડીવાર સુધી આ અપાકૃત સુખનો આસ્વાદ લેવા દીધા પછી મહાપ્રભુએ તેમને પુનઃ શુદ્ધિમાં આણ્યા.

પછી મહાપ્રભુએ કહ્યું, “ રાય મહાશય ! તમારા અનુગ્રહથી હું સાધ્ય તો જાણી શક્યો પણ સાધન વિના એ સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય

જ શી રીતે ? માટે તમે મારા ઉપર આટલી કૃપા કરી તો હવે સાધન માર્ગને વિષે પણ મને ઉપદેશ આપો.” રાય કહે, “ હું તો પોપટની માફક તમે જે બોલાવો છો તે બોલી રહ્યો છું. તમે જ વક્તા છો અને તમે જ શ્રોતા છો. પણ આગા કરો છો ત્યારે સાંભળો.

“ સાધનની પદ્ધતિ અને ક્રિયા અત્યંત નિગૂઢ છે. રાધા અને કૃષ્ણની લીલા એટલી નિગૂઢ છે કે દારય, સખ્ય અને વાત્સલ્ય રસનું અવલંબન કરીને એ લીલામાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. તેની ચાવી તો રાધાની સખીઓના જ હાથમાં છે. લીલાની યોજના કરનાર અને તેનો ધણામાં ધણો રસ આખનાર પણ તેઓ જ છે. રાધા અને કૃષ્ણ બેઉને તેઓ પૂતળાની માફક રમાડી શકે છે. જેઓ બાવથી એ સખીઓનું અનુસરણ કરે છે તેમને જ એ લીલામાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

“ એ સખીઓના અનેક ગુણોમાં એક ગુણ તો તેઓ તેમનો પોતાનો જ કહેવડાવે છે. તે એ કે તેમને કદી પણ કૃષ્ણના સમાગમનું સુખ જાતે ભોગવવાની ઇચ્છા થતી જ નથી. તેમને એ સુખ જાતે ભોગવવા કરતાં રાધા અને કૃષ્ણનું મિલન કરાવી આપવામાં કેટિંગણું સુખ પાપ્ત થાય છે. રાધા એ કૃષ્ણપ્રેમની કલ્પલતા છે અને સખીઓ એ કલ્પલતાનાં પાંદડાં છે. કલ્પલતાના મૂળમાં સીંચાએલો રસ જેમ પાંદડાંને જ આખરે મળે છે તેમ રાધાના સુખનો સાર ભાગ તો સખીઓ જ ભોગવે છે.

“ એ સખીઓના પ્રેમને “કામ” કહ્યો છે ખરો પણ તે આ જગતમાં જેવામાં અવતો કામ નથી. જેટલો સૂર્ય અને અંધકારની વચ્ચે તફાવત છે તેટલો જ ગોપીઓના પ્રેમ અને માયિક કામની (Lust) વચ્ચે છે. એવા પ્રકારનો કામ પોતાના સુખને માટે અલિ-

લાષા રખાવે છે ત્યારે પ્રેમ કૃષ્ણના સુખ અર્થે પોતાની જાતને પણ ભૂલાવી દે છે.

“જેમને આવા ગોપીઓના પવિત્ર ભાવની અભિલાષા હોય તેમણે વૈદિક રીતે કૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની લોકપ્રચલિત રીતિનો ત્યાગ કરીને કેવળ શુદ્ધ પ્રેમથી જ કૃષ્ણની અર્ચના કરવી; કારણ કે પ્રેમના અર્ધ સિવાય તે બીજું કશુંજ ગ્રહણ કરતા નથી. સાધકે પોતાના સ્વભાવને અનુકુળ હોય એવો દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય, અથવા મંદુર એમાંના કોઈ પણ એક ભાવનું અવત્તંબન કરીને ગોપીઓના અનુગત થઈને તે તે ભાવ મુજબ પોતાના મનથી રાધાકૃષ્ણની સેવા કરવાનો આરંભ કરવો. એ સેવાને માટે આ સ્થૂલ દેહ નિરુપયોગી છે તેથી કરીને સાધકે પોતાના ભાવને યોગ્ય સિદ્ધદેહની કલ્પના કરી લેવી. ક્રમેક્રમે જ્યારે તેની સાધના પરિપક્વ થશે ત્યારે એ સિદ્ધદેહ વડે તે પ્રેમલીલાના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરશે અને પોતે જેની સાધક અવસ્થામાં માત્ર ધારણા જ કરી હતી તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે. પરંતુ એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં તેણે લીલાના સ્મરણમાં ડૂબી જવું જોઈશે.”

મહાપ્રભુએ અતિ પ્રસન્ન થઈને રામાનંદને દૃઢ આલિંગન દીધું. રામાનંદે કહ્યું, “મારો ઉદ્ધાર કરવાને સાર તમે અહિં સુધી આવ્યા છો ત્યારે થોડા દિવસ રહીને મારા ચિત્તને શુદ્ધ કરતા જજો.” મહાપ્રભુ કહે, “હું તો તમારી ખ્યાતિ સાંભળીને તમારો સત્સંગ કરવાના ભોલથી અહિં આવ્યો છું. મેં તમારે વિષે જે સાંભળ્યું હતું તે સાચું હતું છે. ખરેખર તમે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનો મહિમા પૂરેપૂરો જાણો છો. તમે શા માટે થોડા દિવસની જ વાત કરો છો ? હું તો જીવીશ ત્યાં સુધી તમને છોડવાનો નથી મને તો એવી ઉમેદ છે કે આપણે પુરીમાં ભેગા રહીશું અને કૃષ્ણકથામાં જ સુખે દિવસ નિર્ગમન કરીશું.”

મહાપ્રભુ વિદ્યાનગરમાં ખીજા આઠ દિવસ રહ્યા. રોજ તે અને રામાનંદ ભેગા થતા અને કૃષ્ણકથાનો રસાસ્વાદ એક ખીજાને ચખાડતા. વિદ્યાનગરથી ઉપડીને મદ્રાસ ઈલાકાનાં અનેક શૈવ અને વૈષ્ણવ તીર્થોનાં દર્શન કરતા કરતા તે રામેશ્વર ગયા. માર્ગમાં અનેક રામઉપાસક વૈષ્ણવોને તેમણે કૃષ્ણપ્રેમની લગની લગાડી. રામેશ્વરથી કન્યાકુમારી આગળથી પસાર થઇને તેમણે ત્રાવણકોર અને મૈસુરનાં રાજ્યોમાં પ્રવેશ કર્યો. શંકરાચાર્યના શૃંગેરી મઠની અને મધ્વાચાર્યના પીઠસ્થાન ઉડુપીની મુલાકાત લીધી. આગળ ચાલતાં શ્રીરંગમ્ આવ્યું. ત્યાં મહાપ્રભુએ ચાતુર્માસ ગાળ્યા. એ સ્થાનમાં એમણે વેંકટ ભટ્ટ નામના રામાનુજ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવને ઘેર નિવાસ રાખ્યો હતો. તેના પુત્ર ગોપાલ ભટ્ટ જે વૃન્દાવનના છ મુખ્ય ગોસ્વામીઓમાંના એક થઈ ગયા છે તેમણે મહાપ્રભુને આશીર્વાદ મેળવ્યો.

શ્રીરંગમ્માં શ્રીરંગનાથના મંદિરમાં રોજ મહાપ્રભુ દર્શન કરવા જતા. ત્યાં એક નિરક્ષર બ્રાહ્મણ રોજ ગીતાનો પાઠ કરવા બેસતો. તેને વાંચતાં પણ પૂરું આવડતું નહિ અને વાંચતાં વાંચતાં એવી ભૂલો કરતો કે લોકો તેની ખૂબ મજાક કરતા. તોપણ તે બ્રાહ્મણ ગીતાનું વાચન કર્યું જતો. તેને ધણીવાર વાંચતાં વાંચતાં રોમાંચ થતો અને નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુ ટપકી જતાં. મહાપ્રભુએ તેની પાસે જઈને પૂછ્યું, “ભાઈ, ગીતાના કયા શ્લોકનો મર્મ તને આટલો બધો આનંદ આપે છે?” બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “મહારાજ ! હું તો મૂર્ખ છું. ગીતાનો વાચ્યાર્થ પણ હું સમજતો નથી. પણ મારા ગુરુની આજ્ઞા હોવાથી હું સાચું જૂઠું વાંચ્યા જ કરું છું. પણ હું ગીતા વાંચું છું તેટલો વખત મને અર્જુનના રથમાં બેસીને ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર કૃષ્ણની મેઘશ્યામલ મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે. તેથી કરીને મને ધણુંજ સુખ થાય છે. તેટલા જ માટે ગીતાનો પાઠ

છોડી દેવાનું મને મન થતું નથી.” મહાપ્રભુ કહે, “શાખાશ, ગીતાના વાચનનો સાચો અધિકારી તું જ છે; અને તેનો સાચો મર્મ તું જ સમજી ગયો છે.” એમ કહીને તેને પ્રેમાલિંગન દીધું.

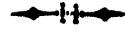
શ્રીરંગમ્થી મહાપ્રભુ પંદરપુર ગયા. ત્યાંથી નાસિક અને ખીજા રથજોમાં ફરતા ફરતા છેક તાપી અને નર્મદાના કિનારા સુધી આવી ગએલા એવો ઉલ્લેખ છે. દક્ષિણાત્ય પ્રદેશોમાંથી તેઓ પોતાની સાથે બે અમૂલ્ય પુસ્તકો ખૂબ જતન કરીને લેના આવ્યા. એક બિલ્વમંગલનું રચેલું “કૃષ્ણકર્ણામૃત” અને ખીજું “બ્રહ્મસંહિતા.” મહાપ્રભુના સંપ્રદાયને લગતું જે દાર્શનિક સાહિત્ય પેદા થયું છે તેની ભીત્તિ આ બેઉ પુસ્તકો ઉપર રચાએલી છે.

નર્મદા નદીને કિનારેથી મહાપ્રભુ પાછા અગ્નિકોણ તરફ વળ્યા, અને નિઝામના રાજ્યમાં થઈને ગોદાવરીની ખીણમાં પેદા થોડાં અઠવાડીયાના પ્રવાસ પછી પાછા વિજ્ઞાનગર આવી પહોંચ્યા. દરમ્યાન રામાનંદે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું મોકલાવી દીધું હતું અને મહાપ્રભુની સાથે જ પુરીમાં કાયમનો નિવાસ કરવાની તેણે તૈયારી કરી દીધી હતી.

લગભગ બે વર્ષની ગેરહાજરી પછી મહાપ્રભુ પુરી આવી પહોંચ્યા. એટલી ટૂંકી મુદતમાં તેમણે આખા દક્ષિણ ભારતમાં પગે ચાલીને પ્રવાસ કર્યો. છતાં દક્ષિણના ધર્મ અને સાહિત્યમાં તેમણે પ્રેરેલી ચેતનાની નિશાનીઓ હજી જોવામાં આવે છે. *

— — —

પ્રકરણ ૨૨ મું.

રથયાત્રા.

મહાપ્રભુના પુનરાગમનના સમાચાર નવદ્વીપના લકતોએ જાણ્યા એટલે અદ્વૈત આચાર્યની આગેવાની નીચે ખસેં વૈષ્ણવો રથયાત્રાને ટાંકણે પુરી જવાને માટે તૈયાર થયા.

વાસુદેવ સાર્વભૌમ જેવા લઘ્વપ્રતિષ્ઠ પંડિતના ધર્મપરિવર્તનની વાત આરિસના તે સમયના રાજા પ્રતાપરુદ્ધે સાંભળી, એટલે તેણે તેમની પાસેથી મહાપ્રભુની બધી લકીકત જાણી લીધી, અને તેમનાં દર્શન કરીને તેમનું શરણ લેવાને તે રાજા અત્યંત અધીરો બની ગયો. મહાપ્રભુ પાછા આવ્યા એટલે તેણે સાર્વભૌમ અને રામાનંદની માર્ગે પોતાને એકવાર દર્શનનો લાભ આપવાની અરજ કરી. પણ તેમણે કહ્યું કે “રાજા અને સ્ત્રીઓનું દર્શન સંન્યાસીને માટે નિષિદ્ધ છે. એ રાજા ગમે તેવો ભકત હોય તો પણ તે આખરે રાજા જ. જેમ પાપાણુ અથવા કાષ્ટની બનાવેલી સ્ત્રીની મૂર્તિનાં દર્શનથી સંન્યાસીના મનમાં સંસારની વાસનાઓ પુનઃ જાગૃત થવાનો સંભવ છે તેમ રાજાનું પણ સમજવું. કાંતો તમે મારી સાથે રાજાનો મેળાપ કરાવવાનો આગ્રહ છોડો અગર તો હું પુરી છોડું.”

આ ઉત્તરથી તો રાજા પ્રતાપરુદ્ધની આતુરતા વધારે ઉગ્ર થઈ. તેણે કહ્યું, “આગ પડો મારા રાજ્ય ઉપર! તેમણે સૌનો ઉદ્ધાર કર્યો અને હું માત્ર રાજા થયો એટલા માટે જ મને ટાળી મૂક્યો? જો મારું રાજત્વ મારા ઉદ્ધારની આડે આવતું હોય તો હું આગે જ રાજમુકુટને તજી દેડ કમંડળ લેવા તૈયાર છું.” આની મહા-

પ્રભુના મન ઉપર કાંઈકે અસર થઈ અને ભકતોએ પણ વિનતિ કરવામાં કયાશ ન રાખી, ત્યારે તેમણે પોતાનો એક જૂનો અંચલો પ્રસાદી તરીકે રાજાને મોકલવાની રજા આપી. રાજાએ તેને મહા મૂલ્યવાન ભેટ તરીકે સ્વીકારીને માથે ચડાવ્યો. પણ તેણે મહાપ્રભુનાં દર્શન કરવાની લાલસા છોડી નહિ. આખરે રામાનંદે એક યુક્તિ રચી. તેણે રાજાને નહિ તો યુવરાજાને દર્શન આપવાની મહાપ્રભુ પાસેથી કબૂલાત લીધી. રાજપુત્ર રંગે શામળો પણ દેખાવડો હતો અને ચતુર રામાનંદે તેને કૃષ્ણના જેવાં જ વસ્ત્રાલંકારથી એવો શણગાર્યો કે તેને જોતાં જ સૌ કોઈને કૃષ્ણનું ભાન થાય. આવા વેશમાં રાજપુત્રને રામાનંદ મહાપ્રભુની પાસે તેડી લાવ્યા. તેને જોતાં જ તેમને કૃષ્ણનું ઉદ્દીપન થયું અને એકદમ તેને ગાઢ પ્રેમાલિંગન દીધું અને તે આલિંગનની સાથે તેનામાં કૃષ્ણપ્રેમનું સિંચન કર્યું.

મહાપ્રભુ પુરી આવ્યા એટલે તેમની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર નવદ્વીપમાંથી ખસીને પુરીમાં સ્થિર થયું, અને તેમના ભકતોમાંથી પણ ઘણાકે ત્યાં ખેંચાઈ આવ્યા. સાર્વભૌમ અને રામાનંદ તો હતા જ. રામાનંદના જેવા જ શ્રીજી મર્મજી ભકત અને સાથી સ્વરૂપ ચાલ્યા આવ્યા. આ ભકતમંડળમાં રોજ રોજ નવા આવનારાઓનો ઉમેરો થવા લાગ્યો. રાય ભવાનંદ, કાશી મિત્ર, શિખિ મહાન્તી અને ઓરિસાની મીરાં માધવી દાસી, બ્રહ્માનંદ ભારતી, પરમાનંદ પુરી, પંડિત ગદાધર, વક્રેશ્વર એવા અનેક ભકતોનું તારામંડળ મહાપ્રભુની આસપાસ એકઠું થયું. ઓરિસાના લોકો એકલા જગન્નાથને જ માનતા. તેઓ મહાપ્રભુને તેમના ઇષ્ટદેવ જગન્નાથનું જ દ્વિતીય સ્વરૂપ માનવા લાગ્યા. જ્યારે તે બહાર નીકળતા ત્યારે “ જય ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ! ” “ જય સચલ જગન્નાથ ! ” એવા જયનાદથી તેમને વધાવી લેતા.

હવે રથયાત્રાનો દિવસ નજીક આવ્યો. ળંગાળા વૈષ્ણવોની ટોળા પુરીને એક છેડે આવેલા નરેન્દ્ર સરોવર આગળ આવી પહોંચી. થોડા જ વખતમાં હવે તેમના પ્રાણેશ્વર મહાપ્રભુનો તેમને મેળાપ થશે એ વિચારે તેમને ઉન્મત્ત બનાવી દીધા હતા. નરેન્દ્ર-સરોવરથી મહાપ્રભુના નિવાસસ્થાન સુધી તેઓ પ્રેમોન્મત્ત અવસ્થામાં કીર્તનોની હેલી મચાવતા, નાચતા, કૂદતા અને પૃથ્વીપર આજોડતા ચાલ્યા આવ્યા. ઓરિસ્સાના રહેવાશીઓને માટે આ તદ્દન નવું જ દ્રશ્ય હતું. આવાં પ્રાણોન્માદકારી કીર્તન અને આવા પ્રેમોન્મત્ત, લક્ષિતશ્ચરા વૈષ્ણવો તેમને કાઠ જૂદી જ દુનિયામાંથી આવ્યા હોય એમ લાગ્યું. તેમને જોવાને આખું ગામ દોડી આવ્યું. અગાસીઓ ઉપર લોકોની ઠઠ જમી. પ્રતાપરુદ્ર પોતે પણ વાસુદેવ સાર્વભૌમ અને ગોપીનાથની સાથે એક અગાસીમાં બેઠો. ખોલ અને કરતાલની સાથે કીર્તનના ધ્વનિથી આકાશ ગજવતા ળંગાળા લકતો આવતા દેખાયા. એ કીર્તનો ખરૂં જોતાં મહાપ્રભુની પ્રેરણાથી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં અને તેમણે જ તેમની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા હરી હતી. પુરીનું ખધું વાતાવરણ લક્ષિતનાં પ્રબળ આદોલનથી કંપી ઉઠ્યું. તેઓ જેમ જેમ પસાર થતા ગયા તેમ તેમ ગોપીનાથ રાજને આગેવાનોનું ઓળખાણ કરાવતા ગયા. તેણે કહ્યું, “ પેલા સૌથી આગળ ચાલે છે તે વયોવૃદ્ધ અને સૌને વંદનીય અદ્વૈત આચાર્ય. તેની પાછળ આવે છે તે ભકત શિરોમણિ શ્રીવાસ. પેલા જરા શરીરે સ્થૂળ દેખાય છે તે હરિદાસ ઠાકુર. તેની પાછળ ચાલે છે તે મુરારિ ગુપ્ત. તેના પછી આવે છે તે વાસુદેવ, ગોવિન્દ અને માધવ. એ ત્રણ ભાઈઓ છે અને એમનાં રચેલાં પદો મહાપ્રભુને ભાવોન્મત્ત કરી દે છે. એ બધાની પાછળ આવનાર શિવાનંદ સેન, જે આ બધા યાત્રાળુઓની વાટખરચી પૂરી પાડે છે. તેની પાછળ પેલા રહ્યા વાસુદેવ દત્ત, સત્યરાજ ખાન અને ગુણુરાજ ખાન. ” રાજને

સાનંદાશ્ચર્ય થયું અને તેણે કહ્યું કે આવા તેજોમંડિત ભક્તોનો સમૂહ મેં અગાઉ કદી જોયો નથી.

મહાપ્રભુએ એકેએક ભક્તને પ્રેમાલિંગન દીધું અને પછી પોતાને હાથે જ સૌને મહાપ્રસાદ પીરસીને જમાડયા. જમ્યા પછી રાજાએ તેમને માટે આપેલા વિશાળ ઉતારામાં જઈને સૌએ આરામ લીધો. હરિદાસ અગાઉ મુસજ્જમાન હતા. તેથી તેમની પોતાની ધમ્મજા અલગ રહેવાની હતી. તેમને માટે તેવા એક સ્વતંત્ર નિવાસસ્થાનનો મહાપ્રભુએ બંદોબસ્ત કરાવ્યો અને એજ મકાનમાં હરિદાસે બાકીનું આખું જીવન પસાર કર્યું.

સાંજે મંદિરના આંગણામાં મહાસંકીર્તન કરવાની મહાપ્રભુએ આજ્ઞા પ્રકટ કરી. તેમણે પોતાના ભક્તોને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા. દરેક વિભાગની આગેવાની અદ્વૈત, હરિદાસ, વક્રેશ્વર એવા એકેએક અગ્રણી ભક્તને આપી અને પોતે વારા ફરતી ચારે વિભાગોમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા. જેઓ સાંઝે નૃત્ય કરતા તેમને મહાપ્રભુ રિમત વદનથી અને આલિંગનથી ઉત્તેજિત કરતા. આસપાસની અગાસીઓમાં આ વિગ્લ દશ્ય જોવા સાંઝે લોકો એકઠા થયા. રાજા પણ પોતાની રાણીઓ સાથે એક અગાસી ઉપર મહાપ્રભુનું દર્શન અને નૃત્ય જોવા સાંઝે બેઠો. ઓરિસામાં તેમનું આ પહેલું જ જાહેર સંકીર્તન હતું. ખેલ કરતાંની રમઝટ જમી અને માયકના સ્વર નીકળ્યા એટલે તરત જ મહાપ્રભુ હાંકાર કરીને નૃત્ય કરવા ઉભા થયા. આઠે આઠ સાત્ત્વિક ભાવ તેમની દેહલતા ઉપર પ્રકટી નીકળ્યા અને તેમના પ્રેમાશ્રુથી બાળુએ ઉભેલા લોકો છંટાઈ ગયા.

બીજે દિવસે ગુંડિયામાર્જન કરવાનું હતું. પુરીથી બે માર્મિલને અંતરે આવેલા એક મંદિરને “ગુંડિયા” કહે છે. રથયાત્રાને દિવસે જગન્નાથ રથમાં બેસીને ત્યાં જાય છે અને સાત દિવસ સુધી ત્યાં જ રહે છે. એ મંદિરને રથયાત્રાને આગલે દિવસે

પાણીથી ઘોઘને માફસુક કરવાની ક્રિયાને “ગુંડિયામાર્જન” કહે છે. આ વર્ષે મહાપ્રભુએ પોતે જ આ કામ ઉપાડી લીધું. કેટલાક ભકતો સાવરણીથી વાળતા ગયા અને ખીજ પાણીના ઘડા રેડતા ગયા. વાળતાં વાળતાં વારંવાર હરિગોલની ગર્જના થતી અને કેટલાક ભકતો આનંદમાં આવી જઈને નૃત્ય પણ કરતા. મહાપ્રભુને તો આજનો પ્રસંગ ભારે હર્ષનો હતો; તેમણે સૌના કરતાં વધારે કામ કયું હતું; કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે જગન્નાથ રાજવૈભવને એક કારે મૂકીને રાધાની સાથે તેના કુંજમાં એક સપ્તાહ ગાળવાને આવવાના હતા અને તેમના સત્કારને માટે કુંજને શણગારવાની આ બધી તૈયારી હતી.

તેને ખીજે દિવસે સવારમાંથી જ પુરી યાત્રાળુઓથી ભરાઈ ગયું. જગન્નાથનો રથ ગુંડિયા તરફ જવા લાગ્યો તેનો સાથ કરવા માટે મહાપ્રભુએ પોતાના ભકતોને સાત વિભાગમાં ગોઠવી દીધા. દરેકને પોતાને હાથે ચંદન અને પુષ્પની માલાઓથી શણગાર્યા. થોડાક રથની આગળ અને બાકીના રથની પાછળ કીર્તન અને નૃત્ય કરતા કરતા ચાલવા લાગ્યા. વૈષ્ણવોના સમુદાયરૂપી વાદળમાંથી કીર્તનનાંદરૂપી વરસાદ વરસી રહ્યો. તેમના કીર્તનના ધ્વનિ આગળ ખીજું કંઈ જ સંભળાતું નહિ. આ વખતે દેશદેશના યાત્રાળુઓએ પ્રેમભક્તિનું મહા અદ્ભૂત દસ્ય દીધું.

મહાપ્રભુની આનંદની તો આજે સીમા જ નહતી. આજે તે પોતાને ભૂલી જઈને રાધાના ભાવથી પૂરેપૂરા અનુભાવિત થઈ ગયા હતા અને રાધા પોતે જ પોતાની પ્રિયસખીઓની સાથે દીર્ઘકાલ-બ્યાપી વિરહવેદના વેદ્યા પછી કૃષ્ણને પોતાની કુંજ તરફ તેડી જતી હોય તેમ સાક્ષાત્ રાધા જ બની ગએલા મહાપ્રભુ તેમના ભકતોની સાથે જતા હતા. તે ચાલતાં ચાલતાં નૃત્ય કરવા મંડી

જતા અને વારંવાર પોતાના પ્રિયતમ તરફ ક્રોધ ન જુએ તેમ
છાનામાના મીઠી નજર નાખી લેતા. અષ્ટ સાત્ત્વિક વિકાર એક સામટા
તેમના દેહ ઉપર પ્રકટી નીકળ્યા. રોમાંચ તો એવો અદ્ભૂત થવા
લાગ્યો કે વાળનાં મૂળ આગળ ન્હાનાં ન્હાનાં ઢીમાં થઇ આવ્યાં
અને લોહીના ટશીઆ ફૂટી નીકળ્યા. તેમના દાંત કકડવા લાગ્યા અને પસી-
નાથી આખું શરીર ભીંજાઇ ગયું. “જગન્નાથ” શબ્દનો પૂરો ઉચ્ચાર
કરવાનું તેમને માટે અશક્ય થઇ પડ્યું તેથી “જ-જ-ગ-ગ” એવા
તૂટક તૂટક ઉચ્ચાર જ માત્ર તેમના મુખમાંથી નીકળતા. તેમનાં
નેત્રમાંથી અશ્રુની પિચકારીઓ ઉડી અને તેને આજુબાજુનાં
માણસો ઉપર છંટકાવ થતો ગયો. પળે પળે તેમના શરીરનો રંગ
પણ બદલાતો હતો. મ્હોડેથી શીણના ગોટા નીકળતા. ક્રોધવાર
ચાલતાં ચાલતાં સ્થિર થઇ જતા. ક્રોધવાર પૃથ્વીપર આળોટી પડતા.
ક્રોધવાર મૃત્યુના જેવી પ્રગાઠ મૂર્છા આવી જતી. વળી પાછા
ઉભા થઈને નૃત્ય કરવા મંડી જતા ત્યારે પ્રેમસરોવરમાં સોનાતું
કમળ ડોલતું હોય તેવા દેખાતા.

રથ ગુંડિયા જઇ પહોંચ્યો ત્યારે મહાપ્રભુ વિશ્રાન્તિ લેવા
સાર નજીકના એક બગીચામાં જઇ બેઠા. હજી તેમની કૃષ્ણચેતનાની
ખુમારી ઉતરી ન હતી. આ તકનો લાલ લઇને રામાનંદના દહેવાથી
રાજા પ્રતાપરુદ્ર ત્યાં જઇ પહોંચ્યો અને ભકતોની રજા લઇને
મહાપ્રભુના પગ દબાવતો બેઠો. આવા પ્રકારની સેવા કરતાં કરતાં
તેણે ગોપીગીતના શ્લોક એક પછી એક બોલવા માંડ્યા. મહાપ્રભુને
ગોપીગીત અતિ પ્રિય હતું. પહેલો જ શ્લોક ગવાઇ રહ્યો એટલામાં
તો તેમને શરીરે રોમાંચ થવા લાગ્યો અને બીજા બે ત્રણ ગવાયા
એટલે તો તે ઉઠીને બેઠા થયા અને આ શ્લોકનો ગાનાર કોણ
છે તેનો કશો વિચાર કર્યા વગર તેને ગાઠ પ્રેમાલિંગન દીધું અને
કહ્યું, “ભાઈ ! તેં આજે મારા કાનમાં અમૃત રેડી દીધું. હું

સંન્યાસી તને બીજું તો શું આપું પણ કૃતજ્ઞાપૂર્વક બેટું છું.” રાજની મનઃકામના પૂર્ણ થઈ ગઈ. અને તે દિવસથી મહાપ્રભુને “પ્રતાપરુદ્રના સંત્રાતા” એવું નવું નામ મળ્યું.

રથયાત્રા પૂરી થઈ એટલે બાંગાળાથી આવેલા ભકતો સ્વ-દેશ જવાને તૈયાર થયા. મહાપ્રભુએ નિત્યાનંદને એકલાને જ પોતાની પાસે તેડાવ્યા અને તેમનો હાથ પકડીને ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું, “શ્રીપાદ! માનવ જાતિનું દુઃખ જોઈને મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. તેનો ઉદ્ધાર તો કરવો જ જોઈએ. તમે જાણો છો કે એ કામ મારાથી બને એવું નથી. માટે તમે જ એ કાર્ય ઉપાડી લો. સૌનો ઉદ્ધાર કરો. નામ અને પ્રેમની જાહેર લાક્ષણી કરો. નીચ, બેચ, પંડિત, મૂર્ખ—સૌનો ઉદ્ધાર કરજો. કાંઈને પડતો મૂકશો નહિ. કઠિન હૃદયના પંડિતો ઉપર વિશેષ કૃપા કરજો. આ મારી મ્હોટામાં મ્હોટી અભિલાષા તમારા વિના બીજું કાણુ પૂર્ણ કરે? વારંવાર પુરી આવતા નહિ. બાંગાળામાં જ કરજો અને આટલું મારું કહ્યું કરજો. હું તમારા એકલાના ઉપર જ ભરોસો રાખું છું. તમારા પ્રચાર કાર્યમાં રામદાસ, ગદાધરદાસ અને બીજા ભકતો તમારી મદદમાં રહેશે અને તમારું નૃત્ય જોવા હું પણ અવાર નવાર આવતો રહીશ. ”

નિત્યાનંદે આ આદેશ માથે ચડાવ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મહાપ્રભુ પાછા જન્મભૂમિમાં.

હવે મહાપ્રભુને પાછી વૃન્દાવનની રહ લાગી. વારંવાર તે સ્થાનને યાદ કરી કરીને ઉંડા નિઃશ્વાસ નાખતા. “અરે ! હું ક્યારે વૃન્દાવનનાં દર્શન કરીશ ” એવો વલોપાત કરતા. કોઈ યાત્રાળુ ત્યાંની રજની એક કણિકા તેમને આપતો ત્યારે કોઈ મહા મૂલ્યવાન વસ્તુ મળી હોય તેમ ગાંડા ગાંડા ચર્ધ જતા અને હર્ષોન્મત્ત બનીને વૃત્ત કરતા. રોજ રોજ તે સ્વરૂપ અને રામાનંદના કાલાવાલા કરીને કહેતા કે મને એકવાર વૃન્દાવન જઈ આવવાની રજા આપો. પણ તેમનો વિયોગ સહન કરવા ભકતો રાજી ન હતો તેથી કંઈ ને કંઈ ખજાનાં કહાડીને તેમને રોકી રાખતા. આ પ્રમાણે બે વર્ષ નીકળી ગયાં. મહાપ્રભુને હવે અઠાવીશમું વર્ષ બેઠું. એક દિવસ તેમણે ભકતોને કહ્યું, “મને વૃન્દાવન જવાની લગની લાગી છે તમારા કહેવાથી હું બે વર્ષ સુધી મારી ઇચ્છાને દબાવીને બેઠો છું. પણ મારે જવું તો જોઈએ જ. તમે રજા આપો તો જઈ; કારણ કે તમારા સિવાય મારે બીજું છે પણ કોણ ? ” ભકતો સમજ્યા કે હવે તેમને વધારે રોકી રાખવામાં ડહાપણ નથી.

તેથી એક દિવસ જગન્નાથની આજ્ઞા લઈને મહાપ્રભુ વૃન્દાવન જવા તૈયાર થયા. સ્વરૂપ, રામાનંદ, હરિદાસ, પરમાનંદ પુરી, શ્રદ્ધાનંદ ભારતી, ગદાધર, સાર્વભૌમ અને બીજા ઘણા ભકતો તેમની સાથે ચાલી નીકળ્યા. રામાનંદે તો જિંદગીમાં કદી પણ ચાલીને મુસાફરી કરી ન હતી; તેથી તેમને નાદુરુદ પાલખીમાં બેસવું પડ્યું. મહાપ્રભુએ પોતાની આગળ આગળ ચાલતી કૃષ્ણની

મૂર્તિ દીઠી એટલે તેને ભેટવા દોડ્યા. પણ એટલામાં બીજે નજર પડતાં ત્યાં આગળ તે મૂર્તિ દેખાઈ એટલે તો તેમણે બ્રહ્મવરા બનીને ચારે દિશાએ દોડવા માંડ્યું. વૃક્ષ ઉપર નજર પડે એટલે ત્યાં પણ તે ખરીબ. તરત તે વૃક્ષપર ચઢી જતા અને વળી નીચે જોવા જતાં તેને જમીનપર દેખતા એટલે ઝાડ પરથી કૂદી પડતા. આમ કરતાં શરીર પણ છોલાયું પરંતુ તેનું જ્ઞાન જ શાનું હોય ?

આવી હાલતમાં તેમણે કટક સુધી મુસાફરી કરી. અહિં રાજા પ્રતાપરુદ્રે તેમના સત્કારને માટે તૈયારી કરી રાખી હતી. રાજાએ આવીને તેમના ચરણ આગળ રાજમુકુટ મૂક્યો. પોતાના પ્રાંતિક સૂબાઓને આજ્ઞા કરી દીધી કે થોડે થોડે અંતરે માંડવા બંધાવો અને મહાપ્રભુ તથા તેમના સાથીઓને માટે જોઈતી વસ્તુઓ તૈયાર રાખો. પોતાના રાજ્યની સીમા સુધી સૌને વળાવવા માટે બે મંત્રીઓને રાજાએ આજ્ઞા કરી. તેઓ રાત દિવસ મહાપ્રભુની સેવામાં હાજર રહેતા. કટક આગળ જ્યાં મહાપ્રભુએ મહા નદી બોળંગી ત્યાં આગળ રાજાએ એક સ્મારક ચણાવ્યું, જે અઘાપિ ત્યાં મોજૂદ છે. આજે ત્યાં આગળ મહાપ્રભુનાં ચરણચિહ્ન અને એક મંદિર જોવામાં આવે છે. રાજા બોલ્યો, “આ સ્થળ મારે માટે સૌથી મહોત્તું તીર્થ છે. રોજ હું ત્યાં જ સ્નાન કરીશ અને ત્યાં જ માફ મરણ થાય એમ હું ધૃષ્ટિ.” નદીના કિનારા ઉપર હાથી ઉપર બેસીને રાણીઓ મહાપ્રભુનાં દર્શનની રાહ જોતી હતી. તેમણે તેમને દૂરથી જોયા અને કૃષ્ણપ્રેમથી તેમનાં હૃદય પરિપૂર્ણ થઈ ગયાં. દૂર રહ્યા રહ્યા એક દષ્ટિથી જ સામાના હૃદયમાં પ્રેમભક્તિનો સંચાર કરવાની અલૌકિક શક્તિનો મહાપ્રભુએ અહિં પરિચય કરાવ્યો.

ગદાધરે પુરીમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કરીને ક્ષેત્રસંન્યાસ લીધો હતો. મહાપ્રભુની સાથે આવવામાં તે પોતાના વ્રતનો અનાદર કરતા હતા. તેમના તરફ ગદાધરની એવી ગાઢ ભક્તિ હતી કે કોઈ

પણ ભોગે તે તેમની સાથે જ રહેવા ઈચ્છતા હતા. પણ મહાપ્રભુથી એ પ્રવચન કેમ ચલાવી લેવાય ? તેમણે ગદાધરને પાછા જવાનો હુકમ કર્યો. તે ધણું એ રડ્યા, કંકળ્યા પણ તેની દરકાર ન કરતાં મહાપ્રભુએ હોડીમાં પગ મૂક્યો ત્યારે ગદાધરને મૂઝાં આવી ગઈ.

ભકતોનો આવો અસાધારણ પ્રેમ બીજા કોઈ ધર્મપ્રવર્તકે ભાગ્યે જ સંપાદન કર્યો હશે. એમના ભકતોના ઉદ્દગાર એકત્ર કરીએ તો નિર્મળ પ્રેમભક્તિની એક સંહિતા તૈયાર થાય. જુઓ એક દષ્ટાંત:-

રાગ-મંજલ.

* જલેર જીવ કાંદે દેખિયા પ્રતિબિંબ
કાનને કાંદયે પશુપાખી.
તરવા પુલકિત પાપાણુ દરવિત
શુનિયા અંધ કાંદે ડાકિ.
અપરૂપ ગોરાચાંદર દેહ.
અસીમ અનુભવ એક મુખે કિ કહવ ?
મને જે મુખે ના આઘસે સેહ. ધ્રુવ.
કુલેર કુલવધુ પુકરિ સેહ કાંદે,
બધિર જડ કાંદે ધાન્દે;
માયેર રતન છાડિ દૂધેર બાલક
ના જાનિ કિવા લાગિ કાંદે.

● ગોરાંજની મોહિની અદ્ભૂત છે. તેનું પ્રતિબિંબ જોઈને જલચર જીવો મોહિત થાય છે, વૃક્ષો પુલકિત થાય છે, પંચર પીગળી જાય છે અને આંખળાં પણ તેને મળવા તલસે છે. મારા પાર વિનાના અનુભવોને હું શી રીતે વર્ણવું ? જે મનમાં છે તે ચપ્પે વડે નથી કહી શકાતું. ગોરાંગે સૌને મોહ લગાડ્યો છે. કલવતી સતીઓ પણ તેને માટે જૂરે છે. માને ધાવતાં બાળકો પણ તેને જોઈને ધાવતાં રહી જાય છે. આવો કરુણામય અવતાર કદી થવાનો નથી. તેણે ચતિત, મૂખ, જડ, બુદ્ધિમાન સૌના ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો.

એમન અવતાર હોખેક નાહિ આર
કેવલ કરુણાર સિંધુ,
પતિત મૂઢ જડ અજડ ઉદ્ધારિલો
કેવલ વંચિત ભેલો જડુ.
ચંદુનંદન.

મહાપ્રભુના આગમનના સમાચાર તેમની આગળ આગળ ફેલાઈ ગયા હતા. તે કટકથી નીકળીને ખંગાળા પહોંચ્યા ત્યાં સુધીને આખે રસ્તે લોકો દિવસના દિવસ સુધી તેમની રાહ જોતા ઉભા હતા. આવું માન અને આવો પ્રેમ દિગ્વિજય કરીને સ્વદેશ પાછા ફરતા મ્હોટા સમરવિજેતાઓને પણ મળ્યાં નથી. આ પ્રમાણે તેઓ બધા ઓરિસાની સીમા સુધી પહોંચ્યા. હવે એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ. નદીને સામે કિનારે મુસલમાન કિલ્લેદાર રહેતો હતો. ઓરિસાના કિલ્લેદારે મહાપ્રભુને કહ્યું કે હું તેની સાથે સંધિ કરીને * પિચ્છલદ્દ સુધીનો પરવાનો મેળવી આવું ત્યાં સુધી તમે થોભી જાઓ.

પણ મહાપ્રભુએ તો આ મુશ્કેલીનો નિકાલ એમની વિલક્ષણ રીતે આણી નાખ્યો. તેમનાં દર્શન આવેલા હજારો માણસોના કાલાહલથી સામે કિનારે રહેતા પેલા મુસલમાન કિલ્લેદારને શક થયો કે રખેને હિન્દુઓ લડાઈની તૈયારી કરતા હોય. ખાતમી કહાડવાને માટે તેણે પોતાના એક જાસુસને મોકલ્યો. તેણે મહાપ્રભુને દીઠા અને જેવું ધણાને થતું તેવું તેને પણ થયું. પ્રેમોન્મત્ત દશામાં તે કિલ્લેદાર પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો કે “ પુરીથી હિન્દુઓનો કોઈ મ્હોટો પીર આવેલો છે અને તેની સાથે બીજા એ ધણા ઓલી-આઓ છે. લોકો બધા તેમને જોવા ભેગા થયા છે. કાણ જાણે તેનામાં એવું જાદુ છે કે તેને એકવાર જોયા પછી કોઈને ઘેર

* ગંગા સમુદ્રને મળે છે ત્યાં આગળતું ખંગાળાની હદનું એક ગામ.

જવાનું મન જ થતું નથી; અને બધા “કૃષ્ણ કૃષ્ણ” કરે છે, નાચે છે અને ગાય છે. એવું એવું ત્યાં ચાલી રહ્યું છે. આટલું કહેતાં કહેતાં તો તે જસુસને નાચવાનું મન થઈ આવ્યું કરણ કે તેના દિલમાં આનંદની ભરતી સમાતી ન હતી. તેનો ચેપ પેલા કિલ્લેદારને લાગ્યો અને તેને થયું કે એ પીરને જોવો તો જોઈએ જ. તેથી કરીને તેણે જ ઓરિસાના કિલ્લેદારને કાગળ લખ્યો અને મહાપ્રભુને જોવા આવવાની રજા માગી. આના જવાબમાં પેલાએ લખ્યું કે ભલે આવો; પણ વિના હથિયારે આવજો. તમારા જનન અને આખરની સલામતીને માટે શંકા ન લાવશો. એટલે તે આવ્યો અને મહાપ્રભુને પગે પડ્યો. તેની આંખમાંથી ચોધાર અન્નુ વહી જવા લાગ્યાં. મહાપ્રભુએ તેના તરફ અમીભરી દષ્ટિ કરી અને ઘણાજ મીઠા અવાજે કહ્યું કે “કશી ચિન્તા ન કરશો. કૃષ્ણનામ લો એટલે તમારું શ્રેય જ થશે.” તેણે પોતાના તરફથી જ સૌને પિચ્છલદલ સુધી પહોંચાડી દેવાનું માથે લીધું. માર્ગમાં ચાંચીઆનો ભય હોવાથી તેણે દશ હોડીઓમાં સશસ્ત્ર સિપાઈઓને બેસાડ્યા અને તેમના રક્ષણ નીચે આખા રસાલાને રવાના કરી દીધો. પોતાના ચાણાની હદ સુધી તે મુસલમાન ભક્ત પણ સાથે આવ્યો. મહાપ્રભુથી છૂટા થતી વખતે તે ચોદ્ધો રડી પડ્યો. પણ દયાસાગર મહાપ્રભુએ તેને સાંત્વન આપ્યું અને પોતાને હાથે જ મહાપ્રસાદ આપીને તેને રજા આપી.

પિચ્છલદલ પહોંચ્યા પછી તેમણે હોડીમાં બેસીને ગંગાને કિનારે કિનારે જવા માંડ્યું. નદીને બેઉ કિનારે લોકો ઉભેલા તો ખરા જ અને હોડી તેમની આગળથી પસાર થાય એટલે હુરિઓલના ધ્વનિથી આકાશ ગાજી ઉઠે. રસ્તામાં મહાપ્રભુ *પાણિહારીમાં રાધવ પંડિતને ઘેર રહ્યા. ત્યાંથી *કુમારહટ્ટા જઈને શ્રીવાસ પંડિતને મળ્યા

● આ બધાં ગામ કલકત્તાથી ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર માઈલને છેડે છે.

આવ્યા. શિવાનંદ સેન અને વાસુદેવ દત્તના આગ્રહથી તેમને * કાંચનાપાડા જવું પડ્યું. હવે તેમનો સાથ કરનાર લોકોની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ કે તેમના કાલાહલથી કંટાળીને મહાપ્રભુ એકલા જાનામાના નાસીને x વિદ્યાનગરમાં વાચસ્પતિને ઘેર ભરાઈ બેઠા. ત્યાં પણ દર્શન કરવાને ઘેલા થએલા લોકોએ તેમને ઠરોતે બેસવા ન દીધા. લોકોથી રસ્તા ભરાઈ ગયા અને ચાલવાનો અવકાશ ન રહ્યો. જાપરાં પર એટલા બધા લોક ચડી બેઠા કે તે દેશની માટીની ભીંતો બેસી ગઈ. ત્યાંથી કંટાળીને મહાપ્રભુ નાઠા અને હાલ ન્યાં નવદ્વીપ વસ્યું છે ત્યાં આગળ તે વખતે કુલીઆ ગામ હતું ત્યાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં એક સપ્તાહ રહ્યા. તે ન્યાં જય ત્યાં કીર્તન તો ખરું જ. હજારો માણસોએ જીવન સફળ કર્યો. સાત દિવસ અને સાત રાત્રિ પર્યંત વિરાટ કીર્તનયજ્ઞ ચાલ્યો.

પછી ત્યાંથી મહાપ્રભુ ખંગાળાની તે વખતની રાજધાની ગૌડ નગર સુધી ગયા. લોકો તો એવા ઘેલા થયા હતા કે તેમનો પીછો છોડતા ન હતા. ભૂખ, તરસ, પરિશ્રમ, ઉગ્મગરો, એ બધું મહાપ્રભુના દર્શનના સુખ આગળ વિસારે મૂકી દેતા. ખંગાળાના તે વખતના પાદશાહના મંત્રીઓ તેમનાં દર્શન આવ્યા. તેઓ અસલ દક્ષિણાત્ય આદિજો હતા. બેડ સગા ભાઈ થતા હતા. તેમની સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાની પ્રવીણતાની કદર કરીને પાદશાહે તેમને “સાકર-મલ્લિક” અને “દ્વિરખાસ” એવી પદવીઓ આપી હતી. મહાપ્રભુએ તેમનો ઘણા પ્રેમથી સત્કાર કર્યો. બેડ ભાઈ સંસારમાંથી મુક્ત થવા તલપી રહ્યા હતા. મહાપ્રભુએ તેમને સાંત્વન આપતાં કહ્યું, “ખોતાની જાતને તૃણવત્ ગણીને કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરતા રહો. તે તમારાં સંસારનાં બન્ધન કાપ્યા વગર નહિ રહે. એ વખત આવી લાગે ત્યાં સુધી જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ધરતું બધું કામકાજ

કરતી કરતી પોતાના પ્રિયતમનું સ્મરણ કરતી રહે છે, તેમ સંસારનાં કામકાજ કરતાં કરતાં કૃષ્ણનું પ્રતિક્ષણ સ્મરણ કરતા રહેવું.” આટલું કહીને તેમણે ખેંચીને આશીર્વાદ દીધો અને તેમનાં નામ રૂપ અને સનાતન પાડ્યાં.

જતી વખતે સનાતને કહ્યું, “આટલા મોટા જનસંઘને લઈને ઘૃન્દાવન જવું ઉચિત નથી.” મહાપ્રભુને આ સૂચના ગમી અને તરત જ ત્યાંથી પાછા ફર્યા. રસ્તામાં અદ્વૈત આચાર્યને ઘેર દશ દિવસ થોભ્યા. શચીદેવી પુત્રને મળવા માટે શાંતિપુર આવ્યાં. આ તેમનો છેલ્લો મેળાપ હતો. સપ્તગ્રામના ધનવાન જમીનદારનો પુત્ર રઘુનાથ દાસ ન્હાનપણથી જ વિરક્ત થયો હતો. તે આવીને મહાપ્રભુને પગે પડ્યો. તેને તેમણે કહ્યું, “ઘેર જઈને સંસારથી નિર્લેપ રહીને કૃષ્ણનું ભજન કર. વખત આવશે ત્યારે કૃષ્ણ તેના સેવકને ખેંચી લીધા વગર રહેશે જ નહિ.”

શાંતિપુરથી ઉપડીને મહાપ્રભુ સીધા પુરી આવ્યા. ત્યાંના ભકતો આતકની માફક તેમની વાટ જોતા હતા તે પ્રસન્ન થયા. મહાપ્રભુએ ગદાધરને કહ્યું, “હું તને રડાવીને ગયો તેથી મારાથી ઘૃન્દાવન ન જવાયું.” ગદાધર કહે, “પ્રભુ ! તમે જ્યાં હો ત્યાં ઘૃન્દાવન જ છે. બધાં તીર્થ ત્યાં જ એકત્ર થાય છે. તમે તો માત્ર લોકશિક્ષાને માટે જ તીર્થ દર્શન કરો છો.”

પછી એરિસ્સાના ભકતો આગળ મહાપ્રભુએ રૂપ અને સનાતનની વિદ્યા અને વૈરાગ્યનાં ભારે વખાણ કરતાં કહ્યું, “સનાતને મને ઘણી જ ડહાપણ ભરેલી શીખામણ દીધી. ઘૃન્દાવન તો અતિ એકાન્ત અને દેવદુર્લભ સ્થાન છે. હું ત્યાં એકલો જ અથવા એકાદને સાથે લઈને જઈશ. વાદીગરની માફક હજારો માણસોને સાથે રાખીને કાંઈ ઘૃન્દાવન જવાય ?”

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મહાપ્રભુ અને તેમના ભક્તો.

મહાપ્રભુએ પોતાના એક એક ભક્તની માર્ફતે જૂદા જૂદા ગુણોના ઉચ્ચતમ આદર્શોનો જગતને પરિચય કરાવ્યો છે. એમાંના કેટલાકની સાથે વાચકની ઓળખાણ કરાવીએ. રામાનંદને તો વાચક સારી રીતે જાણે છે. તેમના જ જેવા ખીજ મર્મસ્પર્શ ભક્ત અને સાથી સ્વરૂપ હતા. એમને એક રીતે મહાપ્રભુના ખાનગી મંત્રી પણ કહી શકાય. મહાપ્રભુનો મહિમા જેમ જેમ લોકોમાં જાણીતો થતો ગયો તેમ તેમ વિદ્વાનો, ધર્મજિજ્ઞાસુઓ તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા. લેખકો પોતાના રચેલા ગ્રંથો તેમના અભિપ્રાય માટે વાંચી સંભળાવવા આવતા. હવે એમાંના એવા પણ ઘણા હોય કે જેમની સાથે ચર્ચામાં ઉતરવાથી અથવા જેમના ગ્રંથના શ્રવણથી મહાપ્રભુના અતિ કોમળ હૃદયને કલેશ થાય. તેથી સ્વરૂપે એવી વ્યવસ્થા કરી કે કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રથમ તેમને મળ્યા વગર મહાપ્રભુ પાસે ચર્ચા કરવા માટે જઈ શકે નહિ; તેમજ તે પ્રથમ વાંચી જોઈ પસંદ કરે તે જ ગ્રંથ તેમને વાંચી સંભળાવાય. સ્વરૂપ પોતે બારે વિદ્વાન હતા અને મહાપ્રભુના હૃદયના ખુણેખુણાથી વાકેફ હતા. મુલાકાત કરવા આવનારની અથવા તેમના રચેલા પુસ્તકની તે ક્ષણવારમાં કિંમત કરી લેતા. આ પ્રતિબંધ ચર્ચા કરવા આવનારને માટે જ હતો. દર્શન કરવાની હરકોઈને છૂટ હતી.

ખીજ એક ભક્ત જગદાનંદ. તે શિવાનંદ સેનના ભાણે જ થાય. તેમની ભક્તિમાં પ્રેમ અને મમત્વનું પ્રમાણ વધારે. મહાપ્રભુ સાઈં સાઈં ખાય અને આરામથી રહે એ તેમને ઘણું ગમે. પ્રસાદમાંથી

સારામાં સારી વસ્તુઓ પહેલેથી જૂદી કહાડી લે અને આવી આવીને મહાપ્રભુના બાણમાં ફેંકી જાય અને નાખતી વખતે તેમને એવી આંખ ખતાવે કે તેમને ખાધે જ છૂટકો. મહાપ્રભુ કાંધ પણ પાથર્યા વગર જમીન ઉપર જ હાથનું ઓશીકું કરીને સૂતા. જગદાનંદથી આ સહન થાય નહિ. તેમણે જાતે શ્રમ લઇને ૩ પીંચું અને તેમાંથી એક તળાઇ અને ઓશીકું બનાવ્યાં. સ્વરૂપે કહ્યું, “ પ્રભુ ! જગદાનંદે આ બે ચીજો તમારે સાફ તૈયાર કરી છે. ” મહાપ્રભુએ કહ્યું, “ ત્યારે હવે એક પક્ષંગ પણ લેતા આવોને ! ” પછી જગદાનંદે એક ખીજ તદખીર રચી. કેળનાં પાંદડાંને નખથી ચીરી ચીરીને ઝીણા રેસા બનાવ્યા. મહાપ્રભુનાં જૂનાં વસ્ત્રોની ખોળ કરીને તેની એક ગોઠડી અને ઓશીકું તૈયાર કર્યાં. આખરે હારીને આ વસ્તુઓનો ઉપયોગ તેમને કરવો જ પડ્યો.

જગદાનંદને વળી એકવાર એવી ઉર્મિ થઈ આવી કે મહાપ્રભુને માથે ચંદનાદિ તેલ ધસ્યું હોય તો તેમના મગજને ઠંડક રહે અને રાત્રે સારી નિદ્રા આવે. કોઇને કશું કહ્યા વગર કોઇ સારા વૈદ્ય પાસે ચંદનાદિ તેલ તૈયાર કરાવ્યું અને કાંચના પાડાથી તે તેલનો ઘડો પોતાને માથે મૂકીને ખસો ગાઉની વાટ કાપીને પુરી આવ્યા અને તે ઘડો મહાપ્રભુના અંગત સેવક ગોવિંદદાસને આપ્યો. જગદાનંદે રોજ ગોવિંદનો જીવ ખાય કે પેલું તેલ મહાપ્રભુને માથે ધસ્યું કે નહિ ? પણ મહાપ્રભુને તેલ ચોળવાનું કહેવાની ગોવિંદની કે ખીજ કોઇની હિંમત ચાલે નહિ. તેમણે જ્યારે તે તેલની વાત જાણી ત્યારે જગદાનંદને બોલાવીને કહ્યું, “ સંન્યાસીથી કાંધ તેલ ચોળાય ? તમે આટલો શ્રમ કર્યો તે વ્યર્થ ન જાય માટે તેલ જગન્નાથના મંદિરમાં મૂકી આવજો. ” જગદાનંદને ઝાંઝ ચડી. એકદમ ઉઠ્યા અને તેલનો ઘડો હાથમાં ઉપાડીને ધબધબ કરતા આવ્યા અને મહાપ્રભુના પગ આગળ જ જમીનપર અક્ષણીને ફેાડી નાખ્યો.

ત્રીજા એક રાઘવ પંડિત હતા. પાણિહાટીમાં તેમનું ઘર હતું. તેમને દમયન્તી કરીને એક બહેન હતી. એ બાઈને એવો જ શોખ લાગેલો કે ઘણા વખત સુધી જેનો સ્વાદ બગડે નહિ એવી ખાદ્ય વસ્તુઓ બનાવી બનાવીને એકઠી કરી રાખતી અને જ્યારે રથયાત્રાને પ્રસંગે રાઘવ પંડિત પુરી જવા તૈયાર થતા ત્યારે પેલી વસ્તુઓનો મ્હોટો કંડીઓ તેમને સોંપતી અને કહેતી કે આમાંની એકેએક ચીજ મહાપ્રભુને ખવડાવજો. રાઘવ પંડિત એ પ્રેમનો બોજો ખાંધ ઉપર મૂકીને પુરી લઈ જતા અને દમયન્તીએ બનાવેલી વસ્તુઓ લકત-વત્સલ મહાપ્રભુ પણ માગી માગીને ખાતા.

ચોથા હતા દામોદર પંડિત. એ ખરાને ખરું કહે અને ભલા ભૂપની પણ શરમ રાખે નહિ. મહાપ્રભુની ભૂલ થાય તો તેમને પણ તડને ફડ સંભળાવી દેતાં અચકાય નહિ. હવે બન્યું એમ કે પુરીમાં મહાપ્રભુનો જ્યાં નિવાસ હતો ત્યાંના બ્રાહ્મણનો ન્હાનો છોકરો રોજ તેમની પાસે આવતો. છોકરો સૌને જ્ઞાલો લાગે એવો હતો અને મહાપ્રભુને તો ન્હાનાં બાળક ગમતાં. એ બાપ વગરનો બાળક તેમની સાથે ખૂબ હળી ગયો. પણ દામોદરને આ વાત ગમે નહિ. તે છોકરાને દામોદર આંખો બતાવે, ધમકાવે પણ ખરા પણ તેને મહાપ્રભુના હાથનો સ્પર્શ એવો મીઠો લાગે કે ફરીફરીને તેમની પાસે આવીને બેસે. આખરે દામોદરથી ન રહેવાયું. તેમણે કહ્યું, “પ્રભુ! હવે તમારી કીર્તિ આખા ગામમાં અને થોડીવારમાં બધે ફેલાઈ જવાની.” એકાએક દામોદરનો કોપ શાથી સળગી ઉઠ્યો તે બોળા મહાપ્રભુ સમજે શી રીતે? તેમણે પૂછ્યું, “દામોદર! છે શું?” દામોદર કહે, “બીજું કંઈ નહિ, પણ આ છોકરો છે બાપ વગરનો અને તેની મા છે યુવાન અને રૂપાળી. એ છોકરાને તમારી પાસે વારેવારે આવવા દેવાથી નિંદાખેર લોક તમારી નિંદા કરશે.” મહાપ્રભુએ દામોદર પંડિતને ખૂબ ધન્યવાદ આપ્યો.

એકવાર કુલીનગ્રામ નિવાસી રામાનંદ બ્રહ્મ અને સત્યરાજ ખાન મહાપ્રભુની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા. “પ્રભુ ! અમે તો સંસારીઓ છીએ. કૃપા કરીને અમારે માટે યોગ્ય સાધન માર્ગ બતાવો. અમારે શું કરવું તેની અમને ચોક્કસ આજ્ઞા જ કરજો.” મહાપ્રભુ બોલ્યા, “કૃષ્ણનું ભજન કરો, વૈષ્ણવોની સેવા કરો, અને અહોનિશ નામનો જપ કરો.” સત્યરાજે કહ્યું, “પ્રભુ ! અમારે વૈષ્ણવને ઓળખવા કેવી રીતે ?” મહાપ્રભુએ ઉત્તર દીધો, “જે પોતાને મ્હોડેથી એકવાર પણ કૃષ્ણનું નામ લે છે તેને ખીજા લોકોના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણજો. કૃષ્ણનામમાં એટલું સામર્થ્ય છે કે તેનો માત્ર એક જ વાર ઉચ્ચાર કરવાથી પાપ માત્રનો નાશ થઈ જાય છે અને નવે પ્રકારની ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. નામ જ સર્વ-શક્તિમાન છે. તેનો જપ કરવા માટે ગુરુ પાસે દીક્ષા લેવાની જરૂર નથી, અધરી ક્રિયાઓ કરવી પડતી નથી; પણ તેનો એક વાર ઉચ્ચાર કરવાથી દરેક જણ અધમ ચાંડાલ પણ પાવન થઈ જાય છે. સંસારનાં બંધનોમાંથી નામ વડે મુક્તિ તો મળે છે જ. પરંતુ મુક્તિ આપવાનું કામ તેનું ગૌણ કાર્ય છે. તેનું મુખ્ય કામ ચિત્તને કૃષ્ણોન્મુખ કરવાનું અને કૃષ્ણપ્રેમનો ઉદય કરવાનું છે.”

તોપણ તેમના મનનું પૂરેપૂરું સમાધાન થયું નહિ. તેથી તેઓ ખીજા વાર મહાપ્રભુની પાસે આવ્યા ત્યારે પૂછવા લાગ્યા કે વૈષ્ણવ કોને કહેવો અને તેનાં લક્ષણ કયાં ? મહાપ્રભુ જરાક હસ્યા અને બોલ્યા, “જે પોતાને મ્હોડેથી માત્ર એક જ વાર “કૃષ્ણ” એવો ઉચ્ચાર કરે છે તેને વૈષ્ણવ ગણવો. જેને મ્હોડેથી અહોનિશ કૃષ્ણનામનો ઉચ્ચાર થયા જ કરે છે તેને ઉચ્ચ કોટિનો વૈષ્ણવ ગણવો. પણ જેનાં દર્શન કરવાથી જ ખીજાને કૃષ્ણનું નામ લેવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ આવે તેને વૈષ્ણવોત્તમ ગણવો.” આ રીતે મહાપ્રભુએ ઉત્તમ, મધ્યમ અને સામાન્ય વૈષ્ણવનાં લક્ષણ બતાવ્યાં.

એક દિવસ મહાપ્રભુની પાસે ભક્તો બેઠા હતા તેમાં મુરારિ ગુપ્ત પણ હતા. મહાપ્રભુએ તેમને આલિંગન દીધું અને પછી બધા ભક્તોને કહેવા લાગ્યા:—“સાંભળજો, મુરારિ ગુપ્તનાં નિષ્ઠા અને ભક્તિ કેવાં અચળ છે, તેનું એક દષ્ટાંત તમને કહીશ. એકવાર મેં તેને કહ્યું, નંદનંદન કૃષ્ણ માધુર્યના નિકેતન છે. તે જ અદ્વય બ્રહ્મ છે, સર્વ અવતારોના મૂળ છે, રસિક અને વિદગ્ધ છે. તે પોતે મધુર છે અને તેમની લીલાઓ પણ તેટલી જ મધુર છે. માટે તમે રામની સેવા કરો છો તે છોડી દઇને કૃષ્ણની સેવા કરવા માંડો અને મન, વચન તેમ જ કર્મથી તેનું જ શરણ લો.’ હું મુરારિને ઘણી વાર આવી સલાહ આપતો તેથી અને માંડે તે ઘણું માન રાખે છે તેથી તેના મન ઉપર અસર થઇ અને તેણે કૃષ્ણની ભક્તિ કરવાનું કબૂલ પણ કર્યું. પણ રાત્રે ઘેર ગયા પછી તેના મનને અતિશય કલેશ થવા લાગ્યો. આટલા દિવસ સુધી જેમની ભક્તિ કરી તે રામની સેવા છોડાય નહિ અને મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું મન કબૂલ કરે પણ નહિ. સવારમાં આવીને મુરારિ મારે પગે વળગી પડ્યા અને રડી પડ્યા. પછી તે બોલ્યા, ‘હું તો રામને વેચાઇ ચૂક્યો છું. તેમની સેવા છોડી દેવાનો વિચાર કરતાં જ માંડે હૃદય ચીરાઇ જાય છે. બીજા બાળુથી વિચાર કરું છું તો તમારી આજ્ઞા તોડવાનો અપરાધ થાય છે. માટે એવી કૃપા કરો કે આજે જ માંડે મૃત્યુ થાય અને તેથી હું આ ધર્મસંકટમાંથી છૂટું.’ આ સાંભળીને હું ઘણોજ ખુશ થઇ ગયો. મેં કહ્યું, ‘અરે મુરારિ! ધન્ય છે તમને! કેવી તમારી દૃઢ નિષ્ઠા? કેવી અચળ તમારી ભક્તિ? મારી આજ્ઞાથી પણ તમે તમારી નિષ્ઠામાંથી ચલિત ન થયા!’ માટે હું તમને સૌને કહું છું કે નિષ્ઠા અને ભક્તિને માટે તમે બધા મુરારિ ગુપ્તનું અનુકરણ કરજો. પોતાના ઇષ્ટદેવતા તરફ ભક્તને એવી દૃઢ શ્રદ્ધા અને એવો અચળ પ્રેમ હોવાં જોઇએ કે તે દેવતા જાતે

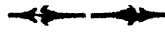
આવીને ભક્તને ચલાયમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તોપણ ભક્તનું મન ડઝે નહિ.”

પછી મહાપ્રભુ વાસુદેવ દત્તની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મોતાનાં વખાણ સાંભળીને વાસુદેવ શરમાઈ ગયા અને તેમણે મહાપ્રભુને કહ્યું, “ પ્રભુ! જગતનું પરિત્રાણ કરવાને માટે તમે અવતર્યા છો. તેથી કરીને હું તમારી પાસે એક વરદાન માગું છું. એ વરદાન તમારે માટે જરાએ અધરૂં નથી અને વળી તમે દયાના સાગર છો. જો તમે ઇચ્છા કરો તો હું જે માગવાનો વિચાર કરું છું તે તમે સહેલાઈથી આપી શકશો. માનવજાતિનું દુઃખ જોઈને મને નિરંતર પરિતાપ થયા કરે છે. માટે સૌનાં પાપનો બોજો મને ઉપાડી લેવા દો. હું તેમને બદલે કોટિ કોટિ જન્મ સુધી નરકયાતના ખુશીથી ભોગવીશ પણ તમે પ્રાણી માત્રને જન્મ મરણનાં બંધનમાંથી અને સંસારનાં દુઃખભોગમાંથી આજો ને આજો જ મુક્ત કરી દો.”

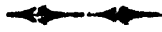
વાસુદેવની આ પ્રાર્થના સાંભળીને મહાપ્રભુને એટલું બધું લાગી આવ્યું કે તેમનાં નેત્રમાંથી અશ્રુબિન્દુ ટપકવા લાગ્યાં, અને ગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યા, “વાસુદેવ, તમારા જેવા ભક્તને મહોડેથી આવી પ્રાર્થના સાંભળતાં મને આશ્ચર્ય નથી થતું. તમે કૃષ્ણના પૂર્ણ કૃપાપાત્ર છો. કૃષ્ણ તેમના ભક્તોની કામના પૂર્ણ કરેછે જ. મોતાના ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા ઉપરાંત તેમને બીજું કશું કામ જ હોતું નથી. તમે જગતનાં પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ ઇચ્છ્યું એટલે તે તો થઈ જ ગયું એમ માની લેજો. તમારે તેમને માટે નરકે જવાની કશી જ જરૂર નથી. આખા અઘ્તાંડનો એક સામટો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તમારા જેવા ભક્તની ઇચ્છા જ બસ છે. એક અઘ્તાંડનો ઉદ્ધાર થઈ જાય એમાં કૃષ્ણનું જાણ પણ શું? કોટિ કોટિ અઘ્તાંડમાંથી એકનો ઉદ્ધાર થઈ જાય તેથી કાંઈ વિશ્વનો વ્યાપાર ઓછો જ બંધ થવાનો છે? ઉમરડાના ઝાડને લાખો ફળ લાગે છે. એક એક ફળમાં કેટલાએ જીવો ઉત્પન્ન

થાય છે. તે પ્રમાણે કાટિ કાટિ જીવોથી ભરેલાં કેટલાંએ અઢાંડો વિરળના કારણવારિમાં તરતાં હોય છે. તેમાંનું એક અઢાંડાં ઓછું થાય તેથી કૃષ્ણને શું ? અરે ! અધાં અઢાંડોના જીવો એક સામટા મુક્ત થાય તો એ શું ? કૃષ્ણ તેની ઇચ્છાશક્તિથી બીજાં કરોડો નવાં અઢાંડો ઉપજાવી શકે છે.”

આ સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા વૈષ્ણવોએ “હરિ બોલ ” એવો જયધ્વનિ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

મહાપ્રભુ વૃન્દાવન ગયા.

આમ કરતાં કરતાં વર્ષાઋતુ પૂરી થઈ અને શરદ ઋતુ બેઠી એટલે મહાપ્રભુ વૃન્દાવન જવા તૈયાર થયા. સ્વરૂપ અને રામાનંદની રજા લઈને, બીજા કોઈ સાથે આવવાની હઠ ન કરે તેટલા વાસ્તે રાતોરાત પુરી છોડ્યું. આ વખતે તેમણે અક્ષયભદ્ર ભટ્ટાચાર્ય નામના એક બ્રાહ્મણ સેવકને પોતાની સાથે લીધો. તેમણે ઘણી જ ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું અને કટકની ડાબી બાજુએથી આગળ વધીને છાટાનાગપુરનું જંગલ જે ઝારિખંડ કહેવાતું હતું તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની વૃન્દાવનની યાત્રા એ તેમના જીવનનો એક અતિ અદ્ભૂત અને ગંભીર પ્રસંગ છે. તેમણે પુરી છોડ્યું તે વખતથી જ તેમની બાહ્યચેતના લગભગ લુપ્ત થઈ હતી અને તેટલા જ પ્રમાણમાં તેમની કૃષ્ણચેતના ગાઢ બની ગઈ હતી. મૂર્તિમંત એમ નરતનુ ધારણ કરીને નૃત્ય કરતો કરતો જતો હોય તેમ તે ચાલ્યા જતા હતા. કૃષ્ણના નામનું કીર્તન કરતા કરતા

મહાપ્રભુ ગાઢ અરણ્યમાં પેઠા. વાઘ, ચિત્તા, ગેંડા અને હાથી તેમને જોતાં જ રસ્તો આપવા લાગ્યા. વનપશુઓ તેમની સામે જોઈ રહેતાં, પછી પાસે આવતાં અને પિતાની આગળ બાળકો લાડ કરે તેમ પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તેમની આગળ લાડતાં અને ખેલતાં. આખે રસ્તે બધું વાતાવરણ પ્રેમમય બની ગયું. હિંસક પ્રાણીઓ પોતાની હિંસક વૃત્તિ ભૂલી ગયાં. વાઘ અને હરિણ એક બીજાને ચુંબન કરવા લાગ્યાં અને સૌ મહાપ્રભુના ચરણ આગળ આજોટવા લાગ્યાં. તેમના પ્રેમથી આકર્ષાઈને ઘણે દૂર સુધી તેમની પાછળ પાછળ જતાં અને બહુજ આદેશ ગયા પછી ઉભાં રહેતાં અને ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખીને પાછાં વળતાં. મહાપ્રભુ આ અવાચક પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમભરી દષ્ટિ નાખતા અને તેમનાં લાડથી ઘણા પ્રસન્ન થતા. નદીઓ, ઝરણાં, લીલીછમ વનસ્પતિથી છવાયેલા ડુંગરાની હારમાળા, ઉંચેથી પડતા જળધોધ, એ બધાં મનોરમ પ્રાકૃતિક દશ્યોથી તેમને ઘણા જ આનંદ થતો અને તેમની કૃષ્ણચેતના વધારે ઉત્તેજિત થતી. “હુરિ! હુરિ!” એવો મધુર ઉચ્ચાર તે કરતા એટલે વનપશુઓ મંત્રમુગ્ધ બની જતાં અને વૃક્ષો તથા લતાઓ નવપલ્લવિત થઈ જતાં. અરણ્યવાસી લોકો તેમને મ્હોડેથી મધુર હુરિનામ સાંભળીને પાવન થતા અને ઘણાક તો સાચેસાચા ભકતો જ બની જતા. જેમ તેમણે અગાઉ આખા દક્ષિણ ભારતમાં પ્રેમભક્તિનો પ્રચાર કર્યો તે જ રીતે ઝારિખંડના વન્યપ્રદેશના રહેવાસીઓનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો. જંગલને જોતાં તેમને વૃન્દાવન સાંભરતું અને દરેક પર્વત તેમના મનમાં ગોવર્દનનું સ્મરણ તાજું કરી આપતો. માર્ગમાં આવતી ન્હાની મ્હોટી દરેક નદી તેમની આંખે ચમુના જ દેખાતી.

આ પ્રમાણે પ્રેમની લ્હાણી કરતા કરતા મહાપ્રભુ ઝારિખંડનું જંગલ ઓળંગીને ઉધાડા પ્રદેશમાં દાખલ થયા. કેટલાક દિવસની મજલ પછી તેઓ કાશી આવી પહોંચ્યા અને આવ્યા તેવા જ

મણિકર્ણિકાના ઘાટ પર સ્નાન કરવા ગયા. જે પૂર્વ અંગાળવાસી તપન મિશ્રને તેમણે કેટલાંક વર્ષો અગાઉ કાશી રહેવા જવાની આજ્ઞા કરી હતી તે, તે જ ઘાટ પર સ્નાન કરતો હતો. મહાપ્રભુ સંન્યાસીને વેશે હતા તોપણ તેને ઓળખતાં વાર લાગી નહિ. તે આવી તેમને ચરણે પડ્યો. તેમને વિશ્વનાથનાં દર્શન કરાવીને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. પોતાને હાથે તેણે મહાપ્રભુના ચરણ ધોયા અને તે ચરણોદક તેણે તેમ જ તેનાં બધાં ધરનાંએ પીધું. પછી તેમને બિક્ષા કરાવી. ભોજન પછી મહાપ્રભુ જરાક આરામ લેવા સૂતા ત્યારે તપનમિશ્રનો પુત્ર રઘુનાથ તેમના પગ દાખવા બેઠો. ચંદ્રશેખર નામનો એક કાયસ્થ લહીઓ તેમનું નામ સાંભળીને દર્શન કરવા આવ્યો અને તે જ ઘડીએ તેણે આત્મસમર્પણ કરી દીધું. એક મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ વાનપ્રસ્થ થઈને કાશી રહેવા આવ્યો હતો તે પણ થોડાક વખતમાં મહાપ્રભુનો ભક્ત થયો. આ રીતે અદ્વૈતવાદના ગઠ જેવા ગણાતા કાશીમાં આ ત્રણ જણ સૌથી પહેલાં મહાપ્રભુના અનુગત થયા.

કાશીમાં કોઈ મહા તેજસ્વી સંન્યાસી આવેલો છે, એવા સમાચારને આખા શહેરમાં ફેલાઈ જતાં જરાએ વાર ન લાગી. શંકરાચાર્યના જમાનાથી કાશી અદ્વૈતવાદી સંન્યાસીઓનો એક મજબૂત કિલ્લો બની ગયું હતું. સોળમી શતાબ્દિના આરંભમાં એ સંન્યાસી-મંડળના નેતા પ્રકાશાનંદ સુરસ્વતી હતા. વેદાંતના પ્રવચનકાર તરીકે તેમનું સ્થાન આખા આર્યાવર્તમાં અદ્વિતીય હતું. તેમની ખરોખરી કરે એવો માત્ર એક જ પંડિત હતો અને તે વાસુદેવ સાર્વાભૌમ. મહાપ્રભુનું નામ તેમણે કેટલાંક વર્ષ થયાં સાંભળ્યું હતું. એ વૃદ્ધ, શાસ્ત્ર તપસ્વીને કાણુ જાણે શાથી તેમના તરફ ભારે ધૃણા પેદા થઈ હતી. ન્યારે વાતનો પ્રસંગ નીકળે ત્યારે તે કહેતા કે ચૈતન્ય મૂર્ખ અને ભાવોન્મત્ત સંન્યાસી છે. અભણ લોકોને તે માંડા

ખનાવીને નચાવતો ફૂદાવતો ફરે છે. ત્યારે વાસુદેવના ધર્મપરિવર્તનના સમાચાર તેમણે સાંભળ્યા ત્યારે તો તેમના ખીજવાટનો પાર જ ન રહ્યો. તે દિવસથી તેમણે મહાપ્રભુને જાદુગર તરીકે જાહેરમાં વગોવવા માંડ્યા. મહાપ્રભુ પુરી હતા ત્યારે તેમને નીચ આક્ષેપોથી ભરેલા કેટલાક કાગળો પણ લાખ્યા અને હિંમત હોય તો કાશી કેમ નથી આવતા એવું આહવાન પણ કરેલું. તેજ જાદુગર હવે સંન્યાસીઓના ગઠમાં આવીને ત્યાંના શ્રીમત અને જ્ઞાનનિષ્ઠાથી ભરેલા વાતાવરણમાં પ્રેમભક્તિનો તરંગ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો તે જોઈને તેમના આશ્ચર્ય અને ખીજવાટની હદ ન રહી.

ઉપરોક્ત મહારાષ્ટ્રીય આત્મણુ નિયમીત રીતે પ્રકાશાનંદનું વેદાંત-પ્રવચન સાંભળવા જતો હતો. તેણે ઉત્સાહના વેગમાં મહાપ્રભુના સમાચાર પ્રકાશાનંદના મંડળમાં જાહેર કર્યા. તેણે કહ્યું, “એક તરુણ અને અલૌકિક સૌન્દર્યવાન સંન્યાસી આપણા શહેરમાં આવ્યા છે. શુદ્ધ સુવર્ણના જેવું તો તેનું કલેવર છે. કમળ જેવાં અને પ્રેમઝરતાં તેનાં નેત્રો છે. કોઈ દેવતા હોય એવું તેનું ઓજસૂ છે. તેના દર્શનથી જ સૌના હૃદયમાં ભક્તિનો ઉદય થઈ જાય છે. મને તો એમજ લાગે છે કે તે સાક્ષાત્ ભગવાનનો જ અવતાર છે.—” પણ પ્રકાશાનંદે તેને આગળ બોલતો અટકાવીને કહ્યું, “જાણ્યો, જાણ્યો તમારો ભગવાનનો અવતાર! પેલો ચૈતન્ય જ કેની? તે મૂર્ખ, ભાવોન્મત્ત સંન્યાસી છે અને વળી જાદુગર છે. દેશમાં બધે રવડતો ફરે છે અને આખો વખત નાચે છે અને ગાય છે. એણે કેટલાએ સારા સારા માણસોની જિંદગી બરબાદ કરી નાખી છે. એનામાં એવી મોહિની છે કે જે એને જીએ છે તે એને ભગવાનનો અવતાર માની લે છે. વાસુદેવ સાર્વભૌમ જેવો મહા વિદ્વાન નૈયાયિક પણ એની મોહિનીથી બચવા પામ્યો નથી. પણ આ કાશીમાં કાંઈ એની ભાવોન્મત્તતાનું બબ્બર નથી. છતાં પણ હું તમને સૌને ચેતવણી

આપું છું કે કોઇ તેની પાસે જતા જ નહિ. ગયા તો ફાસાબ જાણો.”

આવા વચનથી પેલા મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણને બહુ ખેદ થયો. તેણે મહાપ્રભુની પાસે જઇને બધું વૃત્તાંત કહ્યું. તેમણે હસીને કહ્યું, “બહુ સાર. કાશીમાં મારી ભાવોન્મત્તતાના ગ્રાહક નહિ મળે તો જે લાવ્યો છું તે ઓછો જ પાછું લઇ જવાનો હતો ? સસ્તે ભાવે વેચીશ અને તેના એ લેનાર નહિ મળે તો મરત વહેંચીને આસ્થો જઇશ.”

ખીજે દિવસે તો મહાપ્રભુ પ્રયાગ જવા હિપડી ગયા. એ સાંભળીને પ્રકાશાનંદે કહ્યું, “જેયું કેની ? કેવો નાઠો ? એવાં માણસોથી કાશીમાં ટકાય ખરું કે ? પ્રયાગથી મથુરા સુધી મહાપ્રભુ ચમુના નદીને કિનારે કિનારે આસ્થા. જ્યારે જ્યારે ચમુનાનાં કાળાંબૂરાં પાણી તેમની નજરે પડતાં ત્યારે ત્યારે તે હર્ષોન્મત્ત થઇને દોડી જતા. ધણીવાર તો તે પાણીમાં ને પાણીમાં જ બેશુદ્ધ થઇ જતા અને બહાર કહાડતાં ધણી મુસ્કેલી પડતી. મથુરા નજીક આવ્યું તેમ તેમ તેમની કૃષ્ણચેતના અતિ ગાઢ થતી ગઇ. શહેર દેખાયું કે તરત તેમણે જમીન પર સૂઇને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં, અને ખૂબ નૃત્ય કર્યું. સ્વાભાવિક રીતે તેમને જોવાને આસંપાસના લોકો ભેગા થયા અને થોડી જ વારમાં હજારો માણસો પ્રેમોન્મત્ત બનીને નૃત્ય કરતાં થયાં. મથુરામાં લોકવાયકા ફેલાઇ કે કૃષ્ણ સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરીને આવ્યા છે, એટલે તો દૂર દૂરનાં ગામડાંના લોકો દોડી આવવા લાગ્યા. મથુરાથી એક સતોડીઓ બ્રાહ્મણ તેમના સાથી થયો. તે પ્રજનો ભોમિયો હોવાથી તેણે તેમને બધે ફેરવ્યા. માધવેન્દ્ર પુરીએ પુનઃસ્થાપન કરેલી ગોપાલની મૂર્તિનાં પણ દર્શન કરાવ્યાં. એ સ્વરૂપને જોઇને તેમણે ધણા વખત સુધી નૃત્ય કર્યું.

મહાપ્રભુ પ્રજમાં જેટલા દિવસ રહ્યા તેટલા દિવસ તેમને પોતાના દેહનું જાન લેશ માત્ર પણ રહ્યું ન હતું. નિર્જન અને

અરણ્યમય થઈ ગએલું જુન્દાવન તેમની નજરે તો કૃષ્ણના સમ-
યનું જુન્દાવન જ દેખાયું. જાણે કોઈ પરિચિત સ્થળમાં ધણે વર્ષે
પાછા આવ્યા હોય તેમ તે બધે ફરવા લાગ્યા. યમુનામાં દોડી
દોડીને ડૂબકીઓ મારતા. વૃક્ષોને આલિંગન દેતા, ગાયો અને હરિ-
ણોને પંપાળતા, ચુંબતા, મહાપ્રભુ મ્રજમાં બધે વિચર્યા. યમુના-
પુલ્હીન, વૃક્ષરાજ, ગોવર્દનગિરિ, ગાયોનાં ધણુ, ગોપબાળના વેણુનાદ
મયર અને કોકિલાના ટુહુકાર, પૂર્ણચંદ્રોદય, એવાં એવાં પ્રાકૃતિક
દૃશ્યો કૃષ્ણભાવનાથી રંગાએલા તેમના માનસ આગળ કૃષ્ણલીલાના
વિવિધ પ્રકરણો રજૂ કરતાં અને તેમને ઉન્મત્ત બનાવી દેતાં.

એકવાર મહાપ્રભુ વનમાં ફરતા હતા. એવામાં બાજુએ ચરતું
ગાયોનું ધણુ હમ્મારવ કરતું દોડી આવ્યું અને તેમને વીટીને ઉભું
રહ્યું. તેમને જોઈને મહાપ્રભુને પણ એવો પ્રેમનો ઉમળકો આવ્યો
કે તે પણ ઉભા થઈ રહ્યા. પોતાના વાછરડાને ચાટે તેમ ગાયો
તેમના હાથ પગ ચાટવા લાગી. થોડીવારે તેમને કાંઈક શુદ્ધિ આવી
એટલે ગાયોને પંપાળી અને આગળ ચાલવા લાગ્યા. પણ ગાયોએ
તેમની પાછળ જવા માંડ્યું. ઘણી જ મુશ્કેલીથી ગોવાળીઆ તેમને
પાછી વાળી લાવ્યા.

તેમના મુખમાંથી નીકળતો હરિનામનો મધુર ધ્વનિ સાંભળીને
હરિણ અને હરિણીઓનાં ટોળાં દોડી આવતાં અને કાન હલાવતાં
તેમને જોતાં ઉભાં રહેતાં. પછી ધીમે ધીમે તેમની પાસે જતાં
અને તેમના હાથ પગ ચાટતાં અથવા પોતાનાં માથાં તેમના અંગની
સાથે ધસતાં. પોપટ, મોર અને કોકિલાઓ તેમને જોઈને પોતાના
સ્વભાવ પ્રમાણે ગાવા મંડી જતાં; અને મોર તો કળા કરીને તેમની
આગળ આગળ નૃત્ય કરતા.

જુન્દાવનની વનલતાઓ તેમનાં દર્શનથી નવપલ્લવિત થઈ ગઈ.
વેલીઓની શાખાએ-શાખાએ ફુલનાં લુમખાં ઝઝૂમવા લાગ્યાં અને

જાણે તેમનું સ્વાગત કરતી હોય તેમ વેલીઓ તેમના ઉપર પુષ્પો વર્ષાવતી અને મધનાં ગિન્દુઓ ટપકાવતી. પાકાં ફળથી લચી પડતાં વૃક્ષો તેમને આવકાર આપવા માટે પોતાની ડાળીઓ નમાવતાં અને પોતાનાં ફળ વડે તેમને અર્ધ આપતાં. તેમને પણ તે બધાંઓ પ્રત્યે પ્રેમ આવતો અને પિતા પોતાનાં બાળકને ભેટે તેમ વૃક્ષોને ભેટતા.

આ બધો વખત બલભદ્ર તેમને બહુ જ મુશ્કેલીથી જાળવતા. તેમની મૂર્ચ્છાઓ દિવસે દિવસે વધારે પ્રગાઠ અને દીર્ઘ થવા લાગી. ક્યારે દોડી જઇને ચમુનામાં ઝંપલાવશે તેનો કશો ભરોસો જ નહિ. એકલા તો તેમને એક ક્ષણવાર પણ રખાય નહિ. આથી કરીને તેમના સેવકો ધણા ચિંતાતુર થયા અને તેમને એમ લાગ્યું પણ ખરું કે હવે મહાપ્રભુને વધારે વખત ધ્રુવમાં રહેવા દેવામાં હાપણ નથી. આખરે બલભદ્રે તેમને પ્રયાગના કુંભમેળાના દર્શન કરવાની લાલચ આપીને તેમને વૃન્દાવન છોડાવ્યું. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે બલભદ્ર, પેલો સનોડીઓ આલણ અને કૃષ્ણદાસ નામનો એક રજપૂત વૈષ્ણવ તેમની સાથે હતા.

પ્રયાગ જતાં રસ્તામાં એક બનાવ એવો બન્યો કે એ ત્રણ જણ મરતા મરતા બન્યા. એવું બન્યું કે કોઇ ગોવાળીઆનો છોકરો ઝાડને અડીંગીને ઉભો ઉભો વાંસળી વગાડતો હતો. મહાપ્રભુના મનમાં કૃષ્ણચેતનાનું ઉદ્દીપન કરવાને વાસ્તે આટલું બસ હતું. જાણે છાતીમાં તીર વાગે અને ધબ્બ દર્દને માણસ ગબડી પડે તેમ તે ગબડી પડ્યા અને થોડીવારમાં તેમના મુખમાંથી શીણના ગોટે ગોટા નીકળવા લાગ્યા. એવામાં કેટલાક પઠાણ સ્વાર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમના સરદાર વીજળીખાનને જોતા વારને એમ જ લાગ્યું કે આ ત્રણ જણા દગ હોવા જોઇએ અને તેમણે આ લલા સંન્યાસીને લૂંટી લેવાને વાસ્તે ધણે જાણ આપી હતી. તેણે પોતાના માણસોને

હુકમ કર્યો કે એ ત્રણે હરામખોરોને પકડીને જાડ સાથે બાંધો અને ગુંદો કબૂલ ન કરે તો ફાંસી દો. પેલા બિચારા ઘણું એ કરગર્યા કે અમે હાગ નથી, પણ જનત્રાણો છીએ અને એ સંન્યાસી તો અમારા ગુરુ છે. એમને ઘણીવાર મૂર્છા આવે છે. પણ પેલો પઠાણ માને જ્ઞાનો ? તેણે એ ત્રણેને જાડ પર લટકાવીને ફાંસી દીધી જ હોત પણ મહાપ્રભુ પોતે જ શુદ્ધિમાં આવ્યા, અને તેમણે બધી વાત કહી ત્યારે પેલાને છૂટા કર્યાં. આટલા થોડા સમાગમથી પઠાણોના મન ઉપર મહાપ્રભુએ એટલો પ્રભાવ પાડ્યો કે તેમનાં હૃદયમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થયો અને તેઓ કૃષ્ણલકત બની ગયા.

મહાપ્રભુ પ્રયાગ પહોંચ્યા તે વખતે કુંભનો મેળો ભરાયો હતો. બંગાળના પેલા એ મંત્રી ભાઈઓમાંના ન્હાના ભાઈ રૂપે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી દીધું અને પ્રયાગમાં મહાપ્રભુને આવી મળ્યા. તેમણે રૂપને દસ દિવસ સુધી પોતાની સાથે રાખીને લકિતનું શાસ્ત્ર સમજાવ્યું અને પછી વૃન્દાવન મોકલી દીધા. રૂપને મહાપ્રભુએ જે તત્ત્વનો બોધ કર્યો તેનો અહેવાલ હવે પછીના એક પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.

મહાપ્રભુ પ્રયાગ રહ્યા તે દરમ્યાન વલ્લભ ભટ્ટ તેમની મુલાકાતે આવ્યા, અને એકવાર મારે ઘેર આવવું પડશે એવું કહેતા ગયા. બીજે દિવસે વલ્લભ ભટ્ટ એક હોડી લઈને આવ્યા. તેમનું ઘર ચમુનાને સામે કિનારે હતું. ચમુના જોળંગતાં મહાપ્રભુને ભાવોદીપન થઈ આવ્યું અને તરત તેમણે પાણીમાં કૂદકો માર્યો. માછીઓએ તેમને બહાર તો કહાડ્યા પણ આખે રસ્તે હોડીમાં નૃત્ય ચાલુ રાખ્યું. હોડી ડામાડોલ થવા લાગી અને અંદર પાણીની છાલકો આવવા લાગી. આ ત્રેમાવેશ જોઈને ભટ્ટને ઘણું સ્નાનંદાશ્ચર્ય થયું. આ વખતે મહાપ્રભુની સાથે રૂપ, રઘુપતિઉપાધ્યાય તથા બીજા પણ કેટલાક હતા.

ભદ્રને ઘેર પહોંચ્યા એટલે તેમણે મહાપ્રભુના પગ ધોયા અને તે પાણી પોતાના માથા ઉપર છાંટ્યું. પછી તેમને ભિક્ષા કરાવીને એક નવું કૌપીન તથા બહિર્વાસ આપ્યાં. તેમની યાજ્ઞામાંથી રૂપ અને બીજાઓએ પ્રસાદ લીધો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

હવે પ્રકાશાનંદ વૈષ્ણવ થયા.

પ્રયાગથી મહાપ્રભુ પાછા કાશી આવ્યા. તેમને આવ્યાને બહુ દિવસ નહિ થયા હોય એટલામાં તપનમિશ્રને ખારણે મેલાં અને ફાટેલાં કપડાં વાળો એક માણસ આવી ઉભો. તેની દાઢીના વાળ વધી ગયા હતા; શરીર ઉપર પુષ્કળ પરિશ્રમ અને નિરાહારની નિશાનીઓ હતી. તે આવનાર અંગાળાના રાજના બીજા મંત્રી સનાતન જ હતા. રૂપના ગયા પછી તેમને માથે ઘણું વીત્યું હતું. તેમણે ગમે તેમ કરીને છૂટકારો મેળવ્યો અને બહુ જ થોડા દિવસમાં લાંબી મજલ કાપીને મહાપ્રભુને માટે તલસતા કાશી સુધી આવી પહોંચ્યા. કાશીમાં આવીને તેમણે હરિષોલની ગર્જનાઓ સાંભળી એટલે હરિસંકીર્તનના આશ્રયેરક મહાપ્રભુ કાશીમાં જ હોવા જોઈએ એવી ખાત્રી થઈ. તેમને મળવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાને લીધે સનાતને ભૂખ, તરસ, ઉજગરો, ઠંડી અને શ્રમ, એમાતું કશું જ જાણ્યું ન હતું.

મહાપ્રભુએ તેમનો ખૂબ પ્રેમથી સત્કાર કર્યો. તેમનામાં નમ્રતા અને બીજા વૈષ્ણવોવચિત ગુણો જોઈને તે ઘણા જ રાજી થયા. પણ

તેમની ખાંધ ઉપર ત્રણ રૂપીઆની કિંમતની એક ભુતાની કામળી હતી, તેના તરફ તે વારંવાર નજર નાખતા. એ કામળી પણ સનાતને જાતે લીધેલી નહિ પણ એક સંબંધીએ ઘણું જ દબાણ કરીને વળગાડી હતી.

સનાતનના અંગ ઉપર જે કોઈ સાળું વસ્ત્ર હોય તો આ એક કામળી જ હતી. પણ પોતાના સાથીઓમાં સાંસારિક સુખોપભોગનું ન્હાનામાં ન્હાનું ચિહ્ન પણ મહાપ્રભુ સાંખી શકતા નહિ. જેને માધુકરી ઉપર નિર્વાહ કરવાનો છે, જેને ઝાડતળે અથવા ગુફાઓમાં રહેવાનું છે, તેને માટે ત્રણ રૂપીઆની કામળી પણ વિલાસનું સાધન તો ગણાય જ. મહાપ્રભુના મનનો વિચાર સનાતન સમજી ગયા અને ગંગાસ્નાન કરવા ગયા ત્યારે એક સાધુને તે કામળી આપી દીધી અને તેને સાટે તેની ફાટેલી કન્યા માગી લીધી. આવા તીવ્ર વૈરાગ્યવાન માણસોને હાથે જ મહાપ્રભુ ઉજ્જવલ શૃંગારરસયુક્ત પ્રેમભક્તિનો પ્રચાર કરાવવા ઈચ્છતા હતા. સનાતનના આ કાર્યને તેમણે ખૂબ વખાણ્યું અને પૂરા જે માસ ગાળીને તેમને વૈષ્ણવ ધર્મનાં નિગૂઢ તત્ત્વો ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપદેશ એટલો લાંબો છે કે તેને માટે પણ બે સ્વતંત્ર પ્રકરણ લખવાં પડશે.

કાશીના અદ્વૈતવાદી સંન્યાસીઓ જ્ઞાનથી ભક્તિ નીચી કોટિની છે અને અલ્પ ભુદ્ધિવાળા માણસો માટે તે ઠીક છે એવું કહેતા. આવા સૂકા વેરાનમાં મહાપ્રભુ પ્રેમભક્તિની કલ્પલતા રોપવા માગતા હતા. તે કાશીમાં આવ્યા ને થોડા જ દિવસ થયા એટલામાં તો શહેરના વાતાવરણમાં ચોફાળો ફેરફાર થવા માંડ્યો. તે રોજ સવાર સાંજ બેઉ વાર ગંગાસ્નાન કરવા જતા ત્યારે લોકો રસ્તાની બેઉ બાજુએ તેમનું દર્શન કરવા ઉભાજ હોય. તેમને જુએ એટલે સૌ “હરિ બોલ” એવા પોકાર કરે. મહાપ્રભુએ પોતાના ભાવાવેશને તો ખૂબ અંકુશમાં રાખ્યો હતો તોપણ તેમનાં રોમે-

રામમાંથી ઝરતું ઓજસ્ તેનું કામ કર્યા વગર રહે ? તે ઘેર આવતા એટલે લોકો ત્યાં ભેગા થતા. આખો દિવસ તપનમિશ્રના ધર આગળ લોકોનો જમાવ તો ખરો જ; અને “દર્શન આપો,” “દર્શન આપો” એવી ખૂમો પડ્યા જ કરે. લોકોને રાજી કરવા સારૂ મહાપ્રભુને ઘણીવાર બહાર આવવું પડતું. તોપણ પોતાની ચડીઆતી બુદ્ધિનો અને શાસ્ત્રાલોચનાનો જેમને ગર્વ હતો એવા સંન્યાસીઓ તો હજી અળગા જ રહ્યા હતા, અને તેમનો નેતા પ્રકાશાનંદ મહાપ્રભુને ઢોંગી બહુગર તરીકે વજોવવામાં જરાએ કચાશ રાખતો ન હતો.

પેલો મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ તો દિવસે દિવસે વધારે અતુરકત બનતો જતો હતો. તેણે બધા સંન્યાસીઓને અને મહાપ્રભુને એકઠા કરવાની એક યુક્તિ રચી. તેણે કાશીના તમામ સંન્યાસીઓને પોતાને ઘેર ભિક્ષાને માટે નોતર્યા. મહાપ્રભુ પણ સંન્યાસી એટલે તેમને પણ નિમંત્રણ હતું. તે ઉપરાંત તે બ્રાહ્મણે તથા બીજાઓએ તેમને વિનવ્યા. તેમણે પ્રથમ તો હા ના કરી પણ પછી ત્યાં આવવાં કબૂલ થયા.

સંન્યાસીઓના સ્વાગતને માટે વિશાલ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. વખત થયો એટલે ગેરૂઆં વસ્ત્રવાળા સંન્યાસીઓથી તે ભરાઈ ગયો. પ્રકાશાનંદને માટે એક ઊંચી ખેઠક રાખવામાં આવી હતી. આખું દસ્ય અતિ ભવ્ય અને પવિત્ર હતું. એવામાં ગૌર, દીર્ઘાકૃતિ વાળો એક તેજસ્વી સંન્યાસી મંડપ તરફ આવતો જેવામાં આવ્યો. સૌની દષ્ટિ તેના તરફ ખેંચાઈ. બધા ચૂપાચૂપ થઈ ગયા. તેણે આવતાં જ હાથ જોડીને સૌને વંદન કર્યું અને પછી મંડપને એક ખૂણે જ્યાં સૌ પોતાના પગ ધોતા હતા ત્યાં જઈને બેઠો. તેની નમ્ર અને પ્રિયદર્શન કાન્તિ તથા તેના મુખ ઉપર જે અવશ્ય લાવણ્ય હતું તેમણે સંન્યાસીઓનાં હિલ હરી લીલાં. સૌ તેના તરફ પ્રેમ અને સન્માનની લાગણીથી જોઈ રહ્યા.

પ્રકાશાનંદે પણ તે “જાદુગર”ને જોયો. તેની કામળ, પ્રેમાળ મુખમુદ્રા અને તેના કૃષ્ણપ્રેમની ખુમારીથી ઘેરાએલાં નેત્રો જોતાં જ તે પોતે પણ તેની મોહજાળમાં ફસાયો અને પોતાના પુત્રની ઉપર પિતાને જેવો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તેવો પ્રેમ પ્રકાશાનંદને આ “જાદુગર” તરફ થવા લાગ્યો. પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠીને તેણે મહાપ્રભુને તેડી આણ્યા અને પોતાની સાથેજ બેસાડ્યા. હજારો નેત્રો હવે પ્રેમ અને ક્ષમાની મૂર્તિ જેવા મહાપ્રભુ ઉપર ઠરી રહ્યાં.

પછી પ્રકાશાનંદે બોલવા માંડ્યું. “કૃષ્ણચૈતન્ય ! સંન્યાસી તરીકે તમે અમારા જ સંપ્રદાયના છો. છતાં તમે આપણા સંપ્રદાયને મંજૂર ન હોય એવાં આચરણ કરો છો. તમે ગાયો છો, અને નૃત્ય કરો છો. એ આપણને સંન્યાસીઓને ઘટે ખરું ? તમારે વેદનું અધ્યયન તો કરવું જ જોઈએ તે પણ તમે કરતા નથી. આવું કરવાનો તમારો શો હેતુ છે તે સમજવશો ?” આખી સભામાં ગંભીર શાંતિ ફેલાઈ ગઈ અને હવે મહાપ્રભુ શો જવાબ આપે છે તે સાંભળવા માટે સૌએ કાન માંડ્યા.

તેમણે અતિ મીઠા અને કરુણ સ્વરે બોલવા માંડ્યું. “શ્રી પાદ ! મને મૂર્ખ અને બુદ્ધિહીન જાણીને મારા ગુરુએ મને માત્ર કૃષ્ણનામનો જપ જ કરવાની આજ્ઞા કરી. મારી બુદ્ધિ મંદ અને જડ હોવાથી વેદાંતનો અભ્યાસ કરવાનો મારો અધિકાર ન હતો. તેથી મારે તો માત્ર નામનો જ આધાર રહ્યો. મેં નામનો જપ કરવા માંડ્યો. થોડા જ દિવસમાં મારો સ્વભાવ બદલાતો હોય એમ મને લાગ્યું. મને નૃત્ય કરવાનું એવું મન થઈ આવતું કે કેમે કયું ન રહેવાય. હું કોઈવાર હસી પડતો, કોઈવાર રડી પડતો અને કોઈ વાર આમતેમ દોડાદોડ કરી મૂકતો. મને લાગ્યું કે હું ગાંડો તો નહિ થયો હોઈ ? હું તો ગભરાઈને મારા ગુરુ પાસે ગયો અને બધી વાત કહી. તેમણે કહ્યું, ‘બેટા, ગભરાઈશ નહિ. તું નામ જાપ્યો

જ જળે, અને થોડા વખતમાં જ કૃષ્ણપ્રેમ જે પરમ પુરુષાર્થ છે તેની તને પ્રાપ્તિ થશે. તને જે હમણાં હમણાં થવા લાગ્યું છે તે તો પ્રેમોદયની પ્રારંભિક નિશાનીઓ જ છે.’ ત્યારથી મારી આવી દશા થઇ છે. હું ગાઉં છું અને નાચું છું પણ ખરો; પણ તેમ કર્યા વગર મારાથી રહેવાતું જ નથી.”

મહાપ્રભુએ પોતાનું સંભાષણ પૂરું કર્યું એટલે સભામાંના ઘણાના મુખમાંથી “હરિ ! હરિ ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ !” એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા અને તે વૃદ્ધ, જ્ઞાનનિષ્ઠ તપસ્વીને પણ ભારે અસર થઇ. સભામાં પુનઃ શાંતિ પથરાઈ એટલે તે બોલ્યા: “એ તો જાણે હીક; નામ જપ કરવામાં કશી હરકત નથી. પણ તમે વેદાંતનો અભ્યાસ નથી કરતા તેનું શું ?”

મહાપ્રભુએ કહ્યું, “મારો જવાબ સાંભળીને તમને દુઃખ ન થાય તો જ હું બોલું.” પ્રકાશાનંદ તથા ખીજા કેટલાક સંન્યાસીઓ બોલી ઉઠ્યા, “અરેરે, એ શું બોલ્યા ? તમે તો સાક્ષાત્ નારાયણ જેવા દેખાઓ છો. તમારાં વચન અમૃત જેવાં મીઠાં છે. તમારી કાન્તિ જોઇને અમારાં સૌનાં નેત્ર તૃપ્ત થાય છે. અમને વિશ્વાસ છે કે તમે જે કહેશો તે સત્ય જ કહેશો.”

ત્યારે મહાપ્રભુએ બોલવા માંડ્યું, “વેદાંતસૂત્રોની રચના સાક્ષાત્ નારાયણ સ્વરૂપ બ્યાસદેવે કરી છે, માટે તેમાં ભ્રમ, પ્રમાદ, વિપ્રલિપ્તતા, કરણાપાટવ ઇત્યાદિ દોષ હોઇ શકે નહિ. ઉપનિષદની સાથે એકવાક્યતા કરતાં સૂત્રોનો જે મુખ્યાર્થ ફલિત થાય છે, તેને મારી મચડીને શંકરાચાર્યે ગૌણ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. “અહીં શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ચિદૈશ્વર્યપરિપૂર્ણ ભગવાન છે. તેનાં જે જે વિભૂતિ સ્વરૂપો છે તે બધાં એ ચિન્મય છે. એ ચિદ્વિભૂતિનું આ-અછાદન કરીને ભગવાનને શંકરાચાર્યે નિરાકાર કહ્યો છે અને તેનાં

સ્વરૂપોને સત્ત્વગુણના વિકારરૂપ ઠરાવ્યાં છે. અગ્નિ અને તણુખાની વચ્ચે તફાવત છે તેવો તફાવત ઈશ્વર અને જીવની વચ્ચે છે. એક અંશી અને બીજો અંશ છે. ઈશ્વર શક્તિમાન છે અને જીવ તેની શક્તિ છે. એ જીવશક્તિ પરતત્ત્વ છે એવું સ્થાપિત કરીને શંકરાચાર્યે ઈશ્વરનું મહત્ત્વ દાંડી દીધું છે.

“વ્યાસસૂત્રમાં પરિણામવાદની સ્થાપના કરેલી છે. તોપણ શંકરાચાર્યે વ્યાસની રચનામાં બ્રાંતિ છે એવો દોષ મૂકીને પોતાનો વિવર્તવાદ સિદ્ધ કરવાનો મત્તન કર્યો છે. ઈશ્વર પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિ વડે જગત રૂપે પરિણામ પામે છે, તેથી કરીને તેનામાં વિકારી પણનો દોષ આવતો નથી. જેમ પારસમણિ પોતે બદલાયા વિના બીજી વસ્તુઓને પોતાના જેવું રૂપ આપી શકે છે તેમ ઈશ્વર પણ વિકાર પામ્યા વગર પોતાની ઇચ્છા શક્તિવડે નાના પ્રકારની સૃષ્ટિઓને પોતાનામાંથી પ્રકટ કરે છે.

“પ્રણવમંત્ર એ વેદનું વાસ્તવિક મહાવાક્ય છે. “તત્ત્વમસિ” તો માત્ર એકદેશીય વાક્ય છે. એ પ્રણવને એક બાબુએ મૂકીને શંકરાચાર્યે પ્રાદેશિક વાક્યને આગળ ધર્યું છે. વ્યાસસૂત્રોનો મુખ્યાર્થ વિચારી જોશો તો તેમાંથી કૃષ્ણની શુદ્ધ ભક્તિ જ પ્રતિફલિત થશે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણુ છે. તેનો લાક્ષણિક અર્થ કરવાથી તેની પ્રામાણિકતાની હાનિ થાય છે. શંકરાચાર્યે સૂત્રોનો અર્થ કરવામાં લાક્ષણિક વૃત્તિનો આધાર લીધો છે તેથી મૂળ અર્થ માર્યો ગયો છે.

“સૂત્રોનો મુખ્યાર્થ કરી જોતાં “બ્રહ્મ” એટલે પરૈશ્વર્યપૂર્ણ ભગવાન એવો અર્થ નીકળે છે. તેની ચિત્તશક્તિની ઉપેક્ષા કરીને તેને નિર્વિશેષ માનવાથી તેના પૂર્ણ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. વ્યાસસૂત્રોમાં સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન એ ત્રણે તત્ત્વો બરાબર સમજાવેલાં છે. ભગવાન એ સંબંધ છે તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિ છે, તેને જ અભિધેય એવું નામ આપેલું છે. એ ભગવાનને માટે

એવો પ્રબળ અતુરાગ ઉત્પન્ન થાય કે તેના સિવાય બીજા કોઈને પણ હૃદયમાં સ્થાન ન મળે ત્યારે પ્રેમનો હૃદય થયો કહેવાય. પ્રેમ પરમ પુરુષાર્થ છે. બીજા ચારે પુરુષાર્થ એની આગળ તૃણુવત્ છે. ભગવાન પ્રેમને અધીન છે. એ પ્રેમનો પ્રભાવ વડે ભક્તને ભગવાનની સેવાનો અધિકાર મળે છે માટે તે જ પ્રયોજન છે. વ્યાસસૂત્રોમાં આ ત્રણ તત્ત્વની જ આલોચના કરેલી છે.”

મહાપ્રભુના પ્રવચનને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિસંપન્ન સંન્યાસીમંડળે ભારે આનંદપૂર્વક સાંભળ્યું અને ઘણાને તો તે જ ઘડીએ સત્ય સમજાઈ ગયું. સભામાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો, અને ફેટલાક તો ત્યાંને ત્યાં જ બોલવા લાગ્યા કે અત્યાર સુધી અમે ભારે ભૂલ કરતા હતા. શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તોને અમે જો કે માન્ય રાખતા હતા તોપણ અમારું મન કબૂલ કરતું ન હતું. પણ અમારાથી અમારા સંપ્રદાયે સ્વીકારેલા મતની વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવાય શી રીતે ? પણ હવે મહાપ્રભુના પ્રવચનથી તે ભય દૂર થઈ ગયો. આખો સંન્યાસી-સમાજ વૈષ્ણવપરિષદના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો અને વારે વારે ચારે દિશાએથી દીર્ઘ હરિધ્વનિ સાંભળાવા લાગ્યા.

પ્રકાશાનન્દના જીવનમાં ભારે પલટો થઈ ગયો. તે ત્યાંથી પોતાના આશ્રમમાં ગયા ખરા પણ જાણે નવો અવતાર લીધો હોય તેવા થઈ ગયા. તેમનું અભિમાન ગળી ગયું, વાદપદ્ધતા ગઈ, બીજાને મ્હાત કરી દેવાની લાલસા ચાલી ગઈ. તેમનું અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ તેમને ભારે બોજા રૂપ લાગવા માંડ્યું. સંન્યાસીઓના ગુરુ તરીકેનો પોતાનો દરજ્જો તેમને હવે ખૂંચવા લાગ્યો. હવે તો તે પેલા યુવાન સંન્યાસીની ખાતર ઘૃન્દાવનની ગોપીની માફક માન, લજ્જા, લોકેષણા, બધુંએ હોમી દેવા તૈયાર થયા.

બીજે દિવસે મહાપ્રભુ નૃત્ય કરે છે એવું સાંભળતાં જ કૃષ્ણનો વેણુનાદ સાંભળીને જેમ ગોપીઓ દોડી હતી તેમ તે વૃદ્ધ સંન્યાસી

પોતાનું વધ, પોતાનો દરજ્જો બધું વીસરીને દોડી ગયા. તે ત્રેમ-મૂર્તિનું પ્રાણોન્માદકારી નૃત્ય દીઠું અને તે નૃત્યમાં તેને પૂર્ણ સન્નિવેદન-નંદનું દર્શન થયું. જે વસ્તુ તેને અગાધ જ્ઞાન વડે અને કઠોર તપશ્ચર્યા વડે પ્રાપ્ત થઇ ન હતી તે આજે તેની આંખ આગળ જ ઉભેલી દેખાઇ. તેણે મહાપ્રભુના નૃત્યમાં જીવનની પરિપૂર્ણતાનું દર્શન કર્યું અને તે વૃદ્ધ, જ્ઞાનનિષ્ઠ, બહુમાન્ય તપસ્વીથી પણ નામ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

કાશીના લોકોને માટે આ અપૂર્વ દ્રશ્ય હતું. તે જોવાને લોકો ભેગા થઈ ગયા, અને કોલાહલ મચી રહ્યો. એ વિસંવાદી અવાજથી મહાપ્રભુને બાહ્યચેતના આવી. પ્રકાશાનંદના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તે મહાપ્રભુને પગે પડીને બોલ્યા, “ક્ષમા કરો. મેં તમારો ભારે અપરાધ કર્યો છે. હું તમારું શરણુ યાચું છું” પણ મહાપ્રભુએ તરત તેમને ઉઠાડીને છાતી સરસા દેખાવી દીધા. ત્યાર પછી તે પ્રબોધાનંદ એવું નામ ધારણ કરીને વૃન્દાવન રહેવા મયા અને પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ તેમણે ભક્તિનો મહિમા ગાવામાં જ કર્યો. મહાપ્રભુ વિષેનો પોતાનો ભાવ તેમણે “ચૈતન્યચંદ્રામૃત” નામના સંસ્કૃત ખંડ કાવ્યમાં વ્યક્ત કર્યો છે અને તે તેમનાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ, અને સ્પષ્ટવક્તાપણાનો સમ્મળ પુરાવો છે. ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તરીકે પણ તેની કિંમત ઓછી નથી, કારણ કે તેમાં મહાપ્રભુનાં રૂપ, ગુણ અને ત્રેમોન્માદનું આબેહુમ શબ્દચિત્ર તેમને નજરે જોનારને હાથે આલેખાએલું છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

૩૫ને ઉપદેશ.

મહાપ્રભુ બોલ્યા “ ૩૫ ! હું આજે લકિતનું લક્ષણ બતાવું છું. અત્યારે તો વિસ્તારથી કહેવાનો મને અવકાશ નથી તેથી સંક્ષેપમાં જ કહીશ. લકિતના અનંત અગાધ મહાસાગરમાંથી હું તમને માત્ર એક બિન્દુજ ચખાડું છું એમ જાણજો.

“ આ વિશ્વ અનંત કોટિ જીવોથી ભરપૂર છે. એ જીવો ચોર્યાશી લક્ષ યોનિમાં પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કર્યા કરે છે. જીવ અતિ અતિ સૂક્ષ્મ છે. વાળના ઉભા સો ભાગ કરીએ અને તે એક ભાગના બીજા સો ભાગ કરીએ તો તેનાથી પણ જીવ વધારે સૂક્ષ્મ છે. હવે એ જીવોમાં જડ અને ચેતન એવા બે પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ચેતનમાં પણ પશુ, પક્ષી, જળચર, મનુષ્ય એવા ભેદ છે. બધામાં મનુષ્યની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે. તેઓમાં પણ યવન, મલેચ્છ, શાખર એવી અનેક જાતિઓ છે. તેમાંની એક જાતિ વેદને માનનારી છે. પણ તેમાંએ ઘણા ભેદ છે. કેટલાક તો વેદને મ્હોડેથી જ માને છે પણ તેથી વિપરીત આચરણ કરે છે. વળી આચરણમાં વેદનાં શાસનને માન્ય રાખનારાઓમાંના કેટલાક યજ્ઞયાગાદિક કર્મોનાં અનુષ્ઠાન જ કરતા રહે છે. સત્યજ્ઞાનનો પિપાસુ એવા કરોડોમાંથી એકાદ જ હોય છે અને લાખો જ્ઞાનપિપાસુઓમાંથી એકાદ મુક્ત જીવ જોવામાં આવે છે. એવા લાખો મુક્ત જીવોમાંથી કૃષ્ણનો એકાદ ભક્ત જડી આવે છે. કૃષ્ણભક્ત સ્વાભાવિક રીતે જ વિતૃષ્ણ અને શાન્ત હોય છે. જેઓ ભોમ, સિદ્ધિઓ અથવા મુક્તિની પણ કામના કરે છે તેઓ કદી પણ શાંતિનો અનુભવ કરી શકતા નથી.

જગતમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં કોઇ ભાગ્યવાન જીવને યુરુ અને કૃષ્ણની કૃપાથી ભક્તિરૂપી કલ્પલતાનું બીજ મળી આવે છે. પછી માળીની માફક તે બીજને ભકત પોતાના હૃદયમાં વાવે છે અને તેના ઉપર શ્રવણ, કીર્તન આદિ ભક્તિનું જળ સીંચે છે. તેથી કરીને કલ્પલતા અંકુરિત થાય છે, અને વધતી વધતી માયા, વિરજા અને ધ્વજલોકને બેદીને ઠેઠ પરબોમમાં પહોંચી જાય છે, અને કૃષ્ણના ચરણ રૂપી કલ્પવૃક્ષને વીંટળાય છે. ત્યાં તે ખૂબ ફાલે ફાલે છે અને તેને શ્રેમ રૂપી ફળ બેસે છે. આ બધો વખત પેલો ભકતરૂપી માળી આ દુનિયામાં રહ્યો રહ્યો નામકીર્તન રૂપી જળનું સિંચન કરતો જ રહે છે. પરંતુ તેને ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે, નહિ તો * અપરાધ રૂપી જંગલી હાથીઓ તે કોમળ લતાને કચરી છૂંદીને બરબાદ કરી નાંખે છે. એટલા માટે ભકતને અપરાધથી ખૂબ સાવચેત રહેવું પડે છે. પણ એટલેથી જ તેની મુશ્કેલીઓનો અંત નથી આવતો, એ લતાના મૂળાઅમાંથી કેટલીક ઉપશાખાઓ પુટે છે અને અસલ વેલીનો રસકસ ચૂસીને પુષ્ટ થાય છે. એ ઉપશાખાઓની સંખ્યાનો પાર નથી. તોપણ હું તેમાંની કેટલીક મુખ્યનાં નામ કહું છું:-જેમ કે ભોજેચ્છા, મુક્તિની કામના, નિષિદ્ધાચાર, જીવહિંસા, અસરણતા, કીર્તિ મેળવવાનો અને લોકોમાં પૂજવાનો લોભ. એ બધી ઉપશાખાઓ જે ભક્તિની વેલીમાંથી પુટે છે તેને ભકતે સાવધાનતાથી નીંદી નાખવી જોઇશે. એમ કરવાથી બધો રસકસ મૂળ વેલીને જ મળે છે અને તે વધતી જાય છે. એ પ્રમાણે તે વધતી ઠેઠ શ્રેમરાજ્ય વૃન્દાવન સુધી પહોંચી જાય છે. તેના ઉપર બેઠેલાં શ્રેમનાં ફળ ન્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે માળી તેનો આસ્વાદ લે છે અને તે વેલીને વળગીને કૃષ્ણના ચરણ સુધી પહોંચી જઇને શ્રેમ વડે તે તેનું પૂજન કરે છે. હે

* અપરાધ વિષે વિગતવાર વિવેચન હવે પછીના પ્રકરણમાં આવશે.

જમને ઐમ વડે તેનું પૂજન કરે છે. હે ૩૫ ! ઐમ એ જીવમાત્રને। પરમ પુરુષાર્થ છે. એની સરખામણીમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ પણ તૃણવત્ છે.

“ શુદ્ધભક્તિમાંથી જ ઐમ જન્મે છે. માટે પ્રથમ હું શુદ્ધ ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવીશ. તમામ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો કૃષ્ણને અનુકૂળ રાખીને સર્વ પ્રકારની કામનાઓથી રહિત થઈને બીજાં દેવ દેવીઓના આશ્રય, પૂજન વગેરે છોડી દઈને, કર્મની અને જ્ઞાનની પણ કૃષ્ણપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે પૂરેપૂરી ઉપેક્ષા કરીને એકલા કૃષ્ણને જ પરમારાધ્ય દેવતા માનીને તેનું અનન્ય ભાવે ભજન કરવું તેનું નામ ભક્તિ. જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારની વાસનાના અંકુર હૃદયમાં રહ્યા હશે, ભોગ ભોગવાની તો શું પણ મુક્તિની એ વાસના રહી હશે તો કોટિ ઉપાય કરતાં ઐમ ઉત્પન્ન થવાનો નથી. મુક્તિની કામના રૂપી પિશાચિની હૃદયમાં રહી હશે ત્યાં સુધી ભક્તિરાણી ત્યાં પ્રવેશ કરતી નથી. *

“ સાધન ભક્તિ વડે રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. રતિ જ્યારે માઠ થાય છે ત્યારે તે ઐમનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ ઐમ ક્રમે ક્રમે સ્નેહ, માન, પ્રણય, રાગ, અનુરાગ, ભાવ અને મહાભાવ રૂપે પ્રકટ થાય છે. જેમ શેરડીનો સાંઠો, રસ, ગોળ, ખાંડ, અને શુદ્ધ ચીની સાકર ઉત્તરોત્તર વધારે મિષ્ટતા ધારણ કરે છે તેમ ઐમની આ જૂદી જૂદી અવસ્થાઓનું સમજવું. ઉપર કહ્યા તે બધા ભક્તિના સ્થાપીભાવ છે, પણ તેની સાથે જ્યારે વિભાવ, અનુભાવ, સાત્ત્વિક અને વ્યભિચારી ભાવોનો સંગમ થાય છે ત્યારે ભક્તિ અમૃત જેવી મધુર બની જાય છે.

✽મુક્તિ મુક્તિ સ્પૃહા યાવત્ પિશાચી હૃદિ વર્તેતે ।

તાવદ્ભક્તિ સુખસ્યાત્ર કથમભ્યુદયો ભવેત્ ॥

ભક્તિરસામૃત સિન્ધુ, ૧ ૨-૧૬

લકતોના જૂદા જૂદા ગુણ અને સ્વભાવ પ્રમાણે રતિના પાંચ પ્રકારના ભેદ જોવામાં આવે છે; જેમકે શાંત રતિ, દાસ્ય રતિ, સખ્ય રતિ, વાત્સલ્ય રતિ અને મધુર રતિ. એ પાંચ ભેદને અનુસરીને કૃષ્ણભક્તિના રસમાં પાંચ ભેદ પડે છે, જેમકે શાંત, દાસ્ય, ઇત્યાદિ. એ પાંચ રસ પ્રધાન રસ કહેવાય છે. એ ઉપરાંત દાસ્ય, અદ્ભુત, વીર, કરુણ, રૌદ્ર, ભયાનક અને ખીભત્સ એવા સાત પ્રકારના ગૌણ રસ છે. ઉપરના પાંચ રસ લકતના હૃદયમાં સ્થાયી રહે છે અને પછીના સાત પ્રસંગવશાત્ આવે છે અને જાય છે.

“સુનક અને નવ યોગેન્દ્રો એ શાંતરસના આદર્શ છે. દાસ્યરસનું અવલંબન કરનાર લકતો અસંખ્ય છે. સખ્યરસનો આદર્શ શ્રીદામ, અર્જુન વગેરેમાં જોઈ શકાય છે. નંદ, યશોદા વગેરે વાત્સલ્યના અને કૃષ્ણની રાણીઓ મધુર ભાવના આદર્શો છે. પરંતુ તેમાં પણ જોખીઓએ મધુરભાવની પરાકાષ્ઠા ખતાવી છે.

“રતિના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: (૧) ઐશ્વર્યજ્ઞાન મિશ્રા (૨) શુદ્ધા. ગોકુલના રહેવાસીઓની રતિ ઐશ્વર્યજ્ઞાન વગરની શુદ્ધ છે. *મથુરા, દ્વારિકા અને વૈકુંઠ વગેરે સ્થાનોમાં ઐશ્વર્યજ્ઞાનયુક્ત રતિ જોવામાં આવે છે. ઐશ્વર્યજ્ઞાનના પ્રાધાન્યને લીધે પ્રીતિ સંકુચિત થાય છે. શુદ્ધ રતિનો સ્વભાવ એવો છે કે કૃષ્ણનું ઐશ્વર્ય નજરે જુએ તોપણ તેને ન માને. શાંત અને દાસ્ય રસમાં ઐશ્વર્યજ્ઞાનનું ઉદ્દીપન થાય છે; પણ સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર રસમાં તેને જરાએ અવકાશ નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે કૃષ્ણે વસુદેવ અને દેવકીને વંદન કર્યું ત્યારે કૃષ્ણના ઐશ્વર્યનું તેમને જાન થવાથી તેમને ભય લાગ્યો.† અર્જુને પણ જ્યારે કૃષ્ણના વિશ્વરૂપનું દર્શન

* આ જગ્યાઓ પૃથ્વી ઉપરની નહિ પણ કૃષ્ણલોકની જૂદી જૂદી ભૂમિ-કાઓ છે.

કયું ત્યારે તમારી સાથે હું મિત્રભાવે વર્ત્યો તેની ક્ષમા કરો એવી તેણે પ્રાર્થના કરી.* પણ શુદ્ધ ભક્તિનું અવલંબન કરનારા ભક્તોનાં હૃદયમાં ઐશ્વર્યને સ્થાન મળતું જ નથી. કદાચ જેવામાં આવી જાય તો પણ તેઓ તો પોતાના કૃષ્ણની સાથેના સંબંધને જ વળગી રહે છે. વેદો તેની ઈન્દ્ર તરીકે સ્તુતિ કરે, ઉપનિષદો ભલે તેને બ્રહ્મ કહીને આરાધે, સાંખ્ય તેને પુરુષ કહે, યોગીઓ તેને પરમાત્મા કહે અને સાત્વતો તેને ભગવાન માને પણ યશોદાને મન તો તે લાડકો પુત્ર જ છે.† એ અવ્યક્ત અને અધોક્ષ જ કૃષ્ણને યશોદા પ્રાકૃત બાળકની માફક ખાંડણીઆ સાથે ખાંધે છે. ‡

“ શાંત રસનાં બે લક્ષણ છે:—(૧) કૃષ્ણને પરબ્રહ્મ તરીકે ઓળખવા, (૨) તેનામાં જ એક નિષ્ઠતા રાખવી. કૃષ્ણે પોતે જ કહ્યું છે કે ‘મારામાં એક નિષ્ઠતાને જ હું શમ કહું છું.’ શાંત રસનું અવલંબન કરનાર ભક્તને કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈના તરફ રચિ જ થતી નથી. એટલા જ માટે શાંત અને કૃષ્ણભક્ત આ બે ગુણોમાં બેઉ બરાબર મળતા છે. એવા ભક્તને સ્વર્ગ અને મુક્ત અવસ્થા બેઉ નરકવાસ જેવાં જ લાગે છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે શાંત ભક્તમાં બે મુખ્ય ગુણ હોવા જોઈએ:—(૧) તમામ પ્રકારની વાસનાઓનું ઉપશમન (૨) કૃષ્ણમાં એક નિષ્ઠા.§ જેમ આકાશનો ગુણ જે શબ્દ છે તે બાકીનાં બધાં મહાભૂતોમાં વ્યાપી રહ્યો છે તેમ શાંત ભક્તના આ બેઉ ગુણ બીજા બધા ભાવનું અવલંબન કરનાર ભક્તોમાં પણ છે જ. પણ શાંત ભક્તોનો કૃષ્ણ સાથેનો સંબંધ મમતા વગરનો છે. તેને તો કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા છે એવું તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ છે. એથી આગળ તે જઈ શકતો નથી.

*ગીતા, ૧૧-૪૪.

† ભાગવત, ૧૦-૮-૩૪. ‡ ભાગવત, ૧૦-૯-૧૨.

§ ભાગવત, ૧૧-૧૯-૩૩.

“ હાસ્યરસનું અવલંબન કરનાર જ ભગવાનના ઐશ્વર્યજ્ઞાનનો સૌથી વધારે અનુભવ કરે છે. ઐશ્વર્યજ્ઞાનના સંબ્રમ અને ગૌરવ એવા બે ભેદ છે. સંબ્રમમાં ભગવાનની દયાનું અને તેમણે ભક્ત ઉપર કરેલા અનુગ્રહોનું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. ગૌરવનો અનુભવ કરતી વખતે ભક્ત પોતાને ભગવાનનો નાનો પ્રતિક્ષણે જેની સંભાળ લેવી પડે એવો અસહાય બાળક માની લે છે. આ બેઉ ભાવનો આશ્રય લઈને ભક્ત, કૃષ્ણને પોતાના માલિક માનીને રાત્રિ દિવસ તેમની સેવામાં ગૂંથાએલો રહે છે. હાસ્ય રસમાં શાંત રસના બધાજ ગુણ આવી જાય છે અને તે ઉપરાંત તેનામાં સેવાનો ભાવ વિશેષ છે. આથી કરીને હાસ્ય રસમાં શાંત અને હાસ્ય બેઉ રસનો સરવાળો થયો જાણવો.

“ હવે સખ્ય રસ એના કરતાં એક પગથીયું ઉંચે છે. તેનામાં શાંત અને હાસ્ય બેઉના બધા ગુણો તો છે જ પણ વધારામાં કૃષ્ણના તરફ અધિક ભક્તિ છે અને તે પોતાના જેવોજ છે એવું ભક્તને લાગ રહે છે. હાસ્ય રસનું મુખ્ય લક્ષણ જે સેવાભાવ તે તો સખ્યમાં છે જ પણ તે ઉપરાંત કૃષ્ણની સાથે ગાઢ મૈત્રી તેનામાં રહેલી છે. તે એટલે સુધી કે કૃષ્ણના સખાઓ તેને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડવાની અને તેની ખાંધ ઉપર પણ ચડી બેસવાની એ છૂટ લે છે. કૃષ્ણની આગળ પોતાના દિલની છૂપામાં છૂપી વાતો કહે છે. અને તેની વાતો સાંભળે છે. તેની સાથે નાના પ્રકારની રમતો રમે છે અને ક્રિડાયુદ્ધો પણ કરે છે. આ રીતે આવો ભક્ત કૃષ્ણની સેવા કરે છે અને તેની પાસે પોતાની સેવા કરાવે છે પણ ખરો. એમાં હાસ્ય રસના સંબ્રમ અને ગૌરવને જરાએ સ્થાન નથી; પણ તેને ઠેકાણે ગાઢ મૈત્રીનો સંબંધ બંધાય છે. કૃષ્ણ પ્રત્યે ભય અને માન ન રાખતાં ભક્ત તેને પોતાના જેવો જ, પોતાની ખરો-ખરીનો માનીને તેની સાથે મીઠી દોસ્તીનો સંબંધ બાંધે છે. આવો પ્રેમ જ કૃષ્ણને વશ કરી શકે છે.

“હવે વાત્સલ્ય રસમાં ઉપર ત્રણે રસોનાં મુખ્ય લક્ષણો આવી જાય છે. તેનામાં દાસ્યનો સેવાભાવ અને સખ્યની મમતા છે. તે ઉપરાંત કૃષ્ણના પ્રત્યે પ્રબળ મમતા જોવામાં આવે છે. માતા, પિતા બાળકનું જતન કરે તેવા પ્રકારનો સેવાભાવ વાત્સલ્ય રસમાં રહેલો છે. એમાં સખ્યરસના અસંકાય અને અગૌરવ ઉપરાંત કૃષ્ણને ઠપકો આપવાનો અથવા તો તાડન કરવાનો અધિકાર પણ ભક્ત પ્રાપ્ત કરે છે; કારણકે માતા પિતાની મમતા સખાની મમતા કરતાં ઘણી વધારે છે. આવો ભક્ત કૃષ્ણને પોતાનો લાડકવાયો બાળક જ માને છે અને તેવી રીતેજ તેની સાથે બધો વ્યવહાર કરે છે. આથી કરીને વાત્સલ્ય રસમાં ચારે રસોનું એવું મધુર સં-મિશ્રણ થાય છે કે તે અમૃતમિઠા રસમાં કૃષ્ણ અને તેના ભક્તો બેઉ ડૂબી જાય છે અને તે પરબ્રહ્મ હોવા છતાં એ આવા ભક્તોના દાર્યા દોર્યા બની જાય છે.

“હવે બાકી રહ્યો મધુર રસ. એનામાં શાંતરસની નિષ્ઠા છે, દાસ્યનો સેવાભાવ છે, સખ્યનો અસંકાયયુક્ત વ્યવહાર છે, વાત્સ-લ્યની ગાદ મમતા છે, અને તે ઉપરાંત એક પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિને કરે એવું પૂર્ણ આત્મસમર્પણ છે. મધુર રસનું અવલંબન કરનાર ભક્ત પોતાના દેહ, મન, ઈન્દ્રિયો તમામ કૃષ્ણની સેવામાં અર્પણ કરી દે છે. કૃષ્ણને તે પોતાનો પતિ અથવા પ્રિયતમ માને છે. આ રીતે જોતાં મધુર રસમાં બધાએ રસોનો સરવાળો થાય છે. જેમ જેમ આપણે એક પછી એક રસને ક્રમવાર ચાખતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને ઉત્તરોત્તર વધુ મિઠાશ આવતી જણાય છે, ને આખરે મધુરરસમાં અગાડના બધાએ રસોના અર્ક ઉપરાંત તેની પોતાની વિશેષ મધુરતા આપણું લક્ષ ખેંચે છે. જેમ પૃથ્વી, વાયુ, જળ, તેજ અને આકાશ એ પાંચે તત્ત્વોના ગુણ ઉત્તરોત્તર અંતર્ગત થતા થતા આખરે પૃથ્વીમાં બધાએ આવી જાય છે તેમ

મધુર રસનું પણ સમજવું; અને એટલાજ માટે તે સૌથી વધારે મિષ્ટ છે.

“હે રૂપ! આ તો મેં તમારી આગળ ભક્તિની રૂપરેખા જ દોરી છે. મેં જે કાંઈ થોડું કહ્યું છે તેનું ચિંતન કરતા રહેશો તો બાકીનું બધું તમને આપોઆપ સમજાઈ જશે. કૃષ્ણ જ તમારા હૃદયમાં એ બધાં પરમ સત્યોનું સ્ફુરણ કરાવશે, કારણ કે તેની કૃપા વડે નિરક્ષર માણસ પણ રસસિન્ધુની પાર ચાલ્યો જાય છે.”

આટલું કહીને મહાપ્રભુએ રૂપને આલિંગન દીધું અને તેમને ઘૂન્ઘાવન જવાની આજ્ઞા કરી. રૂપને તેમનાથી છૂટા પડવું બહુ વસમું લાગ્યું. પણ મહાપ્રભુ કહે, “તમારી ફરજ તો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાની છે. ફરી એકવાર પુરીમાં આપણે પાછા મળીશું. એમ કહીને મહાપ્રભુ કાશી જવા તૈયાર થયા અને તેમને નૌકામાં બેસતા જોઈને રૂપને મૂચ્છા આવી ગઈ.

પ્રકરણ ૨૮મું

સનાતનને ઉપદેશ.

સનાતને મહાપ્રભુના ચરણ પકડી લીધા અને અત્યંત દીન સ્વરે કહ્યું, “પ્રભુ! હું નીચ જાતિમાં જન્મ્યો છું અને નીચ લોકોની સંગતિમાં જ આજ સુધી રહ્યો છું. હું અધમ અને પામર છું. વિષયરૂપમાં ડૂબકીઓ મારીને મેં મારો જન્મારો વ્યર્થ ગુમાવી દીધો છે. શું હિતકર છે અને શું અહિતકર છે તે હું જરાએ

જાણતો નથી. હું ગ્રામ્યવ્યવહારમાં પ્રવીણ છું અને તેને જ સાચા માની બેઠો છું. આવી અધમ અવસ્થામાંથી આપે કૃપા કરીને મારો ઉદ્ધાર કર્યો છે તો હવે વધારે કૃપા કરીને મને મારા કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરો. હું કોણ છું, શા માટે હું ત્રિતાપથી બળી રહ્યો છું અને શાથી માફ હિત થાય તે હું જાણતો નથી. સાધ્ય શું અને સાધન શું તે વિષે પ્રશ્ન કરતાં જ મને આવડતો નથી. મારા ઉપર દયા કરો અને આપ જ મને બધું તત્ત્વ સમજાવી દો. ”

સનાતનની દીનતા જોઈને મહાપ્રભુનું હૃદય દ્રવી ગયું. તેમણે સનાતનને પ્રેમાલિંગન દષ્ટને કહ્યું, “ સનાતન! તમે કૃષ્ણના પૂર્ણ કૃપાપાત્ર છો. તમે કૃષ્ણના બળથી બળવાન છો. તમને કશું જ અજાણ્યું નથી. પણ જાણેલું હોય તેને વિશેષ દૃઢ કરવાને માટે પ્રશ્ન પૂછવાનો સાધુ લોકોનો સ્વભાવ છે માટેજ તમે મને પૂછો છો. ભક્તિનો પ્રચાર કરનારમાં હોવી જોઈએ તે બધી જ યોગ્યતા તમે ધરાવો છો. ત્યારે હવે સાંભળો, હું તમારા પ્રશ્નોનો ક્રમવાર ઉત્તર આપું છું;—

“જીવ કૃષ્ણનો નિત્યદાસ છે. એ જ તેનું સત્ય સ્વરૂપ છે. જીવ કૃષ્ણની તટસ્થ શક્તિ છે, તેથી કરીને તેનો કૃષ્ણની સાથે ભેદાભેદ સંબંધ નજરે પડે છે. સૂર્ય અને તેનાં કિરણોની સાથે અથવા અગ્નિ અને તેના તણખા સાથે જેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તેવો જ કૃષ્ણની સાથે જીવનો સંબંધ છે.

“કૃષ્ણની શક્તિઓના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) ચિત્તશક્તિ (૨) જીવશક્તિ (૩) માયાશક્તિ. જીવશક્તિનું સ્થાન વચ્ચે છે, તેથી કરીને તે કોઈવાર કૃષ્ણ તરફ તો કોઈવાર માયા તરફ વલણ રાખે છે.

“અનંત કાળ થયાં જીવ કૃષ્ણને ભૂલી જઈને તેનાથી બહિર્-મુખ થઈ ગયો છે. તેથી કરીને જ તેને માયાએ બાંધી લીધો છે

અને તેને નાના પ્રકારનાં દુઃખનો ભોગ કરાવે છે. રાજા જેમ કોઈ અપરાધીને પાણીમાં ડૂબકાં ખવડાવે છે, જરાવાર બહાર કહાડીને વળી પાછો પાણીમાં ડૂબાડે છે તેમ જીવને માયા કોઇવાર સ્વર્ગમાં લઇ જાય છે, તો કોઇવાર નરકમાં ધસડી જાય છે.

“હવે આ માયાબદ્ધ જીવ સંતોની અને શાસ્ત્રગ્રંથોની કૃપાથી જો કૃષ્ણ તરફ વળે તો માયાના બંધનમાંથી છૂટી જવા પામે. પણ માયાની જાળમાં સર્જીત બંધાઇ ગયેલા જીવને કૃષ્ણનું સ્મરણ થવું બહુ જ દોહાણું છે. તેટલા જ માટે એવા જીવો ઉપર કૃપાવંત થઇને કૃષ્ણે વેદ અને પુરાણની રચના કરી છે. કૃષ્ણ જીવને તેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રદ્વારા, ગુરુદ્વારા તેમજ અંતર્યામી આત્માની પ્રેરણા દ્વારા જણાવી દે છે ત્યારે જીવને પોતાના કૃષ્ણની સાથેના સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે અને ત્યારે જ તે જાણી શકે છે કે કૃષ્ણ મારો પ્રભુ અને ત્રાતા છે.

“વેદમાં ત્રણ તત્ત્વનો ઉપદેશ આપેલો છે: (૧) સંબંધ (૨) અભિધેય (૩) પ્રયોજન. સંબંધ એટલે જેની સાથે જીવ અવિચ્છિન્નપણે બંધાયેલો છે તે અર્થાત્ કૃષ્ણ. કૃષ્ણની ભક્તિ એ અભિધેય છે અને તેની સાથેનો પ્રેમ એ પ્રયોજન છે. પ્રેમ એ પરમ પુરુષાર્થ છે અને મહા અમૂલ્ય ખજાનો છે. તે એવડો ધર્મ બજાવે છે. એક તો ભકતને કૃષ્ણની નિષ્કામ ભાવે સેવા કરવાનો આનંદ અપાવે છે અને બીજું કૃષ્ણની સેવાદ્વારા તેને કૃષ્ણરસનો ભોક્તા બનાવે છે. પહેલી ક્રિયામાંથી બીજી ક્રિયા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે.

“આને લગતું એક દૃષ્ટાંત આપું તે સાંભળો. કોઇ એક નિર્ધન માણસને એક દૈવજ પુરુષે કહ્યું ‘ભાઈ ! તું શા માટે આટલો દુઃખી થાય છે ? તારો બાપ તારે સારું પુષ્કળ દ્રવ્ય મૂકી ગયો છે. તે બધું તારા ઘરમાં જ દાટેલું છે. પણ પરદેશમાં તેનું મરણ થયું તેથી તે તને કંઈ શક્યો નહિ.’ એજ પ્રમાણે વેદ અને પુરાણ

જીવને કૃષ્ણનો ઉપદેશ આપે છે. શાસ્ત્રોનાં વચન પેલા દૈવજ્ઞ પુરુષનાં વચનને ઠેકાણે છે, અને દોટેલું ધન તે કૃષ્ણપ્રેમ છે. અધાં શાસ્ત્રોનો સાર આ છે. હવે પેલાના ધરમાં ધન છે છતાં તે ભૂખમરો વેડે છે. તેથી જ કરીને દૈવજ્ઞના જેવા સહાયકની એટલે શાસ્ત્રની મદદની જરૂર પડે છે. એવી મદદને અભાવે જીવ પોતાની પાસે જ પડી રહેલી પરમવસ્તુનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી.

“હવે પેલી વાત આગળ ચલાવીએ. દૈવજ્ઞનાં વચન સાંભળીને પેલો નિર્ધન માણસ ધરમાં બધે શોધવા મંડ્યો. પણ દૈવજ્ઞે કહ્યું, ‘એમ ઉતાળજો થઇશ નહિ. ધન કયી જગ્યાએ છે તે મારે તને કહેવું જ પડશે. મારી મદદ વગર તારી બધી મહેનત બરબાદ જશે. દક્ષિણ દિશાએ ખોદીશ તો ત્યાં જે ભમરા છે તે તને કરડી ખાશે અને એક કોડીએ હાથ નહિ આવે. ઉત્તર દિશાએ ખોદવા જતાં તું કાળા અજગરના મ્હોંમાં પડીશ. પશ્ચિમ દિશાએ એક યક્ષ રહે છે તે તારા કામમાં વિઘ્ન નાખશે. માટે તું બરાબર પૂર્વ દિશાએ જ ખોદવા મંડી જા. થોડી વારમાં જ ધનથી ભરેલો ચર તારે હાથ આવશે.’ માયાની આંધીને લીધે જીવને પોતાના પિતાના વારસાતું વિસ્મરણ થઇ ગયું છે. તે જે શાસ્ત્રનાં શાસનને અનુસરે તો એમ ધનની પ્રાપ્તિ કરી શકે. એમ એટલે કૃષ્ણની નિષ્કામભાવે સેવા કરવાની તત્પરતા. એ એમની પ્રાપ્તિ થાય એટલે ત્રિતાપ રહે જ ક્યાંથી ?

“ એટલા માટે જ શાસ્ત્રો કહે છે કે કર્મ, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, એ ચાર માર્ગ પૈકી એકલી ભક્તિ જ જીવને એમની પ્રાપ્તિ કરાવે છે માટે એ સિવાયના બીજા ત્રણે માર્ગો ત્યાજ્ય છે.

* ન સાધયતિમાં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મઉદ્ભવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપ સ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥

આ રીતે મહાપ્રભુએ સનાતનના ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા:—(૧) જીવ કૃષ્ણનો નિત્ય દાસ છે (૨) તે કૃષ્ણથી વિમુખ થઈને માયાથી મોહિત થયો છે તેથી તે દુઃખી થાય છે. (૩) યોગ, જ્ઞાન અને કર્મનો પરિત્યાગ કરીને માત્ર એકલી ભકિતનું અવલંબન કરીને તે પોતાની ગુમાવેલી સ્થિતિ પાછી મેળવી શકે છે.

પછી મહાપ્રભુ બોલ્યા:—“ એટલાજ કારણથી ભકિત એજ કૃષ્ણની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. તેથી તેને શાસ્ત્રમાં અભિધેય નામ આપેલું છે. ભકિતને કશાની અપેક્ષા નથી. જેમ ધનની પ્રાપ્તિ થતાં જ સુખનો ઉદય થાય છે અને દુઃખનું નિવારણ તો આપો આપ જ થઈ જાય છે, તેમ ભકિત કૃષ્ણપ્રેમનો ઉદય કરાવે છે અને જ્યાં એકવાર જીવે પ્રેમદ્વારા કૃષ્ણનું માધુર્ય ચાખ્યું એટલે મુક્તિ તો થઈ ચૂકી જ જાણવી. દુઃખદારિદ્રનો નાશ અથવા ભવબંધનનો ક્ષય એ કાંઈ પ્રેમનું ફળ ન કહેવાય પ્રેમના માધુર્યનો આસ્વાદ એજ પ્રેમનું ફળ છે. માટે જ વેદ કહે છે કે કૃષ્ણ સંબંધ છે, ભકિત અભિધેય એટલે સાધન છે અને પ્રેમ પ્રયોજન એટલે પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય પદાર્થ છે. માયાના બંધનમાંથી મુક્તિ તો પછી એની મેળેજ સધાઈ જાય છે. ભોજનથી સ્વાદસુખ મળે છે અને ક્ષુધાનો નાશ તો તેને માટે ખાસ પ્રયત્ન કર્યા વગર ભોજન કરવાથીજ થઈ જાય છે, તેમ એકવાર પ્રેમનો સ્વાદ ચાખ્યો એટલે મૂક્તિને માટે કશો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તે તો એની મેળે તણાતી આવે છે.”

આટલું કહ્યા પછી મહાપ્રભુએ સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન એ ત્રણે તત્ત્વ ઉપર ક્રમવાર વિવેચન કરવા માંડ્યું.

સંબંધ.

મહાપ્રભુ બોલ્યા: “ ગૌણ અને મુખ્ય વૃત્તિવડે તેમજ અન્વય અને વ્યતિરેક વડે કૃષ્ણજ સંબંધ છે એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વેદ સિદ્ધ કરે છે.

एतावान् सर्ववेदार्थः शब्दमास्थाय मां भिदाम् ।

मायामात्रमनूयन्ते प्रतिधिष्य प्रसीदति ॥ *

એ કૃષ્ણનાં અનંત સ્વરૂપ છે અને તેની શક્તિઓ પણ અનંત છે. તેમાં ચિત્તશક્તિ, આયાશક્તિ અને જીવશક્તિ એ પ્રધાન છે. ચિત્તશક્તિ વડે વૈકુંઠ આદિ પરબ્યોમમાં આવેલાં ધામ પ્રકટ થાય છે અને આયાશક્તિ તથા જીવશક્તિ વડે બ્રહ્માંડોની રચના થાય છે. હવે સનાતન ! એ કૃષ્ણનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કહું છું. તે નંદ-નંદન છે; અદ્વય છે; સર્વનું આદિ કારણ છે; તે અંશી છે અને ખીજા બધા એ તેના અંશ છે; તે નિત્ય નવ કિશોર છે; તે સચ્ચિદાનંદ વિગ્રહ છે; તે સર્વનો આધાર અને સર્વનો સ્વામી છે; તે સર્વ પ્રકારના ઔશ્વર્યયુક્ત પરમ ઇશ્વર છે.^૧ તેનું નિત્ય ધામ ગોલોકમાં છે. ખીજા દેવો તેનાં અંશ અને કલાઓ છે.^૨ જ્ઞાનીઓ તેને બ્રહ્મ કહે છે; યોગીઓ પરમાત્મા કહે છે; અને ભકતો ભગવાન કહે છે.^૩

“પણ જ્ઞાનીઓ જેને બ્રહ્મ તરીકે ઓળખે છે તે તો કૃષ્ણના અંગની ક્રાંતિનો નિર્વિશેષ પ્રકાશમાત્ર છે જેમ સૂર્યના બિંબની આસપાસ તેનો નિરાકાર પ્રકાશ દેખાય છે તેમ કૃષ્ણના અંગનો પ્રકાશ જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનદષ્ટિથી જુએ છે અને તેને તેઓ બ્રહ્મ કહે છે. પણ એ નિરાકાર પ્રકાશ સમૂહની અંદર રહેલું તેનું સ્વરૂપ જેવાને માટે માત્ર ભક્તિ જ સમર્થ છે. ભક્તિ કૃષ્ણના નિત્ય નવ-કિશોર, ક્ષણે ક્ષણે નવીન સૌન્દર્યને ધારણ કરનાર દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. યોગીઓ જેને પરમાત્મા કહે છે તે પણ કૃષ્ણનો એક અંશ છે કારણ કે તે સર્વનો શિરોમણિ અને આત્માનો

* ભાગવત, ૧૧-૨૧-૪૪; ૧ બ્રહ્મસંહિતા ૫-૧;

૨ ભાગવત ૧૦-૩-૨૮; ૩ ભાગવત, ૧-૨-૧૧

આત્મા છે. તે પોતેજ અર્જુનને કહે છે કે ‘હું મારા એક અંશ વડે આખા જગતમાં વ્યાપી રહ્યો છું;’^૧ જ્ઞાનીઓ તથા યોગીઓ ભગવાનના અમુક અમુક ગુણોનો જ અનુભવ કરી શકે છે. તેનો પૂર્ણ અનુભવ તો માત્ર ભક્તિ વડે જ થઈ શકે છે. એ કૃષ્ણ એક હોવા છતાં ઓછાં વધતાં શક્તિ અને પ્રકાશવાળાં નાના પ્રકારનાં સ્વરૂપને ધારણ કરે છે પણ વ્રજના ગોપ તરીકેનું તેનું સ્વરૂપ તે જ તેનું અસલ સ્વરૂપ છે માટે તેને કૃષ્ણનું સ્વયંરૂપ કહે છે. તેનાં પ્રકાશ સ્વરૂપો, તદેકાત્મ સ્વરૂપો અને આવેશ સ્વરૂપો અનંત છે. x

“કૃષ્ણના તદેકાત્મ સ્વરૂપના બે પ્રકાર છે: (૧) સ્વાંશ (૨) વિલાસ. વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ જેને કૃષ્ણના ચતુર્વ્યૂહ કહે છે તે તેનાં વિલાસ સ્વરૂપો છે. પણ તેનાં અનંત સ્વરૂપો હોવા છતાં તેનું મૂળ ગોપરૂપ કદી બદલાતું નથી. તેને પોતાને પણ હું ગોપ છું એવું અભિમાન રહે છે. ગોપરૂપે તે નિત્ય નવકિશોર અને વિદ્યુદ્ધ છે. તેના વિલાસ સ્વરૂપોમાં તેટલું માધુર્ય નથી.

“કૃષ્ણના સ્વાંશસ્વરૂપના બે પ્રકાર છે. (૧) પુરુષાવતાર (૨) લીલાવતાર. કૃષ્ણનું અભિન્ન સ્વરૂપ જે મૂલ સંકર્ષણ કહેવાય છે તે પ્રાકૃત તેમજ અપ્રાકૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે પુરુષ રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. મહત્તત્ત્વને પેદા કરનાર અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને ગતિ આપનાર કારણાબ્ધિશાયી મહાવિષ્ણુ પ્રથમ પુરુષ કહેવાય છે. તે માયા તરફ ‘મહાણુ’ કરીને સૃષ્ટિને ગતિ આપે છે. અનંત કોટિ બ્રહ્માડોમાંના દરેકમાં એક એક રૂપ ધારણ કરીને રહેનાર હિરણ્યગર્ભ દ્વિતીય પુરુષ છે. તૃતીય પુરુષ અંતર્યામી રૂપે પ્રાણીમાત્રનાં હૃદયમાં વાસ કરે છે.

૧ ગીતા, ૧૦-૪૨. x વિસ્તારના ભયથી એ બધાંની મળુના અંત્ર નથી કરાવી. —લેખક.

“ ઇચ્છાશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ ત્રણ શક્તિઓ વડે કૃષ્ણ પોતાની ઇચ્છા માત્રથી પરવ્યોમસ્થ દિવ્ય ધામ અને બ્રહ્માંડોની રચના કરાવીને સૌનું સ્વામીત્વ ભોગવે છે. જ્ઞાનશક્તિના અધિષ્ઠાતા દેવ વાસુદેવ છે અને ક્રિયાશક્તિના સંકર્ષણ છે. ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયા વિના સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને માટે એ ત્રણનો સમન્વય જરૂરનો છે. ક્રિયાશક્તિના અધિષ્ઠાતા સંકર્ષણ પ્રાકૃત અને અપ્રાકૃત સૃષ્ટિની રચના કરે છે. કૃષ્ણની ઇચ્છાથી તે અહંકારના પણ અધિષ્ઠાતા થાય છે. ગોલોક, વૈકુંઠ વગેરે સનાતન હોવાથી જો કે અસૃજ્ય છે તોપણ સંકર્ષણની ઇચ્છાથી તેનો આવિર્ભાવ થાય છે. વૈકુંઠ, દ્વારિકા, મથુરા વગેરે ધામ વિરાજનની પેલે પાર પરવ્યોમથી પણ ઉંચે આવેલાં છે. વિરાજનની બીજી બાજુએ એટલે તેમની સામેને કિનારે માયાકૃત પ્રાકૃત સૃષ્ટિ રહેલી છે. એ બધાં અપ્રાકૃત ધામને એક સદસ્યદલ કમલની ઉપમા આપીએ તો તેના મધ્ય ભાગના બીજકોશને કેકાણે પરમધામ ગોકુલને કહી શકાય.^૧ કૃષ્ણની ચિત્તશક્તિનો આશ્રય લઈને ઉપર ગણાવેલાં અપ્રાકૃત ધામથી રચના કર્યાં પછી માયા શક્તિ અને જીવશક્તિ વડે સંકર્ષણ પ્રાકૃત સૃષ્ટિની રચના કરે છે.

“ પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેને બ્રહ્માંડનું કારણ મનાય નહિ. પણે અગ્નિની શક્તિ જેમ લોહખંડમાં દાહકશક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ઇશ્વરની શક્તિ પ્રકૃતિને સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય આપે છે. ઉપર કહેલા ત્રણે પુરુષોનું ધામ પરવ્યોમમાં છે તોપણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવા માટે નીચે પ્રપંચમાં ઉતરે છે તેથી તેમને પુરુષાવતાર એવું નામ આપ્યું છે. દરેક બ્રહ્માંડને માટે એક એક એવા અનંત અવતાર પુરુષ ધારણ કરે છે. સૃષ્ટિકર્મને ગતિ આપવા માટે સંકર્ષણ

પ્રથમ પુરુષ તરીકે અવતરીને માયા તરફ ધક્કણ કરે છે. ‘ભગવાન સૃષ્ટિની રચના કરવાની ઇચ્છાથી મન સહિત અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતોનું બનેલું વિરાટ પુરુષનું’ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ^૧ તેનો નિવાસ કારણાબ્ધિમાં છે. માયાનું સ્થાન એ કારણાબ્ધિ અથવા વિરજનને પેલે પાર એટલે અપ્રાકૃત સૃષ્ટિની સામી બાબુએ છે. વિરજનને ઓળંગીને પરબ્યોમમાં પ્રવેશ કરવાનો માયાને અધિકાર નથી.

“માયાની બે વૃત્તિઓ છે. (૧) જીવમાયા (૨) પ્રધાન અથવા ગુણમાયા. જીવમાયા સૃષ્ટિનું નિમિત્ત કારણ છે અને ગુણમાયા તેનું ઉપાદાન કારણ છે. પુરુષ જીવમાયા તરફ ધક્કણ કરીને તેની પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ થતાં તેનાં ત્રણ ગુણોની સમતાનો ભંગ થાય છે. ત્યાર પછી પુરુષ પ્રધાન માયાને પોતાના અંગના પ્રકાશ વિશેષ વડે સ્પર્શ કરીને અગાઉના કલ્પના અંત વખતે પોતાના શરીરમાં રહેલું જીવો અને તેમનાં સંચિત કર્મો રૂપી બીજ માયાના શરીરમાં પ્રવેશ કરાવે છે. તેમાંથી મહત્તત્ત્વની અને મહત્તત્ત્વમાંથી સાવિક, રાજસિક અને તામસિક એવા ત્રણ પ્રકારના અહંકારની, અહંકારમાંથી દશ ઇન્દ્રિયોના દશ દેવતાઓની, દશ ઇન્દ્રિયોની, મનની અને પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમના પંચીકરણથી અનંતકોટિ પ્રાકૃત બ્રહ્માંડો પેદા થાય છે.

“મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ મહાવિષ્ણુથી થાય છે. એ મહાવિષ્ણુના વિરાટ સ્વરૂપનાં અનંત લોમકૂપમાં અનંત બ્રહ્માંડો અવસ્થિત છે. તેના પ્રત્યેક નિઃશ્વાસ સાથે તે બધાં બહાર આવે છે અને શ્વાસની સાથે અંદર ચાલ્યાં જાય છે.

“દ્વિતીય પુરુષ બ્રહ્મા રૂપે સૃષ્ટિની રચના કરે છે, વિષ્ણુરૂપે તેનું પાલન કરે છે અને રુદ્ર રૂપે તેનો સંહાર કરે છે. પણ વિષ્ણુ

માયાના ત્રણે ગુણોથી પર અને તેથી તે માયાતીત છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર એ ત્રણે ગુણાવતારો કહેવાય છે.

“હ્રીલાવતાર અનંત થાય છે. તે યુગે યુગે થયાજ કરે છે. જેમકે મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ ઇત્દી.

“હવે, સનાતન! હું મન્વન્તરાવતારોની બાબતમાં સંક્ષેપમાં કહીશ. સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર મળીને એક ચતુર્યુગ કહેવાય છે. એવાં એક હજાર ચતુર્યુગ એટલે ચૌદ મન્વન્તરનો બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. દરેક મન્વન્તરને અંતે એટલે બ્રહ્માના પ્રત્યેક દિવસમાં ચૌદવાર કૃષ્ણ અંશાવતાર લે છે. એ હિસાબે બ્રહ્માના તેનાં સો વર્ષના આયુષ્યમાં પાંચ લાખ અને ચાળીશ હજાર અવતાર થાય. અનંત કેટિ બ્રહ્માંડ છે અને દરેકનો એક એક બ્રહ્મા છે. હવે એ બધા અવતારોની કુલ સંખ્યા ગણીજ કેમ શકાય ? આ તો બ્રહ્માની એક જિંદગીની વાત થઇ. પણ મહાવિષ્ણુના જેટલા શ્વાસ તેટલા બ્રહ્માના અવતાર. મહાવિષ્ણુના એકએક ઉચ્છ્વાસ સાથે અનંત કેટિ બ્રહ્મા પેદા થઇ જાય છે અને શ્વાસની સાથે પાછા તેની અંદર સમાઇ જાય છે. એટલે મન્વન્તરાવતારોની સંખ્યા તો અસંખ્ય જ થઇને ?

“હવે થોડુંક યુગાવતારોને વિષે કહું છું. દરેક યુગને અંતે એકવાર કૃષ્ણનો યુગાવતાર થાય છે. સત્યયુગમાં તે ગૌરવર્ણ ધારણ કરીને ધ્યાનનો મહિમા વખાણે છે. પ્રત્યેક યુગમાં તે તે યુગનો યુગધર્મ જગતને પ્રબોધે છે, અને પોતે પણ તે પ્રમાણે જ આચરણ કરે છે. ત્રેતા યુગમાં તે રક્તવર્ણ ધારણ કરીને યજ્ઞનો બોધ આપે છે. દ્વાપરમાં શ્યામવર્ણ ધારણ કરીને કૃષ્ણનું પૂજન અર્ચન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. કલિયુગમાં તે સોનાના જેવો વર્ણ ધરે છે અને નામસંકીર્તનનો પ્રચાર કરે છે; કારણકે કલિયુગમાં નામ-

સંકીર્તન જ યુગધર્મ છે. કલિયુગનો અવતાર પોતે નામસંકીર્તન કરે છે અને જગતમાં કૃષ્ણપ્રેમની લ્હાણી કરે છે.”

આ પ્રસંગે સનાતને પ્રશ્ન કર્યો કે કલિયુગના અવતારને શી રીતે ઓળખવો તે કૃપા કરીને ખતાવશો ? આ સવાલ મહાપ્રભુને પોતાને લગતો હતો તેથી તેમણે એટલું જ કહ્યું કે ખીજા અવતારોને જેમ તેમનાં સ્વરૂપ અને તટસ્થ લક્ષણો વડે ઓળખીએ છીએ તેમ તેને પણ ઓળખી લેવો. સ્વરૂપ લક્ષણ એટલે તેની આકૃતિ અને સ્વભાવ. તટસ્થ લક્ષણ એટલે તેનાં કાર્યો. આ બે લક્ષણો વડે સૂક્ષ્મદર્શી મહાપુરુષો અવતારને ઓળખે છે.

“આવેશાવતારનો તો પાર જ નથી. સનક, નારદ અને ખીજા અનેક મહાપુરુષોની તેમાં ગણના થઈ શકે. દુનિયાના તમામ દેશોમાં વખતો વખત એવા આવેશાવતાર પ્રકટ થાય છે. જેમને અમુક કાર્ય કરવાનો ભગવાન તરફથી આદેશ મળ્યો હોય તેઓ મુખ્ય અને જેમનામાં ભગવાનની શક્તિનો અંશ પ્રવિષ્ટ થયો હોય તે ગૌણ કહેવાય છે. “જ્યાં જ્યાં અલૌકિક શક્તિ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં મારી દિવ્ય શક્તિનો અંશ છે એમ જાણવું.”+

અવતારો વિષે વિવેચન કર્યા પછી મહાપ્રભુએ કૃષ્ણનો મહિમા ગાયો.

તેમણે કહ્યું, “સનાતન ! હવે કૃષ્ણના ખાસ અને પૌગંડ ધર્મ સમજાવું છું. તે પોતે તો નિત્ય નવ કિશોર જ છે પણ જ્યારે તેને પ્રકટલીલા કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે જન્મ, ખાસ, કિશોર વગેરે અવસ્થાઓ ખતાવે છે. પ્રથમ તો તે ગોલોકમાંથી પોતાનાં માતાપિતા, સખા, પ્રેયસીઓ, સેવકો, સૌને પૃથ્વી ઉપર મોકલી દે

છે, અને પછી પોતે પ્રકટ થાય છે. * ત્યાર પછી તેની તમામ લીલાઓ ક્રમવાર ચાલી આવે છે. પણ એ લીલાઓ કૃષ્ણના જૈટ-લી જ સનાતન છે. તેમને આદિ નથી અને અંત પણ નથી. અનંત કોટિ અક્ષાંડમાંના ગમે તે એકમાં તેની લીલાઓ પ્રકટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વારાફરતી એક એક અક્ષાંડનો વારો આવે છે. ગયા દ્વાપર યુગના અંતમાં જે અક્ષાંડ ઉપર આપણે છીએ તેનો વારો હતો. એ લીલાઓનો ક્રમ ગંગાના અરુણલિત પ્રવાહની માફક એક પછી એક અક્ષાંડમાં પ્રકટ થતો ચાલ્યો જાય છે. અથવા તો જેમ સૂર્ય વારાફરતી એક એક નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ એ લીલાઓ પણ વારાફરતી દરેક અક્ષાંડમાં પ્રકટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ચૌદ ચૌદ મન્વન્તરને અંતે એક એક અક્ષાંડનો વારો આવે છે.

ગોલોક અને ગોકુલ કૃષ્ણનાં જેવાં જ નિત્ય અને સર્વવ્યાપક છે. પરંચોમથી ઉપર ગોકુલ ઉપરાંત ખીજાં કૃષ્ણનાં ધામ છે, જેવાં કે મથુરા, દ્વારિકા વગેરે. પણ ગોકુલમાં જ તે પૂર્ણ સ્વરૂપે રહે છે. મથુરામાં તેનો પ્રકાશ ગોકુલની અપેક્ષાએ ઓછો અને દ્વારિકામાં તેથી એ ઓછો છે. પણ તે બધે જ અવસ્થિતિ કરે છે. ફેર એટલો કે મથુરા અને દ્વારિકામાં ઐશ્વર્યનું પ્રાધાન્ય છે અને ગોકુલમાં માધુર્યનું પ્રાધાન્ય છે.+

* ચૈતન્ય સંપ્રદાયની માન્યતા એવી છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાની તેમજ તેનું નિયમન કરવાની માથાફટ કૃષ્ણ પોતે કરતા નથી. એ કામ પોતાના અંશ અને કલાઓની મારફતે કરાવે છે. તે પોતે તો પોતાના નિત્ય ધામ ગોલોકમાં પોતાના પ્રિયજનોની સાથે નિત્ય વિહાર કરે છે. જ્યારે જ્યારે તે પૂર્ણ અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે પોતાનાં પરિજનોની સાથે પ્રકટ થઈને પોતાની ગોલોકની નિત્ય લીલાનું દર્શન કરાવે છે.

+ ગોકુલ મથુરા દ્વારિકાનો અર્થ સમજી લેવાની જરૂર છે. આપણા દેશમાં એ જ નામનાં સ્થાન છે તે બધાંએ પરંચોમથી જાણે આવેલાં નિત્ય ધામોનાં અભિન્ન સ્વરૂપ છે એવો આ સંપ્રદાયનો અભિપ્રાય છે.

કૃષ્ણનાં વિલાસ, પ્રકાશ, વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો વૈકુંઠમાં અવસ્થિતિ કરે છે. દરેક સ્વરૂપનું નોખું નોખું વૈકુંઠ છે. તે બધાંએ જડ સૃષ્ટિથી પર વિરભના પેલે પાર છે. તેમનો વિસ્તાર અનંત છે. તેમની રચના જડ દ્રવ્યોથી થએલી નથી પણ તેઓ ચિત્ અને આનંદનાં બનેલાં છે. ત્યાં કૃષ્ણનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો પૂર્ણ ઐશ્વર્યયુક્ત થઈને રહે છે. બ્રહ્મા અને રુદ્ર પણ કૃષ્ણનો અને તેના ઐશ્વર્યનો ભેદ જાણી શકતા નથી. એટલું જ નહિ પણ કૃષ્ણ પોતે પોતાના ગુણનો આંક કહાડવાને અસમર્થ છે. તો પછી પામર જીવનું તો ગળું જ કેટલું ? ”

કૃષ્ણના ઐશ્વર્યનું સ્મરણ થતાં મહાપ્રભુના માનસમાં ઐશ્વર્યનો મહાસાગર લહેરાવા લાગ્યો. તે સાગરમાં તેમનું મન અને ઇન્દ્રિયો ડૂબી ગયાં. એવી વિધ્વંસ અવસ્થામાં તે કૃષ્ણનો મહિમા ગાવા લાગ્યા અને તેમ કરતાં તેઓ પોતે પણ તેના ધ્યાનનો સુખાસ્વાદ આપતા ગયા.

તે બોલ્યા : “ કૃષ્ણ પરમ ઇશ્વર છે. તે સત, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે. તેનાથી કોઈ મ્હોટો નથી; કોઈ તેની તુલ્ય પણ નથી. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર તેના આજ્ઞાકારી છે. તે સૌના સ્વામી અને સૌનું આદિ કારણ છે. તે ત્રણ લોકના સ્વામી છે એટલું જ નહિ પણ મહાવિષ્ણુ, હિરણ્યગર્ભ અને વિષ્ણુ એ ત્રણ પુરુષાવતારના પણ સ્વામી છે. જડ, ચેતન, સર્વના તે આધાર છે. ઉપર ગણાવેલા દેવો ભલે મ્હોટા હોય પણ કૃષ્ણ તેમના અધીશ્વર છે અને તેઓ તેના દાસ છે. તે ત્રણના સ્વામી કહેવાય છે. એ ત્રણ એટલે વૃન્દાવન, પરવ્યોમ અને દેવીધામ. વૃન્દાવન અથવા ગોલોક કૃષ્ણનું નિત્ય ધામ છે. ત્યાં યોગમાયા તેની સેવા કરી રહી છે. એજ તેના માધુર્યયુક્ત ઐશ્વર્યનું, તેની કૃપાનું અને તેની લીલાનું નિકેતન છે. તેની નીચે એટલે પરવ્યોમની અંદર વિષ્ણુલોક છે. ત્યાં નારાયણ

અને એવાં બીજાં કૃષ્ણનાં અનંત સ્વરૂપો અવસ્થિતિ કરે છે. આ લોકને કૃષ્ણનું સભાગૃહ કહી શકાય. ત્યાં તે પદૈશ્વર્યયુક્ત અનંત સ્વરૂપો ધારણ કરીને વિરાજે છે. એવાં વૈકુંઠો અનંત કોટિ છે. દરેકમાં કૃષ્ણનું એક એક સ્વરૂપ રહે છે. એ બધાંએ એક જ ભૂમિકાના વિવિધ ખંડ છે. ત્યાં કૃષ્ણ અને તેના નિત્ય પાર્ષદો બધાએ પદૈશ્વર્ય-યુક્ત છે, અને બધાએ કૃષ્ણના જેવા જ સ્વરૂપવાળા ચતુર્ભુજ હોય છે. વિષ્ણુલોક અને આપણું જડ જગત એ બેની વચ્ચેમાં વિરજા નદી છે જે હિરણ્યગર્ભના સ્વેદ થકી ઉત્પન્ન થયેલી છે. તેની બીજી બાજુએ એટલે વિષ્ણુલોકથી સામે કિનારે અનંત કોટિ બ્રહ્માંડો આવી રહ્યાં છે. તેને શાસ્ત્રમાં દેવીધામ કહે છે. તે બ્રહ્માંડોમાં જીવ-ગણનો વાસ છે. ત્યાં જગતલક્ષ્મીનું રાજ્ય છે, અને માયા તેનું દાસત્વ કરે છે. આ ત્રણે ધામના સ્વામી કૃષ્ણ છે. ગોલોક અને પુર-બોમ બેઉ પ્રકૃતિથી પર છે. એ ચિત્ શક્તિની વિભૂતિ છે અને ત્રિપાદ ઐશ્વર્ય કહેવાય છે, અને માયિક વિભૂતિને એકપાદૈશ્વર્ય કહે છે. કૃષ્ણનું એકપાદૈશ્વર્ય કલ્પનાતીત છે ત્યારે ત્રિપાદૈશ્વર્યનું તો કહેવું જ શું ?”

કૃષ્ણના ઐશ્વર્યની સ્તુતિ કરતાં કરતાં મહાપ્રભુ તેના ઇન્દ્રિયાતીત સૌન્દર્યના ધ્યાનમાં એવા તલ્લીન થઇ ગયા કે મૂળ વિષયને ભૂતી જઇ તેનો મહિમા ગાવા લાગ્યા.

પ્રકરણ રલ્લમું.

સનાતનને ઉપદેશ. (ચાલુ)

કૃષ્ણના ગુણનું કીર્તન કરતાં કરતાં મહાપ્રભુ કૃષ્ણના અલૌકિક સૌન્દર્યના આસ્વાદ્યથી ઉત્તેજિત થઈને આગળ ખોલવા લાગ્યા:-

“તેની તમામ લીલાઓમાં તેની નરલીલા સર્વોત્તમ છે, અને તેનું નરરૂપ એ જ તેનું પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ છે. તેનો ગોપવેશ, તેના અધર ઉપર વિરાજતી બંસી, તેનું મનમોહક નટવર સ્વરૂપ, તેનું નિત્ય નવપલ્લવિત થતું યૌવન, એ બધાં તેની નરલીલાને બરાબર યોગ્ય છે. તેના રૂપમાધુર્યનું એક બિન્દુ ત્રિભુવનને રસમાં તરખોળ કરી દે છે. તેનું સૌન્દર્ય તેને પોતાને પણ મોહ ઉપજાવે છે. તે મૂર્તિમંત શૃંગારરસ છે. તેની ચિત્તશક્તિ અને શુદ્ધ સત્વગુણથી ઉત્પન્ન થએલી યોગમાયા અદ્ભુત કૌશલ્ય વડે તેની અનાદિ લીલાને ભક્તજનોને તેનો સ્વાદ ચખાડવા સારૂ પ્રકટ કરે છે. પરંતુ જ્યારે કૃષ્ણ કદંબ વૃક્ષની નીચે ત્રિભંગ આકૃતિ કરીને ઉભા રહે છે અને તેનાં મોહક કટાક્ષ બાણ ફેંકે છે ત્યારે રાધા અને બીજી ગોપાંત્રનાઓનાં હૃદય વીંધાઈ જાય છે. પતિવ્રતાધર્મની આદર્શરૂપ લક્ષ્મીને પણ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે અને મદન પોતે ઉન્મત્ત બની જાય છે. તેથી કરીને કૃષ્ણ મદનમોહન કહેવાય છે. કામદેવનાં પંચબાણ અહિં નકામાં થઈ જાય છે, ‘કારણ કે જ્યાં મદનમોહન હોય ત્યાં કામ સંભવે જ નહિ. ત્યાં તો શુદ્ધ પ્રેમનું જ વાતાવરણ બની જાય છે.

“તે પોતાના જ જેવા ગોપસખાઓની સાથે ઘુન્દાવનની વનસ્થ-લીમાં ગોચારણ કરે છે, અને સ્વચ્છન્દે વિહાર કરે છે. તેની બંસીનો ધ્વનિ બ્રહ્માંડમાં ધોરી રહે છે અને પ્રાણીમાત્રને, જડચેતન સર્વને

અપ્રાકૃત સુખની લહેર વડે ઉન્મત્ત કરી દે છે. નવીન મેઘના જેવી શ્યામ તેની કાન્તિ છે. તેની મોતીની માળા કાળાં વાદળાંઓમાં થઈને ઉડી જતી ખગલાની પંકિતના જેવી દેખાય છે. તેના મુકુટ ઉપરનાં મયૂરપિચ્છ મેઘધનુષ્યની શોભાને ધારણ કરે છે અને પવનથી ફરફરતો તેનો પીતાંબર વાદળાંમાંથી ચમકતી વીજળીના જેવો શોભી રહે છે. પ્રેમ, સૌન્દર્ય અને આનંદની મૂર્તિસ્વરૂપ કૃષ્ણ જગતના ઉપર સર્વત્ર લીલામૃતની ધારા વર્ષાવે છે. તે ઉપરથી જ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે તેના માધુર્યનો અને ઐશ્વર્યનો સર્વોત્તમ સાર તેની મ્રજલીલા દ્વારાજ પ્રકટ થયો છે.”

આટલું બોલતાં મહાપ્રભુ પ્રેમાવિષ્ટ થઈ ગયા અને સનાતનનો હાથ પકડીને ભાગવતમાંથી આ પ્રસંગને લગતો એક શ્લોક ગાવા લાગ્યા:—

ગોપ્યસ્તપઃ કિમચરન્ યદમુખ્ય રૂપમ્

લાવણ્યસારમસમોદ્દમનન્યસિદ્ધમ્ ।

દગ્ધિઃ પિબન્ત્યનુસરામિનવં દુરાપ

મેકાન્ત ધામ યશસઃ શ્રિય ઈશ્વર્ય ॥ *

ત્યાર પછી તે બોલ્યા:—“કૃષ્ણનું સૌન્દર્ય તો તારુણ્યામૃતનો મહાસાગર છે. તેમાં તેના લાવણ્યની તરંગમાલાઓ ખેલી રહી છે અને તેના નાના પ્રકારના લાવણી સુંદર વમળ થયા જ કરે છે. તેનો અંસીરવ કોઈ મહા પ્રયંડ ઝંઝાવાતની માફક + નારી જાતિના (જીવમાત્રના) હૃદયને ક્ષુભિત કરી મૂકે છે. તેમાંથી તે અચી શકતી જ નથી.

* ધન્ય છે ગોપાંગનાઓને ! લાવણ્યના સાર રૂપ, અન્નેડ અને ખીન્ન કોઈ પણ અલંકારની જેને અપેક્ષા નથી એવા કૃષ્ણના ભુવન મોહન સૌન્દર્યનું પોતાનાં નેત્રથી પાન કરવાનો અધિકાર પામવા તેમણે કેવાં કેવાં તપ કર્યા હશે ? ભાગવત, ૧૦-૪૪-૧૩.

+ વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં જીવની નારીજાતિ માનેલી છે.

“અભંગનાઓનો પ્રેમ દરેક હાથે નવું નવું માધુર્ય ધારણ કરે છે. પ્રેમરૂપી દર્પણની અંદર કૃષ્ણનું માધુર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેને જોઈને ગોપીઓનો પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે પાછું માધુર્ય વૃદ્ધિંગત થાય છે. આ પ્રમાણે ગોપીઓના પ્રેમ અને કૃષ્ણના માધુર્યની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલ્યા જ કરે છે. કોઈ એક બીજાથી ઉતરે એમ નથી. આ માધુર્યનો સ્વાદ વૈકુંઠવાસી દેવતાઓ ચાખી શકતા નથી. નારાયણની અર્ધાંગના લક્ષ્મીનું મન પણ તેનાથી લોભાય છે. કર્મ, તપ, યોગ, જ્ઞાન, જપ, ધ્યાન, વૈધી ભક્તિ, એવા કોઈપણ સાધન પડે એ માધુર્ય ચાખવાનો અધિકાર મળતો નથી. એક માત્ર રાગ માર્ગ જ તેને પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી છે. જેઓ હૃદયના શુદ્ધ અને નિષ્કામ પ્રેમથી કૃષ્ણને ભજે છે તેઓ જ તેના અધિકારી છે. કૃષ્ણનું આવું મદનમોહન સ્વરૂપ જેમાં ઐશ્વર્ય અને માધુર્ય બેઉનો સુંદર મેળ થયેલો છે તેનું દર્શન મ્રજ સિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે થઈ શકે જ નહિ. મ્રજની બહાર કૃષ્ણ પોતે કદી જતા નથી; જવાની ઇચ્છા પણ કરી શકતા નથી. લજ્જા, દયા, કીર્તિ, ધૈર્ય અને ચતુરાઈ એ તેના મુખ્ય ગુણ છે. કૃષ્ણના જેવા સુશીલ મૃદુ, અને ઉદાર કોઈ હોઈ શકે જ નહિ. તેના માધુર્યનું પાન કરનારાઓને આંખોના પત્રકારા પણ કાળ જેવા લાગે છે. બે નેત્રો તેમને ઓછાં પડે છે. ઓ સનાતન ! તેનું બધું જ મધુર છે.+ અને તેનો ખંસીરવ ! તેનો ધ્વનિ તો આત્મા અને વૈકુંઠોમાં ફરી વળે છે. તે જીવ માત્રને એવાં ઉન્મત્ત કરી દે છે કે તેમનાથી ઘરમાં (સંસારમાં) રહી શકાતું નથી. લોકલજ્જા અને સામાજિક નિયમોની મર્યાદાનું

+ મધુરં મધુરં વપુરસ્ય વિમો

ર્મધુરં મધુરં વદનં મધુરમ્ ।

મધુગન્ધિ મૃદુસ્મિતમેતદહો

મધુરં મધુરં મધુરં મધુરં ॥ કૃષ્ણકણીમૃત, શ્લોક ૬૨.

તેમને કશુંજ જ્ઞાન રહેતું નથી. એ બંસીરવ કાનનાં છિદ્રોમાં બળાત્કારે દાખલ થાય છે અને ત્યાં ધરજ કરી રહે છે.”

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં મહાપ્રભુ એકાએક થોભ્યા અને કહ્યું, “અરે ! હું કેવો ગાંડો કે એક વાત કહેવા જતાં બીજુંજ બોલી ગયો. પણ સનાતન ! કૃષ્ણે જ તમારા ઉપર કૃપાવંત ચઢને મને વિષયાંતર કરાવ્યું અને તમને તેના ઐશ્વર્ય અને માધુર્યની ઝાંખી કરાવી.”

તેમણે પોતાના મનને ફરીથી આગલા વિષયમાં પરોવવા સાર થોડી વાર મૌન ધારણ કર્યું અને પછી બોલ્યા:—

અભિધેય.

“સનાતન ! સંબંધ તત્ત્વ વિષે હું ઘણું બોલ્યો. હવે તમને અભિધેય તત્ત્વ સમજાવું. અભિધેય જીવને કૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને કૃષ્ણની સાથે તેનો પૂર્ણયોગ કરાવે છે

“શાસ્ત્રો એકમતે ભાર દધને કહે છે કે કૃષ્ણની ભક્તિ એ જ અભિધેય છે. કૃષ્ણ અદ્વયજ્ઞાનતત્ત્વ અને સ્વયં ભગવાન છે. તે સ્વરૂપે અને શક્તિરૂપે વિરાજમાન છે. અનંત ક્ષેત્રિ વૈકુંઠો અને બ્રહ્માંડો તેની લીલાભૂમિ છે. તેનાં ચાર વ્યૂહો અને અવતારો તેનાં સ્વાંશરૂપ છે અને જીવમાત્ર તેનાં વિભિન્નાંશરૂપ છે. જીવના બે પ્રકાર છે:— (૧) નિત્યમુક્ત (૨) નિત્યબદ્ધ. પહેલા પ્રકારના જીવો હમેશાં કૃષ્ણોન્મુખ જ હોય છે અને તેથી કરીને તેઓ તેના નિત્ય પાર્શ્વો કહેવાય છે. બીજા પ્રકારના જીવો હમેશાં કૃષ્ણથી વિમુખ હોય છે. તેટલા માટે તેઓ આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક તાપ સહન કરે છે. તેઓ માયાના દાસ છે. માયા તેમને નાના પ્રકારનાં દુઃખોનો ભોગ કરાવે છે. તેઓ કામ, ક્રોધ અને એવી બીજી પાશવ

વૃત્તિઓને તામે થઇને કદી પણ શાંતિ અનુભવી શકતા નથી. એવા જીવો વારંવાર જન્મમરણની પ્રાપ્તિ કરતા કરતા કોઇવાર કૃષ્ણની કૃપાવડે સાધુઓના સમાગમમાં આવે છે અને તેમના ઉપ-દેશથી તેઓ માયા રૂપી પિશાચિનીના વળગાડથી મુક્ત થાય છે. એકવાર મુક્ત થયા પછી તેઓ સહેલાઇથી કૃષ્ણ તરફ વળે છે.

“હું પુનઃ કહું છું કે ભક્તિ જ અભિધેય છે. કર્મ, યોગ અને જ્ઞાન, ભક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. તેઓ ભક્તિની સાથે જોડા-એલાં હોય તો જ શુભ ફળ આપે છે. ભક્તિની સહાય વિના એ ત્રણમાંથી ગમે તેનું અવલંબન કરવાથી અતિ તુચ્છ ફળ મળે છે. ભક્તિ વગરનું જ્ઞાન વંધ્યા સમાન છે. નિષ્કામ કર્મ પણ જો કૃષ્ણને અર્પણ કરવામાં ન આવે તો તે જીવની પ્રગતિ અટકાવે છે.* ભક્તિ વગરનું જ્ઞાન મુક્તિ પણ નથી અપાતી શકતું” ત્યારે કૃષ્ણના ભક્તોની આગળ મુક્તિ તો વગર બોલાવી આવીને ઉભી રહે છે.

“હું કૃષ્ણનો નિત્ય દાસ છું એ વાત જીવ ભૂલી જાય છે. એ ભૂલને પરિણામે જ માયા તેને ગળે ફાંસો લગાવે છે. કૃષ્ણની ભક્તિ અને ગુરુની સેવા વડે એ ફાંસામાંથી છૂટા થવાય છે, અને કૃષ્ણના ચરણની પ્રાપ્તિ થાય છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કોઇ ગમે તેટલી ચિત્તવટથી કરે તોપણ ભક્તિનો આશ્રય લીધા વિના તે કદાપિ મુક્ત થઇ શકતો નથી.

“જ્ઞાનીઓ ભલે પોતાના મનથી માન્યા કરે કે અમે જીવન-મુક્ત થયા છીએ પણ અરે જોતાં ભક્તિ વિના ભુદ્ધિ નિર્માળ થતી જ નથી. માયાના અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય એક કૃષ્ણ જ છે. જ્યાં કૃષ્ણ હોય ત્યાં માયા રહી શકતી જ નથી. માત્ર એકજ વાર તેની આગળ પોકાર કરો કે હે કૃષ્ણ ! આજથી હું તમારો જ છું.

આટલું કહેતાની સાથે જ તે જીવને માયાના બંધનમાંથી છૂટો કરી દે છે. તે પોતેજ કહે છે કે ‘જે માંડ શરણ લે છે અને મારે માટે પોકાર કરે છે તેને હું અભયદાન આપું છું. એજ માંડ વ્રત છે.

“ભુક્તિ, મુક્તિ અને સિદ્ધિઓની કામનાવાળાઓ જે બુદ્ધિ-માન હોય તો તેઓ અનન્ય ભાવે, દૃઢ ભક્તિથી કૃષ્ણને જ ભજે. કૃષ્ણ એવા ઉદાર છે કે જેઓ તેને પોતાના સ્વાર્થને માટે ભજે છે તેમને પણ શરણ આપે છે. તે સારી રીતે જાણે છે કે જેઓ મને છોડીને ઐહિક વસ્તુઓથી લોભાય છે તેઓ બુદ્ધિહીન છે. અમૃત છોડીને ઝેર પીવાની ઇચ્છા કરનારા છે. પણ કૃષ્ણ તેમનું હિત જાણે છે તેથી તે તેમણે માગેલા વિષયભોગ ન આપતાં પોતાના ચરણામૃતનો સ્વાદ ચખાડીને તેમના મનને વિષયમાંથી ખેંચી લે છે. કામનાથી કૃષ્ણને ભજનારાઓ પણ જ્યાં એકવાર કૃષ્ણનો રસ ચાખે એટલે તરત કામનારહિત થઈને કૃષ્ણની સેવા કરવાની અભિલાષા કરતા થાય છે.

“જેમ નદીમાં તરતો તરતો લાકડાનો કટકો કોઈવાર કિનારે લાધી જાય છે તેમ સંસારમાં ભ્રમણ કરતો કરતો કોઈક જીવ, તેનાં સંસારબંધનને છૂટવાનો સમય આવી પહોંચે ત્યારે સાધુઓના સંસર્ગમાં આવી ચડે છે. કોઈ પણ ભાગ્યવાન જીવ ઉપર કૃષ્ણ કૃપા કરે છે ત્યારે તે પોતેજ બહારથી ગુરુરૂપે અને અંદરથી અંતર્યામી-રૂપે ઉપદેશ આપે છે. સાધુસમાગમથી પ્રથમ તેને કૃષ્ણની ભક્તિમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. તે શ્રદ્ધા પરિપક્વ થતાં ભક્તિનો ઉદય થાય છે અને તેમાંની સંસારનો ક્ષય કરનાર કૃષ્ણપ્રેમ પ્રકટ થાય છે. સાધુકૃપા વિના કોઈપણ ઉપાયે ભક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. ભક્તિની વાત બાળુએ મૂકો પણ મુક્તિ એ નથી મળતી. માટે જ શાસ્ત્રકારો સાધુસમાગમ કરવાનો માર દર્શાવે છે અને ઉપદેશ આપે છે.

સંતના સમાગમમાં એક ક્ષણ વીતાડી હોય તો તે પણ મહત્ત્વ પરિણામ નીપજવે છે.

“કૃષ્ણે અર્જુનને જ્ઞાન, કર્મ અને યોગનો ઉપદેશ આપ્યો છે એ વાત સાચી પણ તેમણે બધું કહી રહ્યા પછી છેલ્લું શું કહ્યું છે ? કૃષ્ણ કહે છે, ‘ હે અર્જુન ! તું મને પ્રિય છે માટે તારી આગળ એક છૂપામાં છૂપી વાત કહી દઉં છું. તું મારું ભજન કર, મને વન્દન કર અને મારો જ બની જા. તને મારું વચન છે કે તું જરૂર મને પામીશ.’ x ઉપરનું વચન જે કૃષ્ણનું છેલ્લામાં છેલ્લું શાસન છે તેને સૌથી વધારે વજન આપવું જોઈએ. આ આજ્ઞાના પ્રભાવે જો ભકતના હૃદયમાં શ્રદ્ધાનો ઉદય થાય તો તે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણનું જ ભજન કરે.

“શ્રદ્ધા એટલે કૃષ્ણની ભક્તિ કરનારને બીજા કોઈ પણ કર્મ કરવાની જરૂર જ નથી એવો દૃઢ વિશ્વાસ. એવી શ્રદ્ધાવાળો માણસ ભક્તિનો અધિકારી છે. ભકતોમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. જે દૃઢ શ્રદ્ધાવાન છે અને શાસ્ત્રોનો મર્મ સમજાવવામાં નિપુણ છે તે ઉત્તમ ભકત છે અને તે સૌનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. જેની શ્રદ્ધા દૃઢ છે પણ શાસ્ત્રમાં વ્યુત્પન્ન નથી તે મધ્યમ છે, પણ ભાગ્યવાન તો ખરો જ. કાચી શ્રદ્ધાવાળો કનિષ્ઠ છે. તે ઉપરાંત રતિ અને પ્રેમના વધતા ઓછાપણાને લીધે ભકતોના બીજા પણ પ્રકાર પડી શકે છે.

“વૈષ્ણવનાં લક્ષણ તો ગણ્યાં ગણાય એમ નથી. પણ થોડાંક મુખ્ય લક્ષણનાં નામ ગણાવી દઉં. દયા, નિષ્પાપવૃત્તિ, સત્યપ્રિયતા, અદ્રોહ, ઉદારતા, મૃદુતા, પવિત્રતા, નિર્દોષ, સૌનું ભલું કરવાની વૃત્તિ, શાંતિ, અનન્ય ભાવે કૃષ્ણાશ્રય, કામનાનો અભાવ, અહિંસા,

નિરભિમાન, બુદ્ધિની સ્થિરતા, પરિપુનું દમન, મિતાહાર, અપ્રમત્તતા નિર્માનીપણું, બીજનું સન્માન કરવાની વૃત્તિ, ગાંભીર્ય, કરુણા, મૈત્રી, ઇત્યાદિ.

“સાધુસંગ એ જ કૃષ્ણભક્તિનું મૂળ હોવાથી વૈષ્ણવ હમેશાં અસતસંગથી દૂર જ રહે છે; ખાસ કરીને પરસ્ત્રીની સોખત કરનારા-ઓથી અને પોતાને ભક્ત કહેવડાવે અને છતાં દુરાચારી હોય એ બેથી તે બહુ જ સાવચેત રહે છે. તે ઉપરાંત તે વર્ણાશ્રમ ધર્મને લગતાં કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે છે અને દીનતાપૂર્વક કૃષ્ણનું જ શરણ લે છે. અર્જુનને કૃષ્ણે કહ્યું છે કે ‘તમામ લૌકિક અને વૈદિક ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને તું માત્ર મારું જ શરણ લે. હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ.’ * આનું જ નામ શરણાગતિ. શરણાગતિનાં છ લક્ષણ છે: (૧) ભક્તિને અનુકૂળ જે કંઈ હોય તેને વળગી રહેવું (૨) ભક્તિને પ્રતિકૂળ હોય તેનો ત્યાગ કરવો (૩) કૃષ્ણ મારો ઉદ્ધાર કરશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી (૪) આત્મનિવેદન કરવું (૫) મન વચન અને કર્મથી હું તમારો જ છું એમ કૃષ્ણને કહેતા રહેવું (૬) પોતાના અપરાધને માટે પોતાની જાતને ખૂબ ઇપ્કો આપ્યા કરવો. આ રીતે જે શરણાગત થાય છે તેને કૃષ્ણ પોતાના જેવો જ બનાવી દે છે, કારણ કે તે ભક્તવત્સલ અને ઉદાર છે.

“જે સાધનભક્તિ કરતાં શ્રેષ્ઠામી અમૂલ્ય ખજાનાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનો ક્રમ સમજાવું છે. શ્રવણ, કીર્તન વગેરે ક્રિયાઓ તેનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે અને શ્રેષ્ઠોદય એ તેનું તટસ્થ લક્ષણ છે. એટલું તો તમારે સર્વદા યાદ રાખવું કે શ્રેષ્ઠ નિત્યસિદ્ધ વસ્તુ છે. કોઈ પણ પ્રકારના સાધનથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. પણ સાધન-ભક્તિ વડે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે એટલે શ્રેષ્ઠોદયની આડે આવનારા મલ વિશ્લેષ દૂર થતાં સ્વતઃસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ નીકળે છે.

“સાધનભક્તિના બે પ્રકાર છે: (૧) વધી (૨) રાગાનુગા. જેને ભક્તિ તરફ સ્વાભાવિક વલણ નથી એવો કોઈ માણસ શાસ્ત્ર-આચારાનું પાલન કરવાની ખાતર જ કૃષ્ણનું ભજન કરે તેની ભક્તિ વૈધી ભક્તિ કહેવાય છે. એ વૈધી ભક્તિની વિગત બહુ જ લાંબી છે. પણ હું સંક્ષેપમાં જ ગણાવી જઈશ. ગુરુપદાશ્રય; ગુરુની સેવા; સદ્ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ગુરુને પ્રશ્ન પૂછવા; સાધુઓના આચરણનું અનુકરણ કરવું; કૃષ્ણની પ્રીતિને ખાતર ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવો; કૃષ્ણની સાથે સંબંધ રાખનારાં તીર્થોમાં વાસ કરવો, નિર્વાહ પૂરતી જ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી; એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો; તુલસી, પીપળો, ગાય, આદિઓ અને વૈષ્ણવનું પૂજન કરવું; સેવાપરાધથી અને નામાપરાધથી સાવચેત રહેવું; * અવૈષ્ણવનો ત્યાગ કરવો; ઝાઝા ચેલા ન કરવા; ઝાઝા ગ્રન્થોનો અભ્યાસ, નાના પ્રકારની કળાઓનો અભ્યાસ અને બ્રાહ્મણોના આપવાનો શોખ એ ત્રણનો ત્યાગ કરવો; હાનિ, લાભ, શોક વગેરેથી હુલિત ન થવું; બીજા દેવની અને બીજા ધર્મનાં શાસ્ત્રોની નિંદા ન કરવી; વિષ્ણુની અથવા વૈષ્ણવોની

સેવાપરાધ એટલે ભગવાનની પ્રતિમાની સેવા કરનારે પાળવાના વિધિ નિષેધનો ભંગ; જેમકે મૂર્તિની આગળ ઊંધે પગે બેસવું, પૂજ કરતી વખતે રાતું વસ્ત્ર પહેરવું, પૂજ કરતાં કરતાં અપાન વાયુને બહાર કહાડવો વગેરે. નામાપરાધ દસ પ્રકારના છે: (૧) સત્પુરુષની નિંદા કરવી (૨) ગુરુની અવજ્ઞા કરવી (૩) બીજા દેવને કૃષ્ણથી સ્વતંત્ર અને પૃથક્ માનવો (૪) વેદ અને બીજા શાસ્ત્રોની વિરુદ્ધ ટીકા કરવી (૫) નામમાં જે જે શક્તિઓ માનેલી છે તે બધી અક્ષરે અક્ષર સાચી નથી પણ લોકોની શ્રદ્ધા બેસાડવા માટે તેમ કહ્યું છે એમ માનવું (૬) નામથી પાપ ધોવાશે એમ બહુને પાપ કરવું (૭) યજ્ઞ, યોગ ઈત્યાદિ જેવું જ નામ પણ એક સાધન છે એમ માનવું (૮) નાસ્તિકને મંત્ર આપવો (૯) નામનો મહિમા બહુવા પછી પણ નામનો આશ્રય ન લેવો (૧૦) શાસ્ત્રોના અવળા અર્થ કરીને નામના મહિમાને ઉતારી પાડવો.

નિંદા ન કરવી; ફાલતુ ગામગપાટા સાંભળવા નહિ; પ્રાણીમાત્રને મન અને વાણીથી ઉદ્દેગ ન આપવો; શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પૂજન, વંદન, સેવા, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવે પ્રકારની ભક્તિ કરવી; કૃષ્ણની પ્રતિમા આગળ નૃત્ય, ગીત, પ્રાર્થના, દંડવત્ વગેરે કરવાં; અભ્યુત્થાન કરવું; અનુવ્રજ્યા કરવી; યાત્રા કરવી; મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરવી; સ્તવપાઠ કરવો; જપ કરવો; સંકીર્તન કરવું; ભગવાનને અર્પણ કરેલાં ધૂપ, માલા, ચંદન અને મહાપ્રસાદનું સેવન કરવું; આરતિનાં દર્શન કરવાં; મહોત્સવ કરવા; ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન કરવું; મૂર્તિનું ધ્યાન કરીને તેની સેવા કરવી; ભાગવતનું શ્રવણ કરવું; તુલસી, વૈષ્ણવ અને xમથુરાનું પૂજન કરવું; કૃષ્ણના સુખને માટે તમામ ક્રિયાઓ કરવી; તેની કૃપાની આતુરતાથી રાહ જોવી; વૈષ્ણવોની સાથે ભગવાનના જન્મોત્સવ વગેરે ઉત્સવોનું પાલન કરવું; હમેશાં શરણાગતિ કરતા રહેવું; કાપ્તિક માસમાં અમુક વ્રત નિયમ લેવા; આ પ્રમાણે વૈધ્મીભક્તિનાં ચોસિઠ અંગ છે. તેમાં સાધુસંગ, નામકીર્તન, ભાગવત શ્રવણ, xમથુરામાં વાસ અને ભગવાનની પ્રતિમાની શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા એ પાંચ મુખ્ય છે. એ પાંચનું થોડા જ સમય સુધી સેવન કરવાથી કૃષ્ણપ્રેમનો ઉદય થાય છે. કોઈ કોઈ ભક્તો એમાંના ગમે તે એક જ અંગનું સાધન કરે છે. કેટલાક પાંચેનું પાલન કરે છે. માત્ર એક જ અંગનું પાલન કરીને ઘણા ભક્તોએ સિદ્ધિ મેળવી છે. અંબરીષ વગેરે ભક્તોએ એમાંનાં ઘણાં અંગનું પાલન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે સાધન કરવાથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી પ્રેમનું પાતાળ ઝરણું ફૂટવા લાગે છે

+આ જગ્યાએ તેમજ બીજે જ્યાં જ્યાં “મથુરા” શબ્દ આવે ત્યાં માત્ર મથુરા શહેર નહિ પણ તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ જે મથુરામંડળ કહેવાય છે તે સમજવું.

“કૃષ્ણના ભક્તને દેવોનું અગર પિતૃઓનું કાણુ રહેતું જ નથી. તેને બીજા કોઇ પણ કર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી. માત્ર તેણે કામનાનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણનું જ ભજન કરવું. કૃષ્ણના ભજનમાં જ બધાં કર્તવ્યો પરિસમાપ્ત થાય છે. વિધિધર્મનો ત્યાગ કરીને જે કૃષ્ણના ચરણની સેવા કરે છે તેને નિષિદ્ધ પાપાચાર તરફ વૃત્તિ જ થતી નથી. તેને એવાં પાપ કર્મોના વિચાર પણ નથી આવતો અને જે અજાણ્યે થઇ જાય તો કૃષ્ણ તેની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યા વગર જ તેને શુદ્ધ કરે છે.

“હવે સ્મનાતન ! રાગાત્મિકા ભક્તિનું વિવરણ સાંભળો. આ પ્રકારની ભક્તિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ પ્રજ્ઞવાસીઓ છે. તેમના અનુગત થઇને જેઓ ભક્તિ કરે છે તેમની રાગાનુગા ભક્તિ કહેવાય છે. પોતાના ઇષ્ટ દેવને માટે ગાઢ તૃષ્ણા એ તેનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે અને તેનામાં આવિષ્ટતા એ તેનું તટસ્થ લક્ષણ છે. રાગાત્મિકા ભક્તિનો અધિકાર માત્ર * પ્રજ્ઞવાસીઓનો જ છે. શાસ્ત્રી યુક્તિની તેમને સ્પૃહા નથી. તેઓ અંતરના સ્વાભાવિક અનુરાગને વશ થઇને જ કૃષ્ણને ભજે છે. રાગ માર્ગે ભક્તિ કરવાની જેમને ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રજ્ઞવાસીઓના જ અનુગત થવું પડે છે; તેથી એવા અનુગત ભક્તોની ભક્તિને રાગાનુગા કહે છે.

“રાગાનુગા ભક્તિના બે પ્રકાર છે. (૧) બાહ્ય (૨) આંતરિક. બાહ્ય સાધનમાં ભક્તે શ્રવણ અને કીર્તન કરવાનાં છે. આંતરિક સાધનમાં સાધકે પોતાના સિદ્ધદેહ વડે કોઇ પણ પ્રજ્ઞવાસીના અનુગત થઇને પોતે કૃષ્ણની સેવા કરી રહ્યો છે એવી નિરંતર ભાવના કરતા રહેવું જોઇએ. કૃષ્ણનાં દાસ, સખા, માતાપિતા અથવા

* જેમનો સ્વાભાવિક નિત્ય પ્રેમ શ્રી કૃષ્ણમાં છે તેવા તેના પાષાંદો પ્રજ્ઞવાસી કહેવાય છે.

પ્રેયસી એમાંથી ગમે તે એકના તેણે અનુગત થવું પડશે. એમાંના ગમે તે એકને પોતાનો આદર્શ માનીને પોતે ધ્રુવમાં રહ્યો રહ્યો પોતાને સોંપવામાં આવેલી સેવા કરી રહ્યો છે એવી ભાવનામાં સાધકે ડૂબી જવું, અને પોતાના આદર્શ અને કૃષ્ણના પરસ્પર સંબંધનું અને તેની સાથે સંબંધ રાખતી વિવિધ લીલાઓનું અનુસ્મરણ કર્યા કરવું.

“આવી રીતે ભક્તિ કરતાં કરતાં સાધકને કૃષ્ણના ચરણ પ્રતિ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રીતિના રતિ અને ભાવ એવા બે પ્રકાર છે. બેઉ કૃષ્ણને વશ કરવા સમર્થ છે. તેઓ ભક્તને કૃષ્ણની સેવાનો અધિકારી બનાવે છે, અને કૃષ્ણના પ્રેમના સાધનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. અભિધેય વિષે આથી વિશેષ કહેવાનું નથી, તેથી હવે હું પ્રયોજન વિષે જે કહેવું છે તે કહીશ.

પ્રયોજન.

ભક્તિનું સર્વોત્તમ ફળ પ્રેમ છે અને તે જ જીવ માત્રને માટે પરમ પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ છે. ન્યારે કૃષ્ણ પ્રત્યેની રતિ ગાઢ થાય છે ત્યારે તે પ્રેમ કહેવાય છે અને ભક્તનો તે જ સ્થાયીભાવ હોય છે. ભાવ એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારની મનોદશા. એ મનોદશા માયિક નથી. પણ માયાના ત્રણ ગુણો પૈકી સત્ત્વ ગુણથી તદ્દન સિન્ન અમાયિક શુદ્ધ સત્ત્વનું જ એ પરિણામ છે. તે સૂર્યનાં કિરણના જેવી નિર્મળ છે. જેમ અરુણોદય પછી સૂર્યોદય થાય છે તેમ ભાવની પછી પ્રેમનો ઉદય થાય છે. તેનાથી કૃષ્ણને માટે અદ્ભુત તૃષ્ણા જાગે છે. એ તૃષ્ણા ચિત્તની શુદ્ધિ કરે છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ ભાવનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે અને લાગણીનું માર્દવ એ તેનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

“ભાગ્યવાન જીવને કેવળ સારા નશીબના જોરથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રદ્ધા તેને સતસંગ કરવા પ્રેરે છે. સતસંગ કરવાથી તે શ્રવણ

કીર્તન કરતાં શીખે છે. એ પ્રમાણે સાધન ભક્તિ કરતાં કરતાં અનર્થની વિવૃત્તિ થાય છે. અનર્થનિવૃત્તિ થતાં તેની નિષ્ઠા જાગૃત થાય છે. નિષ્ઠા વડે તેને શ્રવણકીર્તનમાં રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. રુચિમાંથી આસક્તિ જન્મે છે. આસક્તિવડે ચિત્તમાં રતિના અંકુર ફૂટે છે. એ રતિ જ્યારે માઠ થાય છે ત્યારે તે પ્રેમ કહેવાય છે. એ પ્રેમ પ્રયોજન^૧ છે અને તે સર્વ પ્રકારના આનંદનું મૂળ છે. સાધન કરતાં કરતાં ઉપર ગણાવેલી બધી અવસ્થાઓમાંથી ભક્ત પસાર થાય છે.

“ હવે જેના હૃદયમાં ભાવના અકૂર ફૂટ્યા હોય છે તેનાં લક્ષણ કહું છું (૧) શુભ અથવા અશુભ કોઈ પણ સંજોગોથી તેના ચિત્તને કદી ક્ષોભ થતો નથી. (૨) જેની સાથે કૃષ્ણને સંબંધ ન હોય એવી કોઈ પણ ચર્ચામાં અથવા કાર્યમાં રોકાઈને તે પોતાનો વખત બરબાદ કરતો નથી. (૩) કૃષ્ણને સુખ આપ એવી ક્રિયાઓમાં જ તે નિરંતર રોકાયેલો રહે છે. (૪) આ જગતના અથવા તો સ્વર્ગના કોઈ પણ જાતના ભોગવિલાસની તેને કામના નથી. (૫) તેને અષ્ટ સિદ્ધિઓનો મોહ નથી. (૬) ઇન્દ્રિયોનાં સુખ ઉપર તેને ભારે અણુ-ગમે થયેલો જ હોય છે. (૭) પોતે ઉત્તમ હોવા છતાં તે પોતાને અધમ માને છે. (૮) કૃષ્ણ મારાપર કૃપા કરશે એવો તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે. (૯) કૃષ્ણને માટે તેને નિરંતર તીવ્ર ઉત્કંઠા રહે છે. (૧૦) કૃષ્ણના નામ ઉપર તેને ભારે રુચિ હોય છે. (૧૧) કૃષ્ણના ગુણનું કીર્તન કરવામાં તેને અતિ આનંદ થાય છે એટલું જ નહિ પણ કીર્તન કરવું એ તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે. (૧૨) કૃષ્ણની લીલાનાં સ્થાનો સિવાય તેને બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે રહેવું ગમતું જ નથી. આ બધાં કૃષ્ણ પ્રત્યેની રતિનાં લક્ષણ છે. હવે હું પ્રેમનાં લક્ષણ

ગણાવું છું. પ્રેમ તો એવી અલૌકિક વસ્તુ છે કે મ્હોટા વિદ્ય પુરુષો પણ તેનું વિશ્લેષણ કરવાને અથવા તો જેમણે પ્રેમ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેમની ક્રિયાઓનો મર્મ સમજવાને અસમર્થ છે.

*પ્રેમની ક્રમવાર સાત અવસ્થાઓ હોય છે. સ્નેહ, માન, ઇત્યાદિ. રતિના દાસ્ય, સખ્ય એવા પાંચ ભેદ છે. તેની સાથે જ્યારે વિભાવ, અનુભાવ, સાત્ત્વિક અને વ્યભિચારી ભાવનો સંગમ થાય છે ત્યારે ભક્તિ અતિ મધુર રૂપ ધારણ કરે છે. વિભાવ બે પ્રકારના છે: (૧) આલંબન (૨) ઉદ્દીપન. કૃષ્ણ વિષયાલંબન છે અને ભક્તો આશ્રયાલંબન છે. કૃષ્ણનું સંગીત વગેરે જેના જેના વડે ભક્તોના હૃદયમાં પ્રેમનું ઉદ્દીપન થાય તે બધાં ઉદ્દીપન વિભાવ કહેવાય છે. અનુભાવના ઉર્લ્લાસવર અને સાત્ત્વિક એવા બે પ્રકાર છે. કૃષ્ણનું સ્મિત, નૃત્ય, સંગીત ઇત્યાદિ એ બધાંની અનુભાવમાં ગણના થાય છે. સ્તંભ, સ્વેદ વગેરે સાત્ત્વિક અનુભાવ ગણાય છે. વ્યભિચારી ભાવના તેત્રીશ પ્રકાર છે, જેમકે દૈન્ય, પ્રલાપ, વિષાદ, મૂર્ચ્છા, વગેરે. રતિના પાંચે પ્રકારની સાથે જ્યારે એ બધાનો મેળ થાય છે ત્યારે ભક્તિ અમૃતતુલ્ય બની જાય છે.

“ મધુર રસ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. શાંતરસમાં રતિ પ્રેમની બહારની સીમા સુધી જ જઈ શકે છે. દાસ્યરસમાં રાગ સુધી આવી શકે છે. સખ્ય અને વાત્સલ્યમાં અનુરાગ સુધી ગતિ કરી શકે છે. રૂઢ અને અધિરૂઢ ભાવ એ મધુર રસનાં જ ખાસ લક્ષણ છે. અધિરૂઢ ભાવને મહાભાવ પણ કહે છે. માત્ર ગોપીઓ જ તેની અધિકારી છે. માદન અને મોદન એ બે અધિરૂઢ ભાવના પ્રકાર છે. કૃષ્ણના સામિપ્યમાં ગોપીઓમાં માદનાખ્ય અને તેની ગેરહાજરીમાં મોદનાખ્ય ભાવ હોય છે. મોદનાખ્યના ઉદ્દવૂર્ણા અને ચિત્તજલ્પા એવા બે પ્રકાર છે. ઉદ્દવૂર્ણાને દિવ્યોન્માદ પણ કહે છે. આ અવસ્થામાં ગોપી

કૃષ્ણ સાથે એવી તલ્લીન બની જાય છે કે તે પોતાને જ કૃષ્ણ માની લે છે. મધુર રસના બે પ્રકાર છે: (૧) સંયોગ (૨) વિપ્રયોગ. વિપ્રયોગના પૂર્વરાગ, માન, પ્રવાસ અને પ્રેમવૈચિત્ય એવા ચાર પ્રકાર છે.

“પ્રજેન્દ્રનંદન કૃષ્ણ નાયકનો શિરોમણિ અને રાધા નાયિકાની શિરોમણિ છે. કૃષ્ણના અનંત ગુણ પૈકી ચોસઠ મુખ્ય છે, તેમાંના એક એક ગુણ ભક્તને અપૂર્વ સુખ આપે છે. રાધાના મુખ્ય પચ્ચીસ ગુણ છે, જેમાંના પ્રત્યેક વડે તે કૃષ્ણને વશ કરે છે. એ નાયક નાયિકા મધુર રસનાં આલંબન છે. એજ પ્રમાણે દાસ્ય, સખ્ય ઈન્દ્રિય રસોમાં દાસ, સખા વગેરે આલંબન છે. ભક્ત સિવાય બીજા કોઈને એ બધા રસનો સ્વાદ ચાખવાનો અધિકાર નથી.

“સનાતન! મેં આ પ્રમાણે સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન, એ ત્રણે તત્ત્વો સમજાવ્યાં. હવે હું તમને આદેશ કરું છું કે તમારે ભક્તિશાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથોની રચના કરવી, ઘટ્ટનાવનનાં લુપ્ત તીર્થોનો પુનરુદ્ધાર કરવો, વૈષ્ણવોના આચારને નવું જીવન આપવું અને તે ઉપરાંત વૈષ્ણવ સમાજના નિયમન માટે વૈષ્ણવસ્મૃતિની રચના કરવી. આટલાં કામ હું તમને સોંપું છું.”

સનાતન મહાપ્રભુના ચરણને વળગી પડ્યા અને અતિ દીન સ્વરે બોલ્યા, “પ્રભુ! હું નીચ પામર આવું મહાભારત કામ શી રીતે કરી શકીશ? તમે મને જે શીખવ્યું તેનો એક અંશ પણ મને યાદ રહેશે નહિ. પણ તમે તો લંગડાને એ નચાવો એવા છો. કૃપા કરીને એટલું કરો કે તમારા ચરણ મારા માથા પર મૂકો અને આશીર્વાદ આપો કે જેથી તમે મને જે કંઈ શીખવ્યું છે તે મારા હૃદયમાં સદાએ જાગૃત રહે.”

મહાપ્રભુએ સનાતનને માથે હાથ મૂકીને કહ્યું, “મારો આશીર્વાદ છે કે મારું શીખવેલું બધું એ તમારા હૃદયમાં જાગૃત રહેશે અને તમારે હાથે મહત્ કાર્યો કરાવશે.”

પ્રકરણ ૩૦ મું.

છ ગોસ્વામીઓ.

સનાતનને ઉપદેશ અપાઈ રહ્યો તે દરમ્યાન પ્રકાશાનંદ સરસ્વતી અને તેમની સાથે બધા સંન્યાસીસમાજને ભક્તિ તરફ વાળવાનું અતિ દુર્ઘટ કાર્ય પણ મહાપ્રભુએ સિદ્ધ કર્યું. તેથી તેમણે પુરી જવાનો વિચાર કરીને કાશીના ભક્તોની રજા લીધી અને જે રસ્તે થઈને આવ્યા હતા તેજ રસ્તે થઈને પાછા પુરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી તેમણે એક દિવસને માટે પણ પુરી છોડ્યું નથી. તેમનાં બાકીનાં અઢાર વર્ષની લીલાનું સ્થળ પુરી જ છે.

મહાપ્રભુના રચનાત્મક કાર્યના ત્રણ વિભાગ પડી શકે છે. (૧) વૃન્દાવનનાં હુપ્ત તીર્થોનો પુનરુદ્ધાર, (૨) વૈષ્ણવ સાહિત્યનું સર્જન, (૩) ભક્તિનો પ્રચાર. એ ત્રણે કામ તેમણે તે તે કામને માટે સુયોગ્ય પુરુષોને શોધી કહાડીને તેમની પાસે પૂર્ણ કરાવ્યાં. જે અમૂલ્ય વસ્તુનું દાન કરવા માટે તેમનો આ અવતાર હતો તે કૃષ્ણપ્રેમની બક્ષિસ તો તેમના સિવાય બીજા કોઈથી થાય એમ હતું જ નહિ. એટલે એકલું તે જ કાર્ય પોતાના હાથમાં રાખીને બાકીનાં કામને માટે લાયક માણસો તૈયાર કર્યાં.

સંન્યાસ લેતા પહેલાં જ તેમણે લોકનાથને વૃન્દાવન જવાની આજ્ઞા કરી હતી. લોકનાથે આખું જીવન વૃન્દાવનમાં જ ગાળ્યું. ચૈતન્ય ચરિતામૃતના લેખક કૃષ્ણદાસ તેમની પાસેથી મહાપ્રભુની હકીકત મેળવવા જતા. એ ગ્રંથની રચનાનો આરંભ થયો ત્યારે વૃદ્ધ લોકનાથ હયાત હતા. તેમણે કૃષ્ણદાસને આશીર્વાદ તો આપ્યો પણ સાથે એક વિકટ આજ્ઞા કરી કે તેમાં મારા નામનો પણ ઉલ્લેખ

કરવો નહિ. લોકનાથે બધાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પ્રસિદ્ધિની કામનાનો પણ ત્યાગ કર્યો જ હતો. આથી કરીને તેમણે પોતાના જીવનનો ઇતિહાસ પોતાને હાથે જ દાટી દીધો. તેઓ રાત્રિ દિવસ ભજન અને રમરણમાં જ ગાળતા એ સિવાય તેમને વિષે કંઈ જ વધારે જાણવાનું સાધન નથી.

ત્યાર પછી આવ્યા રૂપ અને સનાતન. એ બેઉ ભાઈઓએ ખંગાળના પાદશાહનું મંત્રીપદ ભોગવતી વખતે શાસ્ત્રાલોચનના વિસારી ન હતી. લોકો જેને સુખ કહે છે તે સુખનો તેમને કશો અભાવ ન હતો. તે ઉપરાંત વિદ્યા, કીર્તિ, સત્તા બધું જ હતું. પણ આટલું છતાં તેમને શાંતિ મળતી ન હતી. તેઓ શાંતિની શોધમાં હતા. એવામાં તેમણે મહાપ્રભુનું નામ સાંભળ્યું. અમે પતિત છીએ, અમારો ઉદ્ધાર કરો એવી આજીજીભર્યા કામળો તેમણે મહાપ્રભુને લખ્યા. ત્યાર પછી ગૌડ નગર આગળ તેઓ પોતાના તારણહારને મળ્યા. સનાતનની સલાહ મानीને મહાપ્રભુ તો ત્યાંથી જ પાછા ફરીને પુરી ગયા. મહાપ્રભુના દર્શને બેઉ ભાઈઓનાં હૃદયને એટલો વેગ આપ્યો કે તેમણે મંત્રીપદને ફાટેલા ચીંથરાની માફક ફગાવી દેવાની અને સંસાર છોડવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી, અને મહાપ્રભુ વૃન્દાવન જવાને માટે ક્યારે પુરી છોડે છે તેની તપાસ રાખતા રહ્યા. તેઓ વૃન્દાવન જવા નીકળી પડ્યા છે એવી ખબર મળતાં જ પહેલું રૂપે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપ્યું. પોતાની કુલ દોલતનો ચોથો હિસ્સો કુટુંબના ભરણપોષણ માટે રાખ્યો, અને સનાતનના ખર્ચને માટે દશ હજાર સોના મોહોર શાહુકારને ત્યાં જમા મૂકી. પછી બાકી રહેલાનું દાન કરી દીધું અને પોતે મહાપ્રભુને મળવા વૃન્દાવન તરફ ચાલતા થયા.

સનાતનને પણ છૂટા થવાની તેટલી જ ઉત્કંઠા હતી. પણ પોતાના સમર્થ મંત્રીઓને છૂટા કરવા પાદશાહ રાજ ન હતો. સનાતનને માફ

હોવાનો ઢાંગ કરીને થોડો વખત ગૂમાવ્યો પણ પાદશાહથી રહેવાયું નહિ તેથી તપાસ કરવા જતે સનાતનને ઘેર ગયો. તે કહે, “તમારા વડે મારું રાજ્ય છે. હું તો માત્ર લડાઈ અને શિકાર બે જ કામ જાણું છું. તમારી ગેરહાજરીથી મારા રાજ્યની ખરાબી થાય છે.” સનાતન કહે, “મારી જગ્યાએ બીજો મંત્રી રાખી લો અને મને છૂટો કરો.” આ સાંભળીને પાદશાહને ક્રોધ ચડ્યો અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ સનાતનને કેદ કરવાનો હુકમ કરતો ગયો. કેદખાનામાં સનાતનને રૂપની એક ચિટ્ટી મળી. તેમાં પેલી દેશ હજાર મોહોરનો ઇસારો હતો. એ બધું નાણું તેમણે પોતાના ઉપર ચોક્કી પહેરે રાખનારને આપીને તેને લલચાવ્યો અને તેની મદદથી નાસી છૂટ્યા.

પણ જાણીતા રાજકેદીથી ધોરી રસ્તે તો જવાય નહિ તેથી સનાતને વગડાનો માર્ગ લીધો. રોજ લાંબી લાંબી મજલો ઠાપીને તે અંતે કાશીમાં મહાપ્રભુને જઈ મળ્યા. રૂપ તો તે પહેલાં જ પ્રયાગમાં તેમને મળ્યા હતા. બેઠા બેઠાને ઉપદેશ આપીને તેમણે વૃન્દાવન મોકલ્યા. પ્રયાગથી નીકળીને વૃન્દાવન જતાં મથુરા આગળ રૂપને રાજ સુબુદિરાયનો મેળાપ થયો. એ અંગાળાના પદબ્રજ થએલા રાજને તેનું રાજ્યાસન છીનવી લેનાર હુસેનખાને બળાતકારે મુસલમાનનું પાણી પીવડાવીને વટાવ્યો હતો. કાશીના પંડિતોને એકઠા કરીને તેણે પ્રાયશ્ચિત્તનો વિધિ પૂછ્યો. પંડિતોએ શાસ્ત્રનાં પોથી ઉઘલાવીને જવાબ આપ્યો કે તમારે ગરમ કડકડતું ઘી પીને પ્રાણત્યાગ કરવો. એ સિવાય તમારે માટે બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય શકે નહિ. આવું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને સુબુદિરાયનું મન કબુલ કરતું ન હતું. મહાપ્રભુ વૃન્દાવન જતાં બે દિવસ કાશીમાં રહ્યા હતા તે વખતે સુબુદિરાય તેમની પાસે ગયો. મહાપ્રભુએ કહ્યું કે એવી રીતે પ્રાણત્યાગ કરવો એ તો તમોધર્મ કહેવાય. કૃષ્ણનું નામ એ સારામાં

સારં પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એકવાર કૃષ્ણનું નામ લેતાં તમારાં પાપ માત્ર બળી જશે. બીજીવાર લેતાં તમને ગોલોકમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર મળી જશે. આથી સુખદિરાયને ખૂબ આશ્વાસન મળ્યું. તેણે વૃન્દાવન જઈને ભજન કરવા માંડ્યું. નિર્વાહને માટે લિક્ષા પણ માગવી નહિ એવો તેનો ટેક હતો. રાજ જંગલમાંથી લાકડાં કાપી લાવીને મથુરાના બજારમાં ખાંગાળાનો માજી રાજ વેચવા બેસતો. જે કાંઈ મળતું તેમાંથી એક પૈસાના ચણા ઉપર તે નિર્વાહ કરતો અને વધે તે વડે સાધુસંતની સેવા કરતો. તેણે રૂપને વ્રજનાં બધાં સ્થાન ખતાવ્યાં. એકાદ માસ ગાળીને રૂપ પોતાના ભાઈના સમાચાર મેળવવા પાછા ફર્યા. તે દરમ્યાન સનાતન મહાપ્રભુને કાશીમાં મળી ચૂક્યા અને વૃન્દાવન જવા નીકળ્યા. જેઉ ભાઈ જૂદે રસ્તે જતા હતા તેથી તેમનો મેળાપ ન થયો. થોડો વખત કુટુંબને માટે વ્યવસ્થા કરીને રૂપ પુરી આવવા નીકળ્યા.

રસ્તે ચાલતાં રૂપે કૃષ્ણલીલા સંબંધી એક નાટક રચવાની યોજના વિચારી કહાડી. મંગરાચરણ તથા બીજો થોડોક ભાગ લખ્યો પણ ખરો. પુરીમાં આવીને રૂપે હરિદાસની કુટિમાં મુકામ કર્યો. દરરોજ સમુદ્રસ્નાન કરવા જતી વખતે એકવાર હરિદાસને મળવાનો મહાપ્રભુનો નિયમ હતો. રૂપને જોઈને તેમને ઘણો આનંદ થયો અને તેમણે કલ્પેલા નાટકના શ્લોક તથા આખી યોજનાની તોંધ રૂપનેજ મ્હોડે સાંભળીને ઘણો જ સંતોષ થયો. બીજો દિવસે તેમણે રામાનંદ, સાર્વભૌમ અને સ્વરૂપને રૂપની કૃતિ ખતાવવા તેડી આણ્યા. ત્રણે પંડિતોએ રૂપનાં રચનાચાતુર્યની અને કૃષ્ણતત્ત્વમાં તેમણે કરેલા ઉંડા અભિનિવેશની પ્રશંસા કરી. મહાપ્રભુએ કહ્યું કે તમે સૌ રૂપને આશીર્વાદ આપો કે એની કલમદ્વારા ભકિત અને રસશાસ્ત્રના આદર્શ ગ્રંથો રચાય. છંદમાં તેમણે રૂપને એટલી સૂચના આપી કે નાટકમાં કૃષ્ણને કદી પણ વૃન્દાવનની બહાર કહાડતા જ નહિ.

તે વ્રજને છોડીને એક ડગલું પણ ભરી શકતા નથી. આ સૂચનાનો મર્મ રૂપ સમજી ગયા. તેમણે પોતાની અસલ યોજનામાં ફેરફાર કરીને એકને ઠેકાણે બે નાટકો રચવાની યોજના કરી. આ રીતે “લલિત માધવ” અને “વિદગ્ધ માધવ” નામના સંસ્કૃત નાટકો તૈયાર થયાં. રૂપે મહાપ્રભુની સાથે પુરીમાં આઠ દસ મહિના ગાળ્યા. પછી તેમને વૃન્દાવન જઈને શાસ્ત્રગ્રંથો રચવાની અને લુપ્ત થએલાં તીર્થોનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપી. એ કાર્યમાં તેમને સફળતા મળે તેટલા માટે તેમણે રૂપમાં શક્તિનો સંચાર કરીને તેમને સર્વોંશે તૈયાર કરી દીધા.

સનાતન વૃન્દાવન ગયા પણ ભાઈનો મેળાપ ન થયો. તેમણે “મથુરામાહાત્મ્ય” નામના ગ્રંથને આધારે કૃષ્ણલીલાને લગતાં સ્થળોની શોધ કરવા માંડી અને કેટલાંક શોધ્યાં પણ ખરાં. એકાદ વર્ષ વ્રજમાં ગાળ્યા પછી સનાતનને મહાપ્રભુ પાસે જવાની ઇચ્છા થઈ. જે રસ્તે થઈને તેમણે પ્રવાસ કર્યો હતો તેજ ઝારિખંડને રસ્તે સનાતન પુરી આવ્યા અને હરિદાસની કુટિમાં જ મુકામ રાખ્યો. રૂપ તો તે અગાઉ ચાલ્યા ગયા હતા તેથી અહિં પણ બેઠે ભાઈનો મેળાપ ન થયો.

સનાતનના ઉપર મહાપ્રભુ ધણો જ પ્રેમ રાખતા અને તેમને પોતાના જમણાહાથ જેવા ગણતા. તેમનાં અને રૂપનાં વખાણ કરતાં તે કદી ધરાતા જ નહિ. તેમનાં વિદ્યા, વૈરાગ્ય, ભજનનિષ્ઠા, રસગતા એ બધા ગુણોની સૌની આગળ પ્રશંસા કરતા. તેમને વૃન્દાવન મોકલ્યા પછી પણ બ્યારે કોઈ ત્યાં જઈને પાછા ફરતા ત્યારે દેશાવર લાણુવા ગએલા પુત્રના સમાચાર તેની માતા પૂછે તેમ મહાપ્રભુ રૂપ અને સનાતનના સમાચાર પૂછતા. તેઓ કેવું ભજન કરે છે, તેમનું વૈરાગ્ય કેવું તીવ્ર છે, ગ્રંથરચનાનું કામ આગળ વધ્યું છે કે નહિ એ બધા સવાલો ઉપરા ઉપરી પૂછી

વળતા. સનાતનની આવી અસાધારણ યોગ્યતા હોવા છતાં તેમને પોતાની જાત ઉપર ખૂબ ધિક્કાર હતો. મુસલમાનોનું લૂણ ખાધને તેમના સંસર્ગથી પોતે બ્રષ્ટ થયા છે એ વિચાર તેમના મનમાંથી ખસતો જ નહિ. પોતે અસ્પૃશ્ય હોય તેમ મંદીરમાં જતા નહિ. આધેથી મંદીરના શિખર ઉપરના ચક્રનાં દર્શન કરીને સંતોષ માનતા. રખેને કોઈ વૈષ્ણવને અડી જવાશે એ ભયથી સનાતન સૌથી આધાને આધા જ રહેતા. અધુરામાં પૂરું તેમને જંગલનાં પાણી લાગવાથી આખે શરીરે ખસ પુટી નીકળી હતી. સનાતને મહાપ્રભુને પ્રણામ કર્યા પછી તેમણે તો તેમને ઉચકીને આલિંગન દીધું અને તેમ કરતાં તેમની ખસની રસી મહાપ્રભુના શરીરને લાગી. સનાતનને તો એમ જ થયું કે આ ધર્મસંકટમાંથી કેમ છૂટાય ? તેમણે એવો પણ નિશ્ચય કરી નાખ્યો કે રથયાત્રા વખતે રથની નીચે કચરાઈ જઈને પોતાના બ્રષ્ટ થએલા શરીરનો નાશ કરવો.

મહાપ્રભુએ આ વિચાર જાણ્યો. તેથી એક દિવસ પૂછ્યું, “સનાતન ! તમારું શરીર તમે મને સોંપી દીધું છે; એટલે હવે તે મારું છે. પારકી વસ્તુનો નાશ કરવાનો તમને શો અધિકાર છે ? મારે તો તમારા શરીરનું ઘણું કામ છે. જે કામ હું પોતે નથી કરી શકતો તે મારે તમારા હાથે કરાવવાં છે. તમારે હાથે વૈષ્ણવોના આચારને લમતી સ્મૃતિ રચાવવી છે, લલિત તત્ત્વનો પ્રચાર કરાવવો છે, અને વૃન્દાવનનો પુનરુદ્ધાર કરાવવો છે. તમારા ખસવાળા શરીરને ભેટતાં મને તો આનંદ થાય છે. બાળકની લાળ અડે તો તેથી તેની માતાને સૂગ આવે છે કે તે તેને પ્રિય લાગે છે ?” એમ કહીને ના ના કહેતા સનાતનને મહાપ્રભુ ફરીથી ભેટી પડ્યા. તેમને પણ પોતાની પાસે એકાદ વર્ષ રાખીને પૂરેપૂરા તૈયાર કર્યા પછી મહાપ્રભુએ તેમને વૃન્દાવન તરફ વળાવ્યા અને છૂટા પડતી વેળા કહ્યું કે “સનાતન ! મારા કૌપીન કંથાવાળા કંગાલ વૈષ્ણવો વૃન્દાવન આવે તેમની સંભાળ લેજા.”

ત્રીજા ગોસ્વામી રઘુનાથ ભટ્ટ. કાશીમાં તપનમિશ્રને ઘેર પોતાનો મુકામ હતો તે વખતે મહાપ્રભુએ તેના પુત્રરત્નની પરીક્ષા કરી લીધી અને તે પોતાના કામમાં ધણો ઉપયોગી નીવડશે એમ જાણીને તેને ભાગવતનો સારો અભ્યાસ કરવાની અને અવિવાહિત રહેવાની સચના આપી. કાશીથી પુરી જતી વેળા તેને આદેશ કર્યો કે માતા પિતા જીવે ત્યાં સુધી તેમની સેવા કરજે અને ત્યાર પછી થોડો વખત પુરી રહીને પછી વૃન્દાવન રહેવા જજે. આ ભાગ્યવંત યુવક તે રઘુનાથ ભટ્ટ ગોસ્વામી. મહાપ્રભુના આદેશ પ્રમાણે તેમણે ભાગવતનો એવો સરસ અભ્યાસ કર્યો કે તેમનું ભાગવતનું પ્રવચન વૃન્દાવનનું એક મ્હોટું આકર્ષણ થઈ પડ્યું. તે ઉપરાંત તેમનો કંઠ એવો મધુર હતો અને સંગીત શાસ્ત્રમાં તે એવા વિશારદ હતા કે એક એક શ્લોકને જૂદા જૂદા રાગોમાં ગાઈને તે પોતાના પ્રવચનમાં અલૌકિક માધુર્યની હેલી મચાવી મૂકતા. માતા પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી રઘુનાથ ભટ્ટ થોડો સમય મહાપ્રભુની સોબતમાં ગાળ્યો અને પછી તે પણ વૃન્દાવન જઈને પોતાના કામ પર ચડી ગયા. જતી વેળા મહાપ્રભુએ તેમને પ્રસાદીની તુલસીમાળા અને પાનનું બીકું આપ્યાં જે તેમણે જીવન પથ ત સાચવ્યાં અને મરણ વખતે ગળે બાંધી રાખ્યાં.

રૂપ અને સનાતનને કાંઈ સંતાન ન હતાં પણ તેમના ત્રીજા ભાઈ અનુપમને એક પુત્ર હતો. તે ચોથા ગોસ્વામી જીવ. ભર જીવાનીમાં જ તેમના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થયો. સંસારના સુખો-પ્રભોગના કરતાં તેમને કાકાઓનો રસ્તો વધારે ગમ્યો. એવામાં તેમને નિત્યાનંદનો મેળાપ થઈ ગયો. જે કાંઈ બાકી હતું તે તેમણે પૂરું કર્યું. એટલે જીવે સંસાર છોડ્યો. પહેલાં તો કાશી ગયા. ત્યાં જઈને વેદ વેદાંગનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને પછી વૃન્દાવન ગયા. રૂપ અને સનાતનના સ્વર્ગવાસ પછી વૈષ્ણવ સમાજનું નેતૃપદ જીવે

ધણું વર્ષ સુધી સાચવ્યું. બુદ્ધિમાં અને શાસ્ત્રાલોચનામાં તે તેમના કાકાએથી પણ ચડી જાય. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના દાર્શનિક સાહિત્યની રચનામાં સૌથી વધારે હિસ્સો જીવ ગોસ્વામીનો છે. તેમણે ધણું લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું અને જહાંગિરના સમય સુધી હતા. જહાંગિર પોતાના આત્મવૃત્તાંતમાં તેમને યાદ કરે છે.

માણસોની પરીક્ષા કરવામાં મહાપ્રભુ ધણા ચતુર હતા. દક્ષિણના પ્રવાસ વખતે તેમણે શ્રીરંગમ્માંથી ગોપાલભટ્ટને શોધી કહાડ્યા. તેમને પણ તૈયાર કરવાના હેતુથી થોડો વખત પોતાની સાથે રાખ્યા, અને આશીર્વાદ આપીને વૃન્દાવન મોકલ્યા. તેમની પાસે એક શાલિગ્રામ શિલા હતી. તેમાંથી ગોપાલ ભટ્ટની ભક્તિના પ્રતાપે રાધારમણનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયું એમ સર્વાનુમતે કહેવાય છે. મહાપ્રભુએ પોતાની માનવશ્રીલા સંકેલી લીધી તે પહેલાં પોતાનું કૌપીન અને આસન ગોપાલ ભટ્ટને આપવા માટે મોકલાવ્યાં.

હવે રહ્યા રઘુનાથ દાસ ગોસ્વામી અથવા જે “દાસ ગોસાંઈ”-ના નામથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તે. અંગાળાના સપ્તગ્રામના ધનાઢ્ય કાયસ્થ જમીનદારના તે એકના એક પુત્ર. સંસારના મોજશોખનાં કરતાં રઘુનાથને વૈષ્ણવોનો સમાગમ વધારે ગમતો, અને ઘણી કૃમળી વયમાંથી જ તેનો આત્મા સંસારના પિંજરમાંથી ઉડી જવાને પાંખો ફફડાવવા લાગ્યો. તેને સંસારમાં બાંધી રાખવાની આશાથી પિતાએ તેને એક રૂપવતી કન્યા સાથે પરણાવ્યો. પણ રઘુનાથનું મન તો સંસારમાંથી ખસી ચૂક્યું જ હતું. તે માત્ર સંસાર છોડવાને યોગ્ય અવસરની જ રાહ જોતા હતા. સંન્યાસ લીધા પછી મહાપ્રભુ શાંતિપુર રહ્યા હતા તે દરમ્યાન રઘુનાથ દાસ તેમની પાસે આવ્યા અને મુક્તિની પ્રાર્થના કરી. પણ તેમણે તો તેમને ઉપદેશ આપીને ઘેર મોકલ્યા. ત્યાર પછી તો તેમના પિતાએ તેમના ઉપર સખત ચોકી પહેરો રાખ્યો. તોપણ રઘુનાથ જે ત્રણ વાર નાસી જવાનો

પ્રયત્ન કર્યો પણ ફાવ્યા નહિ. એકવાર નિત્યાનંદ ફરતા ફરતા પાણિહાટી આવ્યા. તેમનાં દર્શન કરવાની રધુનાથે પિતા પાસેથી રજા મેળવી. નિત્યાનંદના કહેવાથી રધુનાથે ભારે ખર્ચ કરીને પાણિહાટીમાં મહોત્સવ કર્યો. અવધૂત નિત્યાનંદે કહ્યું, “ચોર! આજ સુધી તું નાસતો ફરતો હતો. હવે પકડાયો છે.” આ મર્મોળાં વચનમાં તેમણે રધુનાથને સંસારત્યાગ કરવાનો આદેશ અને આશીર્વાદ આપ્યો.

થોડા જ દિવસમાં રધુનાથે ઘર છોડ્યું તે છોડ્યું જ. ત્રીસ દિવસનો પુરીટો રસ્તો તેમણે ચૌદ દિવસમાં કાપ્યો. તે દરમ્યાન તેમને માત્ર ત્રણ જ વાર ખાવાનું મળ્યું હતું. લેવાઈ ગયેલે ચહેરે રધુનાથે મહાપ્રભુને પ્રણામ કર્યા. માતા પોતાના બાળકને છાતી સરસું દબાવે તેમ તેમણે “રધુ” ને છાતી સરસો દબાવ્યો અને તેને સ્વરૂપના હાથમાં સોંપ્યો. સ્વરૂપની પાસેથી રધુનાથ ભજનક્રિયા શીખ્યા.

છ ગોસ્વામીઓમાંથી મહાપ્રભુની પાસે સૌથી વધારે વખત રહેનાર દાસ ગોસ્વામી હતા. તેમના જીવનના શેષભાગની દિનચર્યા રધુનાથે જાતે દીઠેલી અને તેમણે તે સંબંધી રચેલાં કાવ્યો ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ ઘણાં મૂલ્યવાન છે. તેમની પ્રેમવિહ્વલ દશાનું અને તેમના દિવ્યોન્માદનું તાદૃશ શબ્દચિત્ર એ દાસ ગોસ્વામીની અક્ષિસ છે. તે ઉપરાંત મહાપ્રભુનાં જીવનચરિત્રોમાં સૌથી વધારે આધારભૂત ગ્રંથ “ચૈતન્યચરિતામૃત” ના કર્તાને તેમણે પોતાના જાતિ અનુભવોની વાતો પૂરી પાડી એ પણ તેમની એક મહોટામાં મહોટી સેવા છે. રધુનાથ દાસ પાસેથી એ સામગ્રી ન મળી હોત તો મહાપ્રભુના જીવનના સૌથી અગત્યના કાલનો ઇતિહાસ અધૂરો રહેત.

રધુનાથની પિરાગ દશા દિવસે દિવસે ઉગ્ર બનતી ગઈ. પહેલાં તો મહાપ્રભુના પાત્રમાંથી વધેલો પ્રસાદ ખાતા. ત્યાર પછી તેમણે

અન્નસત્રોમાંથી ભિક્ષા મેળવવા માંડી. પછી કોષ્ટની પાસે કાંધ ન માગતાં કોષ્ટ વણુમાગ્યે આપે તેટલા ઉપર જ નિર્વાહ કરવાનો નિયમ લીધો. તેમના પિતાને ખચર પડી એટલે એક નોકરની સાથે સોના-મોહોરની એક કોથળા મોકલાવી. પણ રઘુનાથને તે ન ખપી. ત્યાર પછી તો કોષ્ટએ નહિ કરેલું અને નહિ કલ્પેલું કામ રઘુનાથે કર્યું. વણુમાગ્યે મળતી ભિક્ષા લેવાનું પણ છોડી દીધું. જગન્નાથ મંદિરની પાસે આનંદ બજારમાં પ્રસાદની દુકાનો છે. તે જમાનામાં પણ હતી. બે ત્રણ દિવસનો ખગડી ગએલો ભાત દુકાનદારો ફેંકી દે તે રઘુનાથ વીણી લાવે. તેમાંથી થોડાક સારા સારા દાણા કહાડી લે અને તે ઘોષ્ટને ખાય. મહાપ્રભુથી આમાંનું કાંધ અબ્બપ્યું ન હતું. તે કશું ખોલતા નહિ; પણ “રઘુ”ની અદ્ભૂત વૈરાગ્યવૃત્તિ અને ભજનનિષ્ઠા જોઈને તેમને ભારે સંતોષ થતો. એક વાર તેમને “રઘુ”ની ભોજનક્રિયા જાતે જોવાનું મન થયું. તેથી સ્વરૂપને તેડીને રઘુનાથની રહેવાની જગ્યાએ ગયા. રઘુનાથ ઉપર કહ્યો તેવો ભાત ખાયા કરે. મહાપ્રભુએ પાછળથી આવી તેમાંથી એક કોળીઓ ભરીને ખાધો અને કહ્યું, “આવી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ તું એકલો એકલો ખાય છે? મારો પણ ભાગ હોવો જ જોઈએ ને?” બીજો કોળીઓ લેવા જતા હતા પણ સ્વરૂપે હાથ પકડી રાખ્યો.

આ રીતે રઘુનાથદાસ મહાપ્રભુની સોબતમાં ચૌદ પંદર વર્ષ રહ્યા હશે. પછી તેમને પણ વૃન્દાવન જવાની આજ્ઞા થઈ. +આશીર્વાદ ઉપરાંત મહાપ્રભુએ તેમને પોતાના ગજાની ગુંબમાલા અને ગોવર્દનશિલા આપી. વૃન્દાવનમાં તેમણે રાધા કુંડની નજીકમાં નિવાસ કર્યો. દિવસમાં છપ્પન ઘડી તો તે ભજનમાં જ વ્યતીત કરતા અને બાકીની ચાર ઘડી જેટલી નિદ્રા લે તો તેમાંએ રાધાકૃષ્ણનાં

x ઉરોર્ગુજાહારં પ્રિયમપિચ ગોવર્દનશિલામ્

દદૌ મે ગૌરાંગો હૃદય ઉદયન્ માં મદયતિ.

રઘુનાથદાસ કૃત સ્તવાવલિ.

અથવા મહાપ્રભુનાં સ્વપ્ન તો ખરાં જ. મહાપ્રભુએ માનવલીલા સંકેલી લીધાના દુઃખદ સમાચાર વૃન્દાવન પહોંચ્યા ત્યારે રઘુનાથ પ્રાણત્યાગ કરવા જતા હતા. પણ સનાતને વારી રાખ્યા. પછી રૂપ, સનાતન, અને બીજા જૂના સાથીઓ આજ્યા ગયા અને દાસ ગોસાંધ એકલા પડ્યા. તેમણે અન્ન ખાવાનું પણ છોડી દીધું. માત્ર એકાદ ખાસો છાશ પીને દેહને નિભાવતા. ઘડપણમાં શરીરે અપંગ થઈ ગયા, આંખ ગમ, કાન ગયા. આવી દયામણી શારીરિક અવસ્થામાં પણ જાણે કોઈ અદ્વૈતિક વસ્તુનું પોતે દર્શન કરતા હોય તેમ વારે ઘડીએ તેમનો ચહેરો ચળકી ઉઠતો. ચાલવાની શક્તિ ન રહી ત્યારે પણ હાડપિંજર જેવા થઈ ગયેલા દાસ ગોસ્વામી રાધાકુંડની નજીકમાં કોઈ ઠેકાણે પડી રહેલા જેવામાં આવતા. કેડે એક લંગોટી, પેટમાં અને આંખોમાં ખાડા, છતાં નિરંતર રાધા કૃષ્ણની લીલાનું સ્મરણ અને જીભમાં હાલવાની શક્તિ રહી ત્યાં સુધી તેમનાં મધુર નામનું રટણ !

મહાપ્રભુએ પ્રભોધેલા પ્રેમભક્તિના ધર્મમાં શૃંગારરસ એ જ ભજનનું મુખ્ય સાધન છે. પણ એ શૃંગારરસયુક્ત ભજન કરીને તેને લગતી ભજનક્રિયા બીજાને શીખવવા માટે તેમણે એવા ઉગ્ર વૈરાગ્યવાન સંતોને પસંદ કર્યા કે તેમને જોતાં જ અથવા તેમનું સ્મરણ કરતાં જ પ્રતીતિ થઈ જાય કે આ શૃંગારમાં ઇન્દ્રિયોનાં ખેલન નથી. એ શૃંગારરસના જેવો દેખાય છે પણ તે આ જગતનો પદાર્થ નથી. દાસ ગોસ્વામી જેવો સો વર્ષની વયનો જર્જરિત થઈ ગયેલા શરીરવાળો સાધુ, જેને આહાર અને નિદ્રાનું ભાન રહ્યું નથી, કેડ ઉપરની લંગોટી એ જ જેની મિલકત છે, એ જ માણસ જ્યારે રાધા-કૃષ્ણની પ્રેમલીલાનાં કાવ્યો આવી અવસ્થામાં રચે, ગાય અને તેમાં જ રચે પચે રહે ત્યારે વિચારશીલ મનુષ્ય એટલું તો જરૂર વિચાર કરતો થઈ જાય કે તેમાં શૃંગારરસના અસ્તરની નીચે બીજું કંઈક હોવું જોઈએ.

પોતે પ્રવર્તાવેલા ધર્મના પ્રચાર કાર્યમાં અને તેના નિત્યના પાલનમાં પ્રેરણા અને બળ વૃન્દાવનમાંથી જ સદાએ મળતાં રહેવાં જોઈએ એવી મહાપ્રભુની ધારણા હતી. પુરીનું કેન્દ્ર કાયમનું કેન્દ્ર થઈ શકે નહિ એ તેમને ખબર હતી. વૃન્દાવનની સાથે કૃષ્ણનો આખો ઇતિહાસ સંધાયેલો છે તેથી કૃષ્ણભક્તિના પ્રચારનું મૂળ કેન્દ્ર વૃન્દાવન જ હોઈ શકે એ વાત ઇતિહાસ અને જનસ્વભાવથી અતિ પરિચિત મહાપ્રભુના લક્ષ બહાર ન હતી. તેથી જ તેમણે વૃન્દાવનને પોતાનો એક દુર્ગ બનાવ્યો અને તેની રક્ષા કરવા માટે ઉપર કહ્યા તેવા છ જળરદસ્ત સેનાપતિઓની નિમણૂક કરી.

રાધાકુંડ, ગોવિન્દકુંડ, માનસુ સરોવર, ચીરધાટ, દાણધાટ, બંશીબટ, રાસસ્થલી, નંદગામ, ખરસાના વગેરે તીર્થો જેમનાં ચોક્કસ સ્થાનો લોકો ભૂલી ગયા હતા અને કેટલાંકનાં તો નામો-નિશાન રહ્યાં ન હતાં તે બધાંને શોધીને પ્રકાશમાં લાવવાનું કામ આ ગોસ્વામીઓએ સફળ કર્યું. કૃષ્ણની પ્રાચીન મૂર્તિઓને જમીનમાં અથવા ઝાડીમાં તેમના સેવકોએ છૂપાવી રાખી હતી. જોનારના ઉપર ભવ્યતાની છાપ પાડે એવાં રાજમહેલ જેવાં મંદિરો બંધાવીને ત્યાં તે મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનું તેથી એ અધર્મ કામ આ નિર્ધન, અને કેવળ રોટલાના કટકાની માધુકરી કરી નિર્વાહ કરનારા ગોસ્વામીઓએ પૂર્ણ કર્યું. ગોવિંદજીનું વિશાળ મંદિર જેના અવશિષ્ટ રહેલા ત્રણ માળ પણ આજે એક ગઢનું સ્મરણ કરાવે છે તે રૂપ ગોસ્વામીના આદેશથી જયપુરના રાજા માનસિંહે બંધાવી આપ્યું. મદનમોહનજીનું મંદિર મથુરાના એક ધનાઢ્ય શાહુકારે બનાવ્યું. આ પ્રમાણે થોડાજ વખતમાં ગોવિંદજી, મદનમોહનજી, રાધારમણ, ગોપીનાથ, રાધાદામોદર, શ્યામસુંદર વગેરે ગૌડીય વૈષ્ણવોનાં મંદિરો

ઊભાં થયાં. આ ગોસ્વામીઓનાં કાર્યની નોંધ લેતાં* આઉસ નામનો અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે, “વૃન્દાવનના પુનરુદ્ધારમાં ગૌડીય ગોસ્વામીઓનો ભારેમાં ભારે હિસ્સો છે.” સમ્રાટ અકબર તેમને મળવા માટે કોઇ કોઇવાર વૃન્દાવન જતો. આ ગોસ્વામીઓથી તે એટલો મુગ્ધ થયો હતો કે તેણે વૃન્દાવનને “ફકિરાબાદ” નામ આપ્યું અને આખા વ્રજની સીમામાં કોઈએ પણ શિકાર અથવા હિંસા ન કરવાં એવું ફરમાન પ્રકટ કર્યું, જેનો અકબરની મોહોર છાપ સાથેનો દસ્તાવેજ હજી મેળૂદ છે.

મંદિરોની રચનાના નકશાથી માંડીને તેને લગતી બધી જ વ્યવસ્થા આ ગોસ્વામીઓ જાતે કરતા. પોતાનું નિત્યનું ભજન કરવાનો વખત મેળવતા. માધુકરી કરવા જતા. દેશ દેશથી જૂદા જૂદા મતાવલંબી પાંડિતો મળવા આવે તેમનું સમાધાન કરવાનો પણ સમય કહાડતા. આ બધું કરતાં રહીને પણ આ વિદ્વાન વેરાગીઓએ આખી જિંદગી સુધી સરસ્વતીની ઉપાસના કરી અને તેને ભક્તિદેવીની સહચરી બનાવી. તેઓ જે સાહિત્યનો ભંડાર પોતાની પાછળ મૂકતા મયા છે તેની વિવિધતા અને વિપુલતા આજે પણ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. “તેમનામાં ભક્તિની સાથે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને ગહનમાં ગહન પાંડિત્યનો મેળ થયો હતો.” * તેમણે સાહિત્યનો એક પણ વિષય છોડ્યો નથી. કાવ્યો, નાટકો, પ્રહસન, ચંપુ, સ્તોત્રો, અલંકારશાસ્ત્ર, રસ-શાસ્ત્ર, દાર્શનિક નિબંધો, ભાગવતના ઉપર ત્રણ ત્રણ ટીકાઓ, પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ભાષ્યો વગેરે સાહિત્યના એકે એક અંગ ઉપર પોતાના હાથ અજમાવ્યા અને સંસ્કૃત વ્યાકરણને પણ છોડ્યું નહિ.

* Growse, Mathura

* Kennedy's Chaitanya Movement, P. 135.

ખુખીની વાત તો એ છે કે તેમણે તે બધામાં,—બ્યાકરણમાં સુદ્ધા—
ભક્તિ ઉપર જ અચળ લક્ષ રાખ્યું. *

મહાપ્રભુ પોતે તેમની કલમની પ્રસાદે આપણે સાર આપતા
ગયા નથી. એમના “શિક્ષાષ્ટક”માંના પાંચ શ્લોક અને “જગ-
ન્નાથ સ્તોત્ર” એ ઉપરાંત તેમની એક પણ કૃતિ આપણે જાણતા
નથી. x પણ તેમની કૃપા પામેલા રૂપ અને સનાતને તે ખોટ જણાવા
દીધી નહિ. ચૈતન્ય સંપ્રદાયનો દાર્શનિક મત જે અચિંત્ય લેહાભેદ-
વાદ કહેવાય છે તે સિદ્ધ કરવાનું કામ જીવ ગોસ્વામીએ ઉપાડી લીધું.
ભાગવત એજ વ્યાસસૂત્રનું સારામાં સારું ભાષ્ય છે અને તેથી
નવીન ભાષ્યની જરૂર જ શી છે એવી આ સંપ્રદાયના નેતાઓની
દૃઢ માન્યતા હોવાથી ઘણા વખત સુધી કોઇએ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર
પોતાના સંપ્રદાયના દાર્શનિક દષ્ટિબિન્દુથી ભાષ્ય લખ્યું નહિ.
પણ એકવાર વાદનો પ્રસંગ જયપુરમાં ઉભો થયો. તે વખતે છ
ગોસ્વામીઓમાંથી કોઈ હયાત ન હતા તેથી વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીના
શિષ્ય બલદેવ વિદ્યાભૂષણે એ કામ માથે લીધું અને ગોવિન્દજીની
પ્રેરણાથી લખાયું માટે ગોવિન્દ ભાષ્ય કહેવાયું. ÷

* ગોસ્વામીઓએ રચેલું તથા તેમની આસપાસના સમયમાં રચાયેલું
સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય:-

હરિભક્તિ વિલાસ, બૃહદ્ ભાગવતામૃત, ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ, ઉજ્જવલ-
નીલમણિ, માધુર્યઝાંખિની, લલિત માધવ, વિદગ્ધ માધવ, દાનકેસિ કૌમુદી,
ગોપાલ ચંપુ, ગોવિન્દલીલામૃત, પદ્મદર્શ, તોપણી, કમસંદર્શ, શ્રી કૃષ્ણ
ભાવનામૃત, ચૈતન્યચંદ્રામૃતમ્, ચૈતન્યચરિતામૃત (બંગાળી), ચૈતન્ય
ભાગવત (બંગાળી), વિલાપ કુસુમાંજલિ, સ્તવમાલા, સ્તવકલ્પવૃક્ષ, ગોવિન્દ
ભાષ્ય, વૃન્દાવન ચતક અને હરિનામામૃત વ્યાકરણ વિગેરે.

+ ખીને, ત્રીને, ચોથો, છઠો અને સાતમો. જુઓ પ્રકરણ ૩૨મું.

÷ એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર અલ્લાહાબાદની “પાણિની એક્પ્રેસ”
તરફથી થયું છે.

હવે મહાપ્રભુના પ્રચાર કાર્યની તોંધ કરીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ. આ કામની સરદારી તેમણે નિત્યાનંદને સોંપી હતી. જેમનું હૃદય પ્રેમથી ભરપૂર હતું, પાપીઓ પ્રત્યે જેમને અથાગ દયા હતી તેમને તો આ કામમાં ધણામાં ધણો રસ પડે. પોતાના આર શિષ્યોને લઈને નિત્યાનંદે પાણિહાટી આગળ પોતાની ધ્વજ ફરકાવી. ત્યાંથી આખી ટોળા કીર્તન કરતી કરતી ગંગાને એક કિનારે આવેલાં ગામોમાં ફરીવળી. નિત્યાનંદની પ્રચારપદ્ધતિ તદ્દન જૂદાજ પ્રકારની હતી. પ્રેમથી મતબાલા અનેલા તે મહા અવધૂતને બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન બહુ ઓછું હતું. તેમના સાથીઓ પણ સરદારના જેવાજ હતા.

તેઓ એકાદ ગામમાં જતા અને નામસંકીર્તન કરતા કરતા નૃત્ય કરવા મંડી જતા. સાંભળનારના હૃદયમાં આરપાર નીકળી જાય એવાં વચનો નિત્યાનંદ પોતાના કીર્તનોમાં ઉતારતા. તે ગાતા, “ અરે ! તમે જાણો છો કે નહિ ? તમને તારવા તમારે ધરને આરણે સાક્ષાત્ કૃષ્ણ ગૌરંગરૂપે આવેલા છે અને તેમણે જ મને મોકલ્યો છે. ગૌર હરિ બોલો ! અરે ! એકવાર તો બોલો ! હું તમારો ગુલામ થઈ જઈં. તમારાં પાપ, દુઃખ, બધુંએ હું મારે માથે લઈ લઈં ! ” આ શબ્દોમાં હૃદયની તીવ્ર વેદના હતી. તે શબ્દો જ ન હોતા પણ નિત્યાનંદના પ્રજ્જવલિત થએલા આત્માનાં તમોવિનાશક કિરણ હતાં. તેમનાં દયા અને પ્રેમના પ્રખળ તરંગો હતા. ધણા તો આટલું સાંભળતાં જ હરિનામનો ઉચ્ચાર કરતા. પણ બીજા કેટલાક વધારે કઠિન હૃદયના એ હોય. નિત્યાનંદ તેમના પગ આગળ આળોટી પડતા. આંખમાંથી નેવધાર આંસુ ચાલ્યાં જાય અને તેવા લોકોના પગ પકડી પકડીને નિત્યાનંદ તેમના કાલાવાલા કરે. આખરે પથર જેવાં દિલ પણ દ્રવી જતાં. તેઓ નામ લેતા અને તે જ ઘડીએ તેમનો જીવનપલટો થતો; તે જ ઘડીએ સંસારનાં બંધનોમાંથી તેમને મુક્તિ મળતી; અને તે જ ઘડીએ અપ્રાકૃત સુખ ચાખવાનો તેમને અધિકાર પ્રાપ્ત થતો.

મરણ પછી તમે કૃષ્ણના સાંનિધ્યમાં જશો એવા લાંબા વાયદા નિત્યાનંદને કરવા ન હતા. અહિં તો એક ધા ને બે કટકાની નીતિ હતી. ગારાંગનું નામ લેા અને આ જ ધડીએ તમારો ઉદ્ધાર થયો જ જાણજો એવો તેમનો કરાર હતો; અને થતું પણ તેમ જ. મહાપ્રભુનું નામ લેનારાઓનાં હૃદય પ્રેમથી ભરપૂર બની જતાં. તેમનાં જીવન પવિત્ર અને મધુર બની જતાં. તેમનાં નેત્રોમાંથી, તેમનાં શરીરનાં રોમેરોમમાંથી પ્રેમના કુઆરા ફૂટતા. તે એટલે સુધી કે તેમના સંસર્ગમાં આવનારાઓ પણ તરી જતા. આવી પ્રેમની હાણી કરતા કરતા નિત્યાનંદ ખંજ દેશને ખુણે ખુણે ધૂમી વળ્યા. તેમના સપાટામાંથી ક્રોધ બચતો નહિ. નીચ, ચાંડાલ, પતિત, અસ્પૃશ્ય સૌને તાર્યા. તેમના કાર્યના સંબંધમાં પ્રોં જડુનાથ સરકાર લખે છે કે “સંત પાલે જેટલો કાઠરિટના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તે કરતાં નિત્યાનંદ ચૈતન્યના ધર્મનો વધારે કર્યો છે.”*

નિત્યાનંદને મહાપ્રભુએ ઘણી મ્હોટી વચે અને આવી અવધૂત અવસ્થામાં લગ્ન કરવાનો આદેશ કર્યો. તેમને મરવા જેવું લાગ્યું પણ આજ્ઞા માથે ચઢાવીને પરણ્યા. તેમનો પુત્ર વીરભદ્ર પિતાના જેવો જ નીકળ્યો. તેની વિદુષી માતા જાહવી દેવીએ પણ પ્રચાર કાર્યને ખૂબ વેગ આપ્યો.

ખેતરીના રાજપુત્ર નરોત્તમ દાસ બાળવયમાં સાધુ થઇને વૃન્દાવન ગયા. એક પણ શિષ્ય નહિ કરવાનો ટેક લઇ બેઠેલા લોકનાથ ગોસ્વામીનું મન પણ તેમની લક્ષિતવડે પલ્લવ્યું. જીવ ગોસ્વામી પાસે તેમણે શાસ્ત્રગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું. રચામાનંદ અને શ્રીનિવાસ તેમના મિત્રો અને સહપાઠી હતા. આ ત્રિપુટી જીવ અને લોકનાથનો તથા વૃન્દાવનના બીજા સંતોનો આશીર્વાદ લઇને વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવા નીકળી પડી. નરોત્તમ દાસે આખા

આસામને અને શ્યામાનંદે લગભગ બધા ઓરિસ્સાને મહાપ્રભુના છત્ર નીચે આણી દીધાં. શ્રીનિવાસે વિષ્ણુપુરના રાજા વીરહાન્વીરને વૈષ્ણવ બનાવ્યો. એટલે તેનું આખું રાજ્ય વૈષ્ણવ થઈ ગયું. સોળમી અને સત્તરમી શતાબ્દમાં પ્રચારકાર્ય એટલું વેગભેર ચાલ્યું કે હિન્દુસ્તાનના બધા પ્રાન્તોમાં ચૈતન્ય સંપ્રદાયનાં કેન્દ્રો અસ્તિત્વમાં આવી ગયાં. ત્યાર પછીની બે શતાબ્દોમાં ભારે મન્દી આવી હતી. છેલ્લાં પચાશ વર્ષમાં પાછી ચેતના આવવા લાગી છે. તેમાં સ્વં શિશિર કુમાર ઘોષે પુસ્તકો દ્વારા અને સ્વં બાબા પ્રેમાનંદ ભારતીએ વ્યાખ્યાનો અને લેખો દ્વારા ધણામાં ધણો હિસ્સો આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

મહાપ્રભુ પાછા પુરીમાં.

રાગ—સુદધ

દેખિ ગોરા નીલાચલ નાથ

નિજ પારિષદગણ સાથ,

ખિભેર હોધલા ગોપીભાવે

કહે પહું કરિયા આક્ષેપે.

આમિ તોમા ના દેખિલે મરિ;

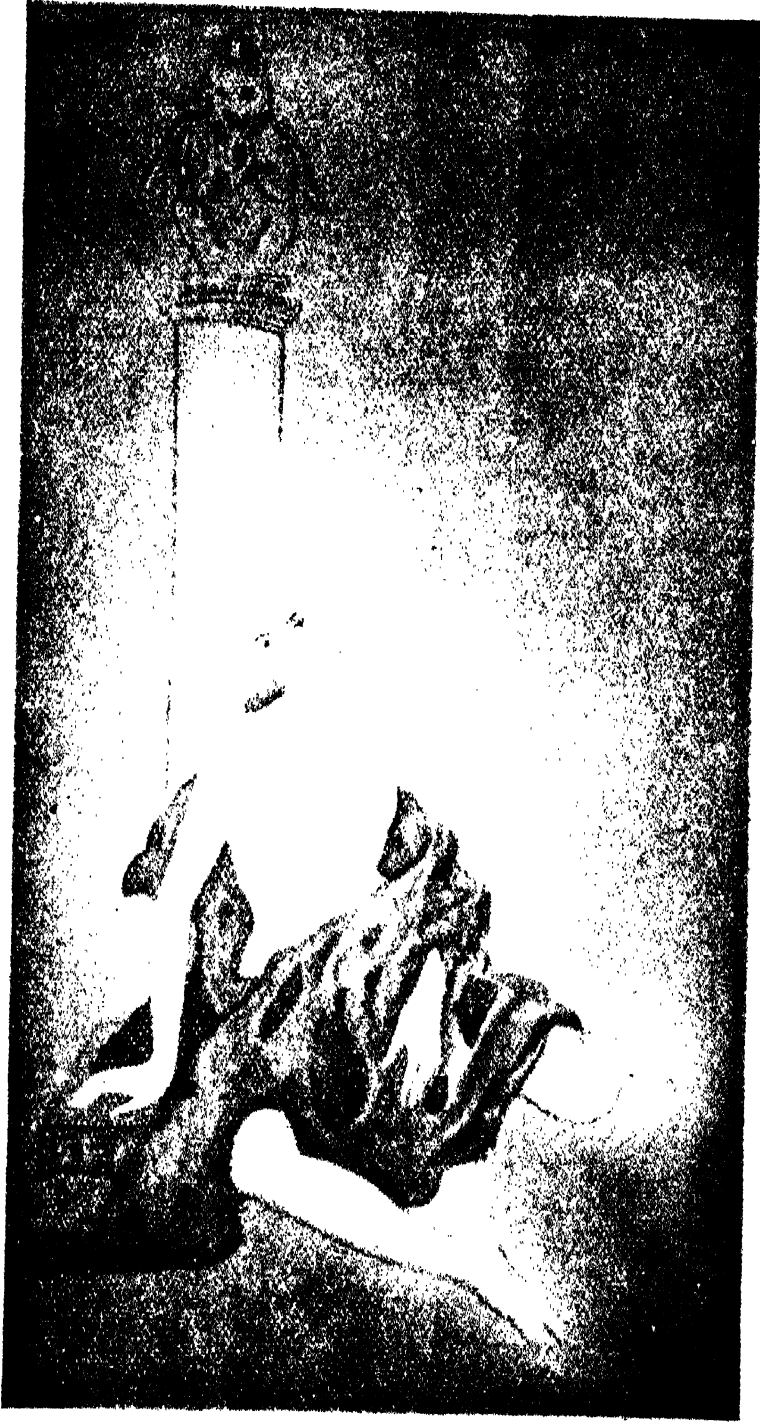
ઉલટિ ના ચાહો તુમિ ફિરિ. *

નરહરિ સરકાર

* ગૌરાંગ જોતાના ભક્તોની સાથે જગન્નાથનું દર્શન કરતાં ગોપી-ભાવમાં ચકચૂર થઈ જાય છે અને તેમને મીઠાં મ્હેણાં મારે છે. તે કહે છે: “હું તમારા દર્શન વિના મરવા પડું છું અને તમે તો મારા સામે નજર પણ નથી કરતા.”

મહાપ્રભુએ તેમના જીવનનાં બાકીનાં અઢાર વર્ષ પુરીમાંજ ગાળ્યાં. એ લાંબી મુદત દરમ્યાન તેમનું જીવન એકધારે જ હતું. રથયાત્રાને પ્રસંગે અંગાળાના બકતો દર વર્ષે પુરી આવતા અને ધણી ખરા ચોમાસું ત્યાં જ ગાળતા. તેમની સાથે દિવસે કૃષ્ણકથામાં અને રાત્રે કીર્તનમાં તેટલા મહિના તો જતા. તેઓ સ્વદેશ જતા ત્યારે દેવરૂપ, રામાનંદ, સાર્વભૌમ અને હરિદાસ વગેરે તો ખરા જ. વખતો વખત બીજા પ્રાંતોના પંડિતો અને ધર્મપ્રચારકો તેમને મળવા આવતા. તેમની સાથે કૃષ્ણકથા થતી. બાકીનો બીજો બધો વખત મહાપ્રભુ કૃષ્ણપ્રેમમાં ડૂબ્યાને ડૂબ્યા જ રહેતા.

તે રોજ વહેલા ઉઠીને મંદિરમાં મંગલ આરતિનાં દર્શન કરવા જતા. તેમનો સદાનો સેવક ગોવિંદ તેમની પાછળ પાછળ ખરો જ. મંદિરની છેક અંદરના ભાગમાં તે કદી જતા નહિ પણ બહારના નાટમંદિરમાં ગરુડસ્તંભ છે ત્યાં રહીને દર્શન કરતા. ગરુડસ્તંભને અહીં-ગીને ઉભા ઉભા કલાકના કલાક સુધી એકી ટશે જગન્નાથની પ્રતિમાની સામે જોયા જ કરતા. આ વખતે તેમના હૃદયમાં કેવા કેવા પ્રકારના ભાવના તરંગ ઉછળતા હશે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. તેનું શબ્દ દ્વારા વર્ણન કરવાનું કામ તેથી એ વધારે મુશ્કેલ છે. પણ તે દર્શન કરતા ત્યારે તેમને રોમાંચ થતો, નેત્રમાંથી અશ્રુની ધારા વહી જતી. ધણીવાર એ અશ્રુના પ્રવાહથી ગરુડસ્તંભ પાસેનો એક ખાડો ભરાઈ જતો; અને છતાં તે પ્રતિમાની સામેથી નજર પણ ખસેડતા નહિ. એક વાર તેમનો ભાવાવેશ એટલો પ્રગટ થઈ ગયો કે તેમના સ્પર્શથી પગ તળેનો પથર નરમ થયો અને તેમના પગની છાપ તેના ઉપર પડી ગઈ. વળી ગરુડસ્તંભના જે ભાગને એમનો હાથ અડ્યો હતો ત્યાં પણ આંગળાઓની નિશાનીઓ રહી ગઈ છે. એમનાં ચરણચિહ્નવાળો તે પથર હજી જગન્નાથ મંદિરમાં એમના પવિત્ર સ્મારક તરીકે પૂજાય છે. આવી પ્રેમવિર્લ અવસ્થામાં પ્રતિમાની સામે

श्री चैतन्य महाप्रभु.

By the courtesy of Saraswati.

Lakshmi Art Bombay. 8

તે જોયા કરતા અને કોઈ વિયોગિની સ્ત્રીને તેનો પ્રિયતમ લાંબી મુદ્દતે મળ્યો હોય અને તે જેમ પ્રેમનાં ત્રૂટક ત્રૂટક વચ્ચેનો પોતાના પતિને કહે તેવું જ કાંઈક મહાપ્રભુ જગન્નાથને કહેતા. એમ કરતાં કરતાં બપોર થવા આવતા. તોપણ મંદિરમાંથી ખસવાનું તેમને મન જ ન થાય. ગોવિંદ અને સ્વરૂપ બેઉ તેમને ખૂબ સમજાવે, વિનવે અને આખરે તેમનો હાથ ઝાલીને બહાર તેડી લાવે ત્યારે જ ત્યાંથી ખસે. તોપણ તે કાંઈ કાંઈ બહાનાં કહાડીને થોડો વખત તો લઇ લે. દયામણે સ્વરે મહાપ્રભુ કહે, “ સ્વરૂપ ! એકવાર, એક ક્ષણવાર મારા પ્રિયતમને નીરખવા દે. હજી મેં ધરાધને દર્શન કર્યો નથી. ”

ત્યાંથી તે સમુદ્રસ્નાન કરવા જતા. સ્નાન કરીને વળતાં હરિદાસને મળવા જતા. થોડો વખત ત્યાં બેસીને પોતાના મુકામ પર આવતા. શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન કરાવવાનો અને કરવાનો તેમને ભારે આગ્રહ હતો. તુલસીની પ્રદક્ષિણા કરવા જેવી સામાન્ય ક્રિયાની પણ તે કદી ઉપેક્ષા કરતા ન હતા. તે કર્યા પછી માળા લઇને નામજપ કરવા બેસતા. પણ તેમનાથી નામજપ થાય જ શી રીતે ? એકાદ માળા એ પૂરી ન થાય તે પહેલાં તો તેમની બાહ્યચેતના લુપ્ત થતી અને એક પ્રકારની ગાઢ મૂર્છા આવી જતી. ખૂબ પ્રયત્ન કરીને સેવકો તેમને પુનઃ શુદ્ધિમાં આણતા. પછી ગોવિંદ તેમને પ્રસાદ પીરસતો. તેમાંથી તે થોડુંક ખાતા. ખાધા પછી જરાક આરામ લેવાને સૂતા; પણ તે જમીનપર અને હાથનું ઓશીકું કરીને જ.

સાંજ પડતી એટલે સ્વરૂપ અને રામાનંદ તેમને તેમનાં પ્રિય પુસ્તકોમાંથી વાંચી સંભળાવતા અને મહાપ્રભુ વાચનમાં આવતી બાબતો ઉપર ચર્ચા કરતા. એ ચર્ચા કરતા ત્યારે પણ તેમનાં રુદન અને મૂર્છા તો ખરાંજ. ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિનાં પદ, શ્રીમદ્ ભાગવત, ગીતગોવિંદ, રામાનંદનું જગન્નાથ વલ્લભ નાટક, કૃષ્ણ-

કર્ણામૃત અને શ્રીલસંહિતા એટલાં તેમનાં પ્રિય પુસ્તકો હતાં. એ સિવાયના બીજા કોઈ પણ પુસ્તકના વાચનથી તેમને સુખ થતું ન હતું.

તેમનું નિયમન ધણુંજ કડક હતું. પોતે અત્યંત દયાળુ હોવા છતાં નિયમનો ભંગ કરનારને સખત શિક્ષા કરતાં જરાએ અચકાતા નહિ. સાધુએ સ્ત્રીઓની સાથે જરા પણ સંસર્ગ ન રાખવો એવી તેમની આજ્ઞા હતી. સૌએ પોતપોતાના કુટુંબની સાથે નિર્લેપ ભાવે રહીને ભગવાનનું ભજન કરવું એવો તેમનો સામાન્ય ઉપદેશ હતો. કોઈ પણ સંસારી ભકતને સાધુ થઈ જવાની તેમણે કદી સલાહ આપી નથી. પણ જેઓ એકવાર સાધુ થાય તેમને માટે તો અલ્પચર્ચ અને અપરિગ્રહનું પાલન જરૂરજ મનાતું. તેમનો અલ્પચર્ચનો અર્થ ઘણો વ્યાપક હતો. તેમાં સ્ત્રીની સાથે વાતચીત કરવાનો પણ નિષેધ હતો. સ્ત્રીના ચિત્રો અને મૂર્તિઓ તરફ પણ સાધુએ જોવું નહિ એવી તેમની આજ્ઞા હતી. પ્રેમભક્તિ વડે કૃષ્ણની ઉપાસના કરવામાં શૃંગાર રસ એ મુખ્ય સાધન છે. પણ એ ભયંકર સર્પની સાથે રમત કરવા જેવું કામ છે. સાધકે પૂરેપૂરા જિતેન્દ્રિય તો થવું જ જોઈએ. પણ એટલું જ પૂરતું નથી. તેના સ્વભાવમાં એવું સદંતર પરિવર્તન થઈ જાય કે તે મનુષ્ય મટી જાય, તેણે મરીને નવો અવતાર લીધો હોય એવો થઈ જાય, અને પ્રાકૃત ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ-માંથી કોઈ ઊંચેની ભૂમિકામાં તેનું માનસ પ્રવેશ કરે ત્યારે જ તેને પ્રેમભક્તિના માર્ગ ઉપર ઝગલું મૂકવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. હવે એવું બન્યું કે મહાપ્રભુના સેવકોમાં એક બીજા હરિદાસ હતા. તેમને સૌ ન્હાના હરિદાસ કહેતા. તેમનો કંઠ મીઠો હતો અને ગાવામાં પણ નિપુણ હતા. તેમને મ્હોડેથી મહાપ્રભુ ઘણીવાર ભજન સાંભળતા. એક દિવસ આ હરિદાસે તેમને ભિક્ષાનું નિમંત્રણ કર્યું અને તેમને માટે માધવી દાસીને ઘેરથી થોડાક ઝીણા ચોખા માગી

લાવ્યા. માધવી દાસી તો મહાપ્રભુથી એ ઉમ્મરે ઘણી મ્હોટી. તેનાં વિદ્યા, વૈરાગ્ય, ભજનનિષ્ઠા અને x કાવ્ય શક્તિને માટે તે વિદૂષી તરફ સૌ ભક્તિભાવ રાખતા. તેને ખીજા ત્રણ ભાઈ હતા. પણ તેઓ જાણે ચાર ભાઈ હોય તેમ લોકો તેમની સાથે વર્તતા. નીતિની આકરામાં આકરી કસોટીએ ચડાવી જોતાં પણ હરિદાસના આ વર્તનમાં કશો દોષ જણાતો નથી. પણ ગમે તેવી ધરડી અને વિદૂષી હોવા છતાં પણ માધવી દાસી સ્ત્રી જાતિ. તેની સાથે વાતચીત કરીને હરિદાસે નિયમનો ભંગ કર્યો. મહાપ્રભુએ ઘેર આવીને ગોવિંદને આજ્ઞા કરી કે ન્હાના હરિદાસને મારી સમક્ષ આવવા દેશો નહિ. મારે તેનું મ્હોં જોવું નથી. સ્વરૂપે અને ખીજા ભકતોએ હરિદાસની ખૂબ વડીલાત કરી પણ મહાપ્રભુએ તેને માફી ન આપી તે ન જ આપી.

એકવાર રથયાત્રાને ટાંકણે વલ્લભ ભટ્ટ પુરી આવ્યા. પ્રયાગ-માં તે થોડાંક વર્ષની વાત પર મહાપ્રભુને મળ્યા હતા. વલ્લભ ભટ્ટ પરમ ભાગવત અને નામાંકિત વિદ્વાન હતા. પણ વાદવિવાદમાં વારંવાર જય મેળવ્યાથી તેમનામાં અભિમાન અને વાદલાલસા વધી ગયાં હતાં. મહાપ્રભુના મંડળમાં તો સ્વરૂપ, રામાનંદ, અને સાર્વભૌમ તેમનો ગર્વ ઉતારે એવા હતા આવતા વારને તો તેમણે મહાપ્રભુની ભારે સ્તુતિ કરી. પણ ભકતોની સાથે તેમને ધીમે ધીમે ઓળખાણ થઈ એટલે તેમને અનેક રીતે ચીડવી ચીડવીને પોતાની સાથે વિવાદમાં ઉતારવાની પેરવી કરવા માંડી પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ. એમ કરતાં કરતાં તે સૌને અકારા થઈ પડ્યા. એકવાર તો તેમણે ખુદ મહાપ્રભુની સાથે ચર્ચા કરવાની હિંમત ચલાવી. તેમણે કહ્યું, “મેં ભાગવતના ઉપર એક ટીકા લખી છે

+ એસોશિયેન પ્રેસ દ્વારા પ્રકટ થયેલા “Poems by Indian Women” નામના કાવ્યસંગ્રહમાં એનું રચેલું એક કાવ્ય પણ છે.

તે તમે સાંભળો.” મહાપ્રભુ કહે, “હું ભાગવતનો મર્મ સમજતો નથી તેથી તેની ટીકાની પરીક્ષા કરવા અયોગ્ય છું. હું તો એક માત્ર કૃષ્ણનું નામ જ જાણું છું” ભટ્ટ કહે, “મારી ટીકામાં મેં કૃષ્ણનામના અનેક અર્થ કરી બતાવ્યા છે તે સાંભળો તો ખરા.” મહાપ્રભુ બોલ્યા, “કૃષ્ણનામના અનેક અર્થને હું માનતો નથી; હું તો માત્ર યશોદાનંદન અને શ્યામસુંદર એટલા બે જ અર્થ જાણું છું.” આટલી ટંકારથી પણ વલ્લભ ભટ્ટ ચેત્યા નહિ; અને અદ્વૈત આચાર્યની સાથે ચર્ચામાં ઉતરવા પ્રયત્ન કર્યો. ભટ્ટ કહે, “તમે બધા જીવને પ્રકૃતિ માનો છો અને કૃષ્ણને જીવના પતિ માનો છો ત્યારે તમે તમારા પતિનું નામ કેમ બોલો છો? પતિવ્રતા પતિનું નામ લે તે ધર્મ ખરો કે?” અદ્વૈત કહે, “તમારી પાસે જ મૂર્તિમાન ધર્મ બેઠા છે તેમને પૂછો.” ત્યારે મહાપ્રભુને બોલવું પડ્યું. તેમણે કહ્યું, “ ભટ્ટ મહાશય! તમને હજી ધર્મ અધર્મનું જ્ઞાન નથી. પતિની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ પતિવ્રતાનો ધર્મ છે. આપણા પતિએ તેનું નિરંતર નામ લેવાની આજ્ઞા કરી છે. હવે પતિવ્રતાથી પતિની આજ્ઞા લોપાય ખરી?” ભટ્ટ બીજીવાર ઝાંખા પડ્યા. તો પણ તેમણે ત્રીજીવાર હાથ ભીડી. એકવાર બધાની વચમાં તેમણે કહ્યું, “મેં મારી ટીકામાં * સ્વામીના મતનું ખંડન કર્યું છે.” મહાપ્રભુએ હસીને કહ્યું, “જે +સ્વામીનું કહ્યું ન માને તે વેશ્યા કહેવાય.” આ મર્મ વચનથી વલ્લભ ભટ્ટ ખૂબ ઝાંખા પડી ગયા. તેમણે ઘેર જઈને ખૂબ વિચાર કર્યો અને પોતાની ભૂલ સમજ્યા. બીજે દિવસે મહાપ્રભુને પગે પડ્યા અને ક્ષમા માગી. મહાપ્રભુએ કહ્યું, “ તમે પંડિત છો અને વળી પરમ ભાગવત છો. વિદ્યા અને ભક્તિ એ બે ગુણ ત્યાં હોય ત્યાં

*શ્રીધર સ્વામી. + “સ્વામી” શબ્દ બે અર્થમાં વપરાયો છે.

(૧) શ્રીધર સ્વામી (૨) પતિ. પતિને ન માને તે વેશ્યા.

અભિમાન ન રહેવું જોઈએ. તમે શ્રીધર સ્વામીના મતનું ખંડન કરો અને હું શ્રીધરને નથી માનતો એવો ગર્વ કરો એ તમને ઘટે? શ્રીધર સ્વામીને પ્રતાપે જ આપણે ભાગવતનો મર્મ કંઈક સમજીએ છીએ. તે તો જગદ્ગુરુ જેવા છે. તમે તેમના મતની વિરુદ્ધ જે કાંઈ લખશો તે કોઈ માનવાનું નથી. માટે જે લખો તે તેમને પગલે ચાલીને લખજો. અભિમાન છોડીને કૃષ્ણનું ભજન કરશો તો અદ્ય સમયમાં તમને તેના ચરણની પ્રાપ્તિ થશે. ”

ભદ્રનું હૃદય પીગળી ગયું. તેમણે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં મહાપ્રભુને તથા તેમના તમામ ભક્તોને ભોજનનું નિમંત્રણ કર્યું. તે વખતે તેમણે મહાપ્રભુની પ્રાર્થના કરી કે હું અત્યાર સુધી બાલ-ગોપાલની ઉપાસના કરતો હતો. પણ હવે મને ગોપીજનવલ્લભ ગોપાલની ઉપાસના કરવાનું મન થયું છે. માટે તમે રજા આપો તો હું ગદાધર પંડિત પાસેથી એ ઉપાસનાનો મંત્ર ગ્રહણ કરું. મહાપ્રભુએ તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી.

હાકુર હરિદાસ હવે ઘણા વૃદ્ધ થયા હતા. તેમનું શરીર પણ દહાડે દહાડે નિર્જળ થતું હતું. રોજ ત્રણ લાખ નામનો જપ કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. એટલું કર્યા પછી જ તે પ્રસાદ ખાતા. તેમને માટે હમેશાં મહાપ્રભુના તરફથી જ એક સેવક પ્રસાદ લઈ આવતો. એક દિવસ હરિદાસે પ્રસાદને વંદન કરીને તેમાંથી એક જ દાણો લઈને બાકીનો પડયો રહેવા દીધો. તેમ કરવાનું કારણ પૂછતાં તેમણે મહાપ્રભુને કહ્યું, “હવે નિયમીત ભજન કરવાની શરીરમાં શક્તિ રહી નથી. વળી પ્રભુ ! તમે ઇચ્છામય છો. તમારી મરજીમાં આવે ત્યારે તમે તમારી માનવલીલા સંકેલી લો. એ વખત મારે જેવો ન પડે એમ હું ઇચ્છું. તેથી જો કૃપા કરો તો એટલું માણું છું કે તમારા ચરણ મારી છાતી પર રાખીને તમારી સામે જોતો જોતો જ હું દેહ છોડું.” મહાપ્રભુ બોલ્યા, “હરિદાસ ! તમારી મનઃકામના કૃષ્ણ

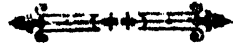
જરૂર પૂર્ણ કરશે. ” બીજે દિવસે તેમણે પોતાના ભકતોને તેડાવીને હરિદાસની કુટિ તરફ પ્રયાણ કર્યું. હરિદાસ બહાર આવ્યા અને જમીન પર સૂતા. મહાપ્રભુએ અને ભકતોએ તેમની આસપાસ ગોળ કુંડાળામાં ફરતાં ફરતાં હરિકીર્તન કરવા માંડ્યું. હરિદાસ તેમને સૌને પ્રણામ કરતા અને તેમના ચરણની રજ પોતાને માથે અને આખે શરીરે લગાડતા. કીર્તન ખુબ જમ્યું એટલે મહાપ્રભુ હરિદાસની પાસે આવીને ઉભા અને પોતાનો જમણો પગ તેમની છાતી ઉપર મૂક્યો, અને હરિદાસના મહિમાનું ભારે આનંદપૂર્વક કીર્તન કર્યું. એ દરમ્યાન હરિદાસની દષ્ટિ તેમના વદન ઉપર જ ઠરી હતી અને જીભવડે “ શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય ” એવો અખંડ જપ કરતા હતા.

આ પ્રમાણે મહાપ્રભુના નામનો જપ કરતાં કરતાં હરિદાસે ક્રોધ મહા યોગેશ્વરની માફક પ્રાણ છોડ્યો. કીર્તન તો ચાલુ જ રહ્યું, અને હરિનામનો મહાધ્વનિ ચારે દિશાએ ગાજી રહ્યો. મહાપ્રભુએ તેમના મૃતદેહને ખાંધે ઉપાડીને કેટલીએ વાર સુધી તૃત્ય કર્યું. પછી તેને પાલખીમાં બેસાડીને સૌ સમુદ્ર કિનારે ગયા. સમુદ્રમાં હરિદાસના મૃતદેહને સ્નાન કરાવ્યું. જગન્નાથના પ્રસાદનું ચંદન તેમને આખે શરીરે લગાડ્યું અને પ્રસાદીનું વસ્ત્ર તેના ઉપર ઓઢાડ્યું. સમુદ્ર કિનારે રેતીમાં જ ખાડો ખોદીને તેમાં સૂવાડી દીધું અને તેના ઉપર મહાપ્રભુએ પોતાને હાથે રેતી નાખીને સમાધિ બનાવી. ત્યાર પછી પાછું ધણા વખત સુધી હરિકીર્તન કરીને સૌ સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ગયા. મહાપ્રભુ બોલ્યા, “આજના પ્રસંગથી સમુદ્ર મહા તીર્થ બની ગયો છે.”

ઘેર ગયા પછી હરિદાસનો ઉત્સવ કરવા માટે મહાપ્રભુ જાતે જ આનંદ બજારમાં ભિક્ષા માગવા નીકળી પડ્યા. સ્વરૂપે તેમને ઘેર મોકલી દીધા અને પોતે જ જોષ્ટી સામગ્રી માગી લાવ્યા અને બધા સાધુઓને મહાપ્રભુએ પોતાને હાથે જ પીરસીને જમાડ્યા.

હરિદાસ ઠાકુરની એ સમાધિ આજે પણ સમુદ્ર કિનારે છે અને પ્રતિ વર્ષે ભાદ્ર શુકલા ચતુર્દશીને દિવસે ત્યાં તેમના સ્મરણમાં મહોત્સવ થાય છે.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

શિક્ષાષ્ટક

એક દિવસ મહાપ્રભુએ સ્વરૂપ અને રામાનંદને પોતાની પાસે બેસાડીને કહ્યું, “કલિયુગને માટે નામસંકીર્તન સર્વોત્તમ સાધન છે. કૃષ્ણનું ભજન કરવા માટે સંકીર્તનયત્ર એ જ સર્વોત્તમ રીત છે. જે એ રીતે કૃષ્ણને ભજે છે તે જ ચતુર છે x અને તે જ તેના ચરણની પ્રાપ્તિ કરે છે. નામસંકીર્તન વડે સાધન માર્ગના તમામ અંતરાયો દૂર થાય છે, તમામ શુભ ચિન્હોનો ઉદય થાય છે અને કૃષ્ણપ્રેમના તરંગ ઉછળવા લાગે છે.” આટલું કહીને તેમણે પોતાના શિક્ષાષ્ટકનો પહેલો શ્લોક ગાયો અને તેનો ભાવાર્થ સમજાવ્યો:—

चेतोदर्पणमार्जनं भवमहादावाग्निनिर्वापणम्

श्रेयः कैरवचन्द्रिकावितरणं विद्यावधूजीवनम् ।

आनन्दाम्बुधिर्वर्धनं प्रतिपदं पूर्णामृतास्वादनम्

सर्वात्मस्नपनं परं विजयते धीकृष्णसंकीर्तनम् ॥ ૧

મહાપ્રભુ બોલ્યા: “સંકીર્તન વડે સંસારનાં બંધન છેદાઇ જાય છે અને પૂર્વનાં સંચિત પાપો ધોવાઇ જાય છે. ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. ભક્તિને લગતાં તમામ સાધનો મળી આવે છે. કૃષ્ણપ્રેમનો ઉદય થાય છે. કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેની સેવા રૂપી અમૃતના સિન્ધુમાં ભક્ત મ્હાલે છે.”^૧

x यज्ञैः संकीर्तनप्रार्थैर्धजन्ति हि सुमेधसः भागवत, ૧૧-૫-૨૬,

આટલું બોલતાં બોલતાં તેમના હૃદયમાં દીનતા અને વિષાદનું
મોજું ઉછળ્યું અને એ અવસ્થામાં તે બીજો શ્લોક ગાવા લાગ્યા:-

નામ્નામકારી વહુધા નિજસર્વશક્તિ
સ્તત્રાર્પિતા નિયમિતઃ સ્મરણે ન કાલઃ ।
एतादृशी तव कृपा भगवन् ममापि
दुर्दैवमीदृशमिहाजनि नानुरागः ॥ ૨

તેના ઉપર વિવેચન કરતાં મહાપ્રભુ બોલ્યા:—

“ જૂદા જૂદા લોકોને ભગવાનનાં જૂદાં જૂદાં નામ ઉપર રુચિ
હોય છે. કોઈને એક નામ ગમે તો કોઈને બીજું. તેટલા માટે
ભગવાને પોતાનાં અનેક નામ પ્રકટ કર્યાં છે. એ નામનો જપ
કરવાને માટે સમયનો અથવા સ્થાનનો વિધિ નિષેધ નથી. ખાતાપીતાં,
સૂતાંબેસતાં ગમે તે વખતે ગમે તે જગ્યાએ નામસ્મરણ થઈ
શકે છે. ભગવાને પોતાના પ્રત્યેક નામમાં પોતાની શક્તિ ભરી
દીધી છે. તેથી કરીને ગમે તે એક નામનો આશ્રય લીધાથી ભ્રમામ
પ્રકારના અર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ મારું દુર્ભાગ્ય છે કે
મને નામ ઉપર હજી પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો નથી. ’ પછી કયી રીતે

માંજે દર્પણ ચિત્તનું, ભવમહાદાવાગ્નિને ઠારતું,
શ્રેયઃપંકજ કેરી કૌમુદી સમું, વિદ્યાનું સંજવન,
આનંદાગ્નિ વધારતું, પ્રતિપદે દે સ્વાદ પૂર્ણામૃત,
આત્માને પરિશોધતું વિજયી હો શ્રીકૃષ્ણ સંકીર્તન. ૧

નામો અનેક ધરી ત્યાં ભરી સર્વ શક્તિ,
ને તેહના સ્મરણનો નિરમ્બો ન કાલ;
એવી કૃપા મહતી હે ભગવન્ તથાપિ,
નામે ન પ્રેમ પ્રકટયો હતભાગ્ય હું છું. ૨

નામસ્મરણ કરવાથી પ્રેમનો ઉદય માય છે તે રીત બતાવનારો એક શ્લોક તેમણે ગાયો:—

તૃણાદપિ સુનીચેનં તરોરિવ સહિષ્ણુના ।

અમાનિના માનદેન કીર્ત્તનીયઃ સદા હરિઃ ॥ ૩

આ શ્લોકપર વિવેચન કરતાં મહાપ્રભુ બોલ્યા: “ભકત પોતે ગમે તેવો ઉત્તમ હોય તોપણ તેણે પોતાને માટે તુચ્છ અભિપ્રાય રાખવો. હું ધાસના તરણાથી પણ ઉતરતો છું એવો નમ્ર ભાવ હમેશાં રાખવો. તેણે વૃક્ષના જેવી બે પ્રકારની સહિષ્ણુતા રાખવી. વૃક્ષને કોષ કાપી નાખે તો પણ તે કશી ફરિયાદ કરતું નથી તેમ ભકતે બીજાના અત્યાચાર, અપમાન ધૈર્યથી સહન કરવાં. વૃક્ષ સૂકા-ધને મરી જાય છે તો પણ પાણીની યાચના કરતું નથી. તેમ ભકતે કદી પણ કોઈની પાસે કશાની યાચના ન કરવી. કૃષ્ણની ઇચ્છાથી જે કાંઈ મળી આવે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેવું. વળી વૃક્ષ પોતાનાં ફળ, પાન, ડાળીઓ જે લેવા આવે તેને આપે છે; ગરમી અને વરસાદની ઝડીઓ ધૈર્યથી સહન કરે છે. ભકતે પણ આ ગુણ કેળવવા. જીવમાત્ર કૃષ્ણનું અધિષ્ઠાન છે એમ જાણીને સૌનું સન્માન કરવું અને પોતાને માટે માનની જરાએ આશા રાખવી નહિ. આવી રીતે આચરણ કરીને જો નામસ્મરણ કરવામાં આવે તો કૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

આટલું કહેતાં મહાપ્રભુ પોતે અત્યંત દીન બની ગયા અને શુદ્ધ ભકિતને માટે કૃષ્ણની પાર્થના કરવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે મારામાં તો ભકિતનો છાંટો પણ નથી. કૃષ્ણ તો એકલા પ્રેમના સંબંધને જ માને છે. પ્રેમ વગરની લૂખી ભકિત તેમને કશા

તરણાથી વધુ નમ્ર, સહિષ્ણુ વૃક્ષના સમો,

નિર્માની, માન દેનારો, સદા એવો ભજે હરિ. ૩

કામની નથી. પ્રેમનો સ્વભાવ જ વે છે.” આટલું કહીને તેમણે પ્રાર્થનાત્મક શ્લોક આપ્યો:-

ન ધનં ન જનં ન સુન્દરીં કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।

મમ જન્મનિ જન્મનીશ્વરે ભવતાઙ્ગચિરદૈતુષી ત્વયિ ॥ ૪

તેમણે પછી કહ્યું, “ હે કૃષ્ણ ! હું નથી માગતો ધન, નથી માગતો માગતો કુટુંબીઓ અને સગાંવહાલાં, અને નથી માગતો સુન્દર સ્ત્રી. કવિ થવાની પણ મને કામના નથી. હું તારી પાસે માત્ર એકજ વસ્તુ માગું છું. તે એ જ કે હું જન્મોજન્મ નિષ્કામ ભાવે તારું ભજન કરું.” આમ બોલતાં બોલતાં જાણે પોતે એક સામાન્ય જીવ હોય તેમ દાસ્ય ભક્તિની માયના કરવા લાગ્યા.

અયિ સન્દતનુજ કિંકરં પતિતં માં વિષમે ભવાશ્ચુષૌ ।

કૃપ્યા તવ પાદપંકજસ્થિતધૂલી સદૃશં વિચિન્તય ॥ ૫

તે બોલ્યા: “ હે કૃષ્ણ ! હે નન્દનંદન ! હું તારો નિત્યનો દાસ છું. પણ તને ભૂલી જમને આપાથી બંધાઈ ગયો છું અને ભવા-સાગરમાં ડૂબી મરું છું. મારા ઉપર કૃપા કરીને મને તારા ચરણની રજ જેવો માનજે, અને તારો સેવક બનાવીને તારી સેવા કરવા દેજે.”

ત્યાર પછી દીનતાની સાથે કૃષ્ણનું ભજન કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા બ્યાપી ગઈ. મને તમારા પ્રેમનું દાન કરો અને નામસંકીર્તન કરવાનો ઉમંગ આપો એવા ભાવવાળો એક શ્લોક બોલ્યા:-

નથી લક્ષ્મી, કુટુંબી, સુન્દરી, કવિતાની જગદીશ કામના;
પણ જન્મ ધરી ધરી તને ભણું હું ભક્તિ અદૈતુષી કરી. ૪

અયિ નન્દતનુજ દાસ આ વિષમે જો ભવકૃપમાં પડયો;
કરુણા કરી પાદપંકજ તણી રેણુ સમ માનજે મને. ૫

નયનં ગલ્લદ્વધારયા વદનં ગદ્ગદ્વદ્ધયા ગિરા ।

પુલકૈર્નિષ્ઠિતં ઘપુઃ કદા તવ નામગ્રહણે ભવિષ્યતિ ॥ ૬

“ પ્રેમ વિનાનું મારું જીવન વ્યર્થ છે. હે કૃષ્ણ ! મને તારો દાસ બનાવ અને સેવાના બદલામાં મળતા પગારને ઠેકાણે તારો પ્રેમ જ આપજે. ” આટલું બોલતાં બોલતાં તેમના મનના ભાવમાં પલટો થયો અને ઉદ્વેગ, વિષાદ અને દૈન્ય, ત્રણે સામટાં તેમના હૃદય ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યાં.

આવી મનોદશામાં મહાપ્રભુ બોલ્યા:—

યુગાયિતં નિમેષેણ ચક્ષુષા પ્રાવૃષાયિતમ્ ।

શૂન્યાયિતં જગત્સર્વં ગોવિન્દવિરહેણ મે ॥

તેમણે કહ્યું, “ કૃષ્ણવિરહથી થતા ઉદ્વેગને લીધે મારો દિવસ કેમેકર્યો જતો નથી. એક ક્ષણ મને યુગ જેવડી લાંબી લાગે છે. વર્ષા ઋતુની માફક મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ ટપકયાં જ જાય છે અને ગોવિન્દ વિનાનું આખું વિશ્વ મને સૂતું સ્મશાન જેવું દેખાય છે. જીવ જતો નથી પણ વિરહના અગ્નિથી મારું શરીર શેકાઈ જાય છે. ” એકવાર કૃષ્ણના વિયોગથી રાધાની આવીજ અવસ્થા થઈ હતી ત્યારે સખીઓએ કહ્યું કે જરા મોંઘી થા. કૃષ્ણ તરફ ઉપર-ઉપરથી બેઠરકારી બતાવ. પણ રાધાના નિર્મલ પ્રેમપૂર્ણ હૃદયને આવી શીખામણ ગમી નહિ. તેમના હૃદયમાં ઈર્ષ્યા, ઉત્કંઠા, દૈન્ય અને વિનય એ બધાએ ભાવો એક સામટા બાપી ગયા અને તેમણે

નયને પૂર અશ્રુનાં વહે, વચનો ગદ્ગદ્ કંઠ ગૂંચવે,
પુલકાવલિયુક્ત દેહ આ તુજ નામસ્મરણે થશે કદા. ૬

ગોવિન્દવિરહે લાગે ક્ષણ તે યુગ જેવડી,
નેત્રો વર્ષાઋતુ જેવાં ને સૂતું વિશ્વ આ બધું.

પોતાની સખીઓને જે ઉત્તર આપ્યો હતો. તેવાજ ભાવનો એક શ્લોક મહાપ્રભુ બોલ્યા, અને તે બોલતી વખતે તે પોતે પણ રાધા-ભાવથી પૂરેપૂરા અનુભાવિત થયા હતા.

આશ્લિષ્ય વા પાદરતાં પિનઙ્ગુમા

મદર્શનાન્મર્મહતાં કરોતુ વા ।

યથાતથા વા વિદધાતુ સ્મપટો

મત્પ્રાણનાથસ્તુ સ એવ નાપરઃ ॥ ૮

પછી તે બોલ્યા: “હું તો કૃષ્ણની દાસી છું, તેના ચરણની સેવિકા છું. તે પ્રેમ અને આનંદ સ્વરૂપ છે. તેની ઈચ્છા થાય તો મને આલિંગન દે અને તેની મરજીમાં આવે તો મને દૂર કહાડી મૂકે અને મારી વ્યથાનો ઉપહાસ કરે. છતાં પણ મારો પ્રાણનાથ તો તે જ. મારી સાથે તે પ્રેમ કરે અથવા તો મારો તિરસ્કાર કરે, મને તે કરે તોપણ મારો પ્રિયતમ તો તે જ. ખીજો કોઈ જ નહિ. ખીજી સુંદરીઓનો ત્યાગ કરીને મારી સાથે રમણુ કરે અથવા તે બધીનાં દેખતાં મારો ત્યાગ કરીને મારું માનભંગ કરે. હું તો મારા સુખનો વિચાર જ નથી કરતી. હું તેનાજ સુખની કામના કરું છું. મારા દુઃખથી જો તેને સુખ થતું હોય તો તે દુઃખ મને પારાવાર સુખ જેવું લાગે છે. ધિક્કાર છે તેને કે જે કૃષ્ણના સુખનો વિચાર છોડીને પોતાની જાતના સુખનો વિચાર કરે. કૃષ્ણ તો મારું જીવન છે, મારો પ્રાણાધાર છે, મારું સર્વસ્વ છે. મારા હૃદયના સિંહાસન ઉપર તેને પધરાવીને હૃદયની લક્ષ્મીથી તેનું પૂજન કરવું એજ મારી

ભેટ ભલે પાયઢળેલીને પીસે,

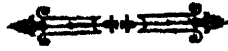
મને વીંધે દર્શાવીણી કરી મને;

ભલે કરે તે મનધાયુ લંપટ,

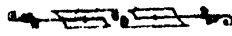
તથાપિ તે પ્રાણપતિ ન અન્ય કો.

મ્હોટામાં મ્હોટી અભિલાષા છે. મારું શરીર અને મારો આત્મા મેં તેને જ સોપી દીધાં છે, કારણ કે મારા સંગથી તેને સુખ થાય છે. હું તેના સુખમાં જ મારું સુખ જોઉં છું. તેને સુખી કરવો અને તેની સેવા કરવી એ જ મારા જીવ્યાનો હેતુ છે. તે મને તરેહ તરેહનાં પ્રીતિપૂર્ણ સંબોધનથી બોલાવે છે તોપણ હું તો તેની ક્ષુદ્ર દાસી છું એમ જ સમજું છું."

રાધાના નિર્મલ પ્રેમનું આવું સુંદર નિદર્શન મહાપ્રભુએ વારં-વાર પોતાના વર્તનદ્વારા કરાવ્યું છે. એ પ્રેમ તપાવેલા સૌના જેવો શુદ્ધ છે. તેમાં કામની ગંધ સરખી પણ નથી. ઉપર પ્રમાણે બોલતાં તેમના શરીર ઉપર આઠે આઠ સાત્ત્વિક વિકારનાં ચિહ્ન પ્રકટી નીકળ્યાં.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

મહાપ્રભુનો રાધાભાવ.

રાગ-ગાંધાર

ગંભીરા ભીતરે ગોરારાય,
જાગીયા રજની પોહાય.
ક્ષણે ક્ષણે કર્યે વિલાપ,
ક્ષણે રોવત ક્ષણે કાંપ.
ક્ષણે ભીતે મુખ શિર ધસે,
કેન નહિ રહું પહું પાસે.
ક્ષણે કંદિ તુલિ દુર્ઘ હાત,

કોથામ આમાર પ્રાણનાથ ?
નરહરિ કહે મોર ગોરા,
રાઈપ્રેમે હોઈલા વિભોરા.*

નરહરિ સરકાર.

આ પ્રમાણે તેમનાં બીજાં છ વર્ષ વીતી ગયાં. હવે તેમને છત્રીશ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. તેમનાં બાકીનાં બાર વર્ષનો ઇતિહાસ અતિ ગંભીર, કરુણ અને મધુર છે. તેમના હૃદયના ભાવોનું જિયામાં જિંચી કવિતા અથવા ચિત્રકલા દ્વારા પણ માત્ર સૂચન જ કરી શકાય. જે વસ્તુનો તેમણે અનુભવ કર્યો તે વસ્તુ જગતથી પર છે. માનવ-સ્વભાવ સદંતર બદલાઈ જઈને જ્યાં સુધી શુદ્ધ પ્રેમમય ન બની જાય ત્યાં સુધી એ વસ્તુની ધારણા તેનાથી થઈ શકતી નથી.

કોણ જાણે શાથી મહાપ્રભુ ક્ષણે ક્ષણે વિહ્વલ બની દેહનું જાન ભૂલી જતા હશે ? કયું દિવ્ય સ્વરૂપ એમનાં મન, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણનું હરણ કરીને એમને ગાઢ મૂર્છામાં નાખી દેતું હશે ? કયી પ્રિય વસ્તુના વિરહથી તે પાણી વિનાની માછલીની મ્હક ટળવળતા હશે ? કયી મોહન મૂર્તિ એમને પુરીના ઘેરા ભૂરા જલધિમાં ઝંપાપાત કરવા પ્રેરતી હશે ? શું એમને પવનની લહરીમાં, પત્રોનાં ખેલનમાં, અથવા સાગરના ગંભીર ગર્જનમાં તે મહાન રાસેશ્વરના વેણુનાઠ સંભળાતા હશે અને પુરુષ-પ્રકૃતિનાં સનાતન રાસકીડન તેમનાં પ્રેમાંજનથી અંજાએલાં નેત્રો જોતાં હશે ?

જોરાંગ ગંભીરામાં આખી રાત જાગીને વીતાડે છે. કોઈવાર તે વિભાષ કરે છે, કોઈવાર શરીરે કંપ થાય છે. કોઈ પાસે ન હોય ત્યારે પ્રભુ ભીંત સાથે મ્હોં ધસે છે. “મારા પ્રાણનાથ ક્યાં છે ?” એમ કહીને તે બે હાથ જિયા કરીને આઠનદ કરે છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે જોરાંગ રાધા-પ્રેમમાં ચકચૂર બની ગયા છે.

બાર બાર વરસ તેમણે કૃષ્ણવિરહની ધગધગતી જવાલામાં તપી તપીને વીતાડ્યાં. દિવસ ઊગતો અને સાંજ પડતી અને પાછું પ્રભાત થતું. પણ તેમનાં નેત્રમાંથી આંસુનું નીર સૂકાતું નહિ. નિદ્રા તો લગભગ ઉઠી જ ગઇ હતી અને સહજ ઝોકું આવી જતું તો તેમાં એ કૃષ્ણનાં સ્વપ્ન. તેમના હૃદયની વેદનાનું ચિત્ર આંકવાની માનવભાષામાં શક્તિ નથી. પુત્ર શોકથી બહાવરી બની ગએલી માતા અને પતિ વગરની થઇ ગએલી પતિવ્રતા સ્ત્રી, એ બેઉના દુઃખનો સરવાળો કરી જોતાં પણ તેમની વેદનાનો એક અંશ પણ થતો નથી.

મહાપ્રભુની ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓનો ઉલ્લેખ તેમના સાથીઓ પોતાનાં ટિપ્પણોમાં કરી ગયા છે: (૧) બાલ્યચેતના (૨) અર્ધ બાલ્યચેતના (૩) માઠ કૃષ્ણચેતના. તેમના જીવનનાં છેલ્લાં બાર વર્ષમાં બીજી અને ત્રીજી અવસ્થા વારાફરતી થયા કરતી. પહેલી અવસ્થા તો લગભગ નહિ જેવી જ રહેતી. તેઓ એક બીજી વાત કહી ગયા છે કે આ બાર વર્ષ દરમિયાન મહાપ્રભુ રાધાના ભાવથી પૂરેપૂરા અનુભાવિત થઇ ગયા હતા. એવી ભાવાવસ્થા ઘણીવાર અગાઉ પણ થતી પણ આવી દીર્ઘકાલવ્યાપી નહિ. સંક્ષેપમાં કહીએ તો મહાપ્રભુ કૃષ્ણચૈતન્ય નહિ પણ રૂપ, પ્રેમ માર્દવ અને એવા બીજા બધા ગુણો વડે બરાબર રાધા જ બની ગયા હતા.

તેમની આ અવસ્થાની વાચક કલ્પના કરી શકે તેટલા માટે તેણે પોતાનાં માનસચક્ષુ આગળ વિરહવિધુરા રાધાનું ચિત્ર ઉભું કરવું. એક કૂમળી વયની હલેતી બાલા જેણે પોતાના હૃદયની લક્ષ્મી કૃષ્ણના ઉપર ઢોળા દીધી છે, જેની ખાતર તેણે પોતાના સ્વજનની અવકૃપા અને લોકોની નિંદા વહોરી લીધી છે, જેને કૃષ્ણ વિના આપું જમતુ સ્મશાનની ભસ્મ જેવું દેખાય છે અને જે એવી વિરહભીરૂ છે કે કૃષ્ણના માઠ આલિંગન વખતે પણ તેના વિયોગની

કલ્પનાથી ચમકી ઉઠે છે, * તેને તેના પ્રિયતમ તરછોડીને ચાલ્યો ગયો છે. તે ગાંડી બની ગઈ છે. કાળાં વાદળાંને કૃષ્ણ માનીને તેને ઠપકો આપવા અને તેની પ્રાર્થના કરવા મંડી જાય છે. તમાલ વૃક્ષને કૃષ્ણ ધારીને આલિંગન દે છે. મથૂરપિચ્છને જોતાં મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. સખીઓ તેનું સાંત્વન કરે છે; પણ તેને સાંત્વન કેવું? તે ગાંડી જેવી મથુરા તરફ દૃષ્ટિ કરીને વલોપાત કરે છે. જ્યાં તેના પ્રિયતમ સ્નાન કરતો તે ચમુનાનાં કાળાંભૂરાં પાણી તરફ એકઠી નજરે જોઈ રહે છે. વૃન્દાવનની કુંજો જ્યાં અગાઉ તે કૃષ્ણને મળતી તે તેના મીઠાં સંસ્મરણોથી ભરેલાં સ્થાનમાં એકલી અટૂલી રવડે છે. તે ઝાડે ઝાડ અને વેલીએ વેલીને ઘેલીની માફક એક જ મર્મવિદારક પ્રશ્ન પૂછતી ફરે છે કે મારો પ્રિયતમ ક્યાં ગયો? કેટલીએ વાર તેના પ્રિયતમની છાયા તેનાં નેત્રો આગળ તરવરતી દેખાય છે અને ઠપકાના, રીસના અને અંતરની વ્યથાના કરુણ શબ્દો તે લવે છે. આશા, ઉદ્વેગ, દૈન્ય, અભિમાન, કોપ એવી નાના પ્રકારની લાગણીઓ તેના હૃદયને વલોવી નાખે છે. તેના હૃદયના એકેએક મર્મ છેદાઈ જાય છે. રાધાની વિરહદશાનું આવું ચિત્ર જો વાચક કલ્પી શકશે તો તેને મહાપ્રભુની તેમનાં છેલ્લાં બાર વર્ષની અવસ્થાનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

દિવસે તો તેમની હાલત કાંઈક ઠીક રહેતી પણ સાંજ પડતાં જ તેમના હૃદયમાં લાવની ભરતી ચડવા માંડતી. તેમની કાન્તિ સ્વભાવ, અવાજ બધું જ બદલાઈ જતું. તેમનો ખાસ ઓરડો જે ગંભીરા કહેવાય છે તેમાં તે સ્વરૂપ અને રામાનંદની સાથે બેસતા. કોઈ કોઈ વાર તે બેમાંથી ગમે તેના શરીર ઢળી પડતા અને ધુસકે ધુસકે રડતા અથવા એક બીજાની સાથે જેમનો મેળ બેસે નહિ એવાં વાક્યો લવતા. તેમના બેઉ સાથીઓ તેમના મનોવ્યાપારથી એટલા પરિચિત થઈ ગયા હતા કે તેમના એકાદ

ધસારાથી અથવા શબ્દથી તેમની મનોદશાનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું સમજી જતા. ખેડિ સારા ગાયક હતા. સ્વરૂપ તરત જ વીણાના તાર મેળવીને મહાપ્રભુના હૃદયના ભાવનો ખરાબર પ્રતિધ્વનિ કરે એવું *પ્રાચીન કવિઓનું એકાદ પદ ગાતા. થોડીવારમાં વળી તેમના ભાવમાં પરિવર્તન થતું એટલે તે જ ભાવથી ભરેલું બીજું પદ ગવાતું. આમ ને આમ મધ્યરાત્રિ થતી. મહાપ્રભુનાં નેત્રો રડી રડીને સૂજી આવતાં. તેમનું હૃદય ભાવરૂપી ઉન્મત્ત હાથીઓનું સમરક્ષેત્ર બનતું હતું. પણ બહારથી જો કે તે અતિ તીવ્ર વેદના ભોગવતા તો પણ અંદરથી કૃષ્ણપ્રેમનો અતિ મધુર અને પ્રાણોન્માદક સ્વાદ અનુભવતા હતા. એ પ્રેમની જ્વાલા જો કે બહારથી ધગધગતી છે પણ અંદર ડૂબકી મારનારને અવર્ણનીય સુખાસ્વાદ આપનારી છે એમ અનુભવીઓ કહે છે.

હવે મહાપ્રભુનું એક બીજું ચિત્ર આલેખવાનો યત્ન કરીએ. તે સ્વરૂપને ખભે હાથ ટેકવીને ગંભીરામાં બેઠા છે, અને કોઈ ઉંડા સ્વપ્નમાં ડૂબી ગયા છે. માંદા બાળકને માતા સાચવે તેમ સ્વરૂપ અને રામાનંદ તેમનું જતન કરતા. સંધ્યાના આકાશમાં ક્ષણે ક્ષણે રંગ બદલાય તેમ મહાપ્રભુના ચિત્તાકાશમાં પ્રેમના અવનવા રંગો દસ્યમાન થતા. પણ સ્વરૂપ અને રામાનંદ ખેડિ એ રંગોની ઉત્પત્તિનાં કારણ અને ભેદથી પૂરેપૂરા માહિતગાર થઈ ગયા હતા, અને મહાપ્રભુના વદન ઉપર એ રંગોની રમણીય ક્રીડા મહા આનંદ અને કૌતુહલ સહિત અવલોકતા હતા. એકાએક તે પોતાનાં નેત્ર ઉઘાડે છે અને તેમનો આખો ચહેરો કોઈ અલૌકિક આનંદની ઝલકથી દેદીપ્યમાન બની જાય છે. અત્યારે તે ચૈતન્યદેવ નથી પણ લલિતા અને વિશાખા નામની સખીઓની સાથે પોતાની કુંજમાં બેઠેલી રાધા છે. તે પોતે પણ અત્યારે પોતાને રાધા અને સ્વરૂપ તથા

રામાનંદને લલિતા અને વિશાખા માની લે એટલી હદ સુધી તેમની રાધાભાવમાં તન્મયતા થઇ ગઇ છે. તે ધીમે કામળ સ્વરે કહે છે: “લલિતા! સાંભળે છે કે? આજ તો કૃષ્ણનો આવવાનો વાયદો છે. તેને આવવાનો વખત થવા આવ્યો છે. તેને માટે તું કુસુમશય્યા તૈયાર કર. તેને શણુગારવા માટે ચંદન અને પુષ્પની માળાઓ ખનાવી રાખ. તેના પગ ધોવાને માટે સુગંધી જળની ઝારી ભરી રાખ. દીવો પ્રકટાવ. બધું ઠીકઠાક કરી મૂક કે તે જોઇને તેનું મન પ્રસન્ન થાય. રખેને કાંઇ ભૂલી જતી. આજે તો મારા પ્રાણુવલ્લભ, મારા નયનાનંદ પધારે છે. અલી! મને શીખવ તો ખરી કે તેની સાથે મારે શું બોલવું? હું શરમની મારી મરી જઇશ. અગાઉ તેણે પોતાના વાયદા પાળ્યા નથી તે માટે તેને મ્હેણું મારતી નહિ હો. તે ગમે તેવા શઠ, કપટી તો એ મારા તો પ્રાણુનાથ છે, અને હું તો તેની દાસી છું. તેની મરજી થાય તો આવે. તે સ્વતંત્ર છે; અને તેને હું કાંઇ એકલી જ છું? તેની પ્રીતિની આકાંક્ષા કરનારી અનેક રમણીઓ છે. પણ મારે તો તે એક જ છે. મારું જીવન, મારું સર્વસ્વ, જે કહું તે તે જ.” આ પ્રમાણે તે પોતાની હથેળી પર હડપચી રાખીને ધીરે ધીરે બોલે છે. થોડીવાર પછી તે એકાએક ચમકી ઉઠે છે અને કહે છે, “લલિતા! જો તો ખરી! તે આવ્યા. મને તેનાં પગલાં સંભળાય છે.” આટલું કહીને મહાપ્રભુ ઉત્કંઠા સહિત કાન માંડે છે અને તેમના ગૌર વદન ઉપર લજ્જની રતાશ પથરાઇ જાય છે. ખીજી જ પળે તેમના મુખ-માંથી નિરાશાની હાય નીકળે છે અને તે કહે છે, “હાય! એ તો પાંદડાંનો ખડખડાટ હતો.” આમ નાના પ્રકારના ઉત્કંઠાવ્યંજક પ્રલાપમાં કલાકના કલાક વહી જાય છે પણ કૃષ્ણ નથી આવતા. ત્યારે મહાપ્રભુ જોરથી કપાળ ફૂટીને કહે છે, “સખિ! હવે તો સવાર થવા આવી હશે. એ ધૂર્તે મને ઠગી! ફેંકી દે અધી પુષ્પની

માળાઓ જમુનાનાં પાણીમાં ! હવે આવવા દે તેને બીજીવાર. મારે તેનું મ્હેં પણ નથી જોવું. ખબરદાર તેને મારી કુંજમાં આવવા દીધો તો. " પણ બીજી જ પળે પ્રેમ બીજી બધી લાગણીઓને દબાવી દે છે. અને મહાપ્રભુ બેઠી ઉઠે છે, " ના, ના, સખિ ! મેં મૂર્ખાએ શું શું કહી નાખ્યું ? કૃષ્ણના ઉપર મેં નાહકનો ગુસ્સો કર્યો. એમાં તે શું કરે ? દોષ મારા ટૂંકા નસીબનો. મારે વાંકે નશીબે જ મારો અને તેનો મેળાપ થતો અટકાવ્યો. "

આવા ને આવા પ્રલાપમાં મહાપ્રભુ રાત્રિઓ વીતાડતા. મધ્ય રાત્રિ પછી સ્વરૂપ અને રામાનંદ તેમને સૂવાડી દબને પોતાના મુકામે જતા. પણ તે ઊંધે શાના ? થોડીવાર ઊંધવાનો દેખાવ કરીને પડી રહેતા પણ બધા ચાલ્યા જાય એટલે ઉઠીને બેઠા થતા અને નામ-સ્મરણ કરવા મંડી જતા; અને કોઈવાર ઊંધ આવી જતી તો સ્વપ્નમાં પણ કૃષ્ણને જોતા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે તેમણે સ્વપ્નમાં કૃષ્ણને દીઠા. સવા-રમાં જાગ્યા ત્યારે પણ તેમના આનંદની ખુમારી ઉતરી ન હતી; કારણ કે તેમને તેમના પ્રાણાધીશ કૃષ્ણનો સમાગમ થયો હતો. ઉઠીને મંદિરમાં ગયા ત્યારે પણ સ્વપ્નની અસર તેમના મનમાંથી ખસી ન હતી. તે સ્વપ્ન તેમને મન સ્વપ્ન ન હતું પણ વાસ્તવિક ઘટના હતી. જગન્નાથની પ્રતિમાને ઠેકાણે તે આજે કૃષ્ણને જ જોતા હતા. તે દિવસે મંદિરમાં ખૂબ ભીડ હતી. એક ઉડીયા સ્ત્રી દર્શન કરવાના રથવાટમાં ભૂલથી મહાપ્રભુના ખભા ઉપર ચડી ગઈ. ગોવિન્દે તેને ઠપકો આપ્યો ત્યારે તેને ભાન આવ્યું અને નીચે ઉતરીને ક્ષમા માગવા લાગી. આ રકઝક થતાં મહાપ્રભુને બાહ્ય-ચેતના આવી ગઈ અને શું થયું હતું તે જાણ્યું એટલે તેમણે કહ્યું, "મૂર્ખ ! શા માટે તેને મારા ખભા ઉપરથી ઉતારી પાડી ? અરે !

ભગવાનનાં દર્શન કરવા તે કેટલી ઉત્કંઠિત હતી ? મને તેનાથી અડધી પણ ઉત્કંઠા હોત તો કેવું સારું ? ”

પણ આ વાતચીતથી તેમની કૃષ્ણચેતના ખસી ગઈ. તેથી કરીને જ્યારે તેમણે ફરીથી પ્રતિમા તરફ દૃષ્ટિ કરી તો કૃષ્ણને દીઠા નહિ. એક સામટા હજારો વીંછી કરજ્યા હોય એટલી તેમને વેદના થઈ અને તેમના મુખમાંથી ઉંડા દર્દથી ભરેલી હાય નીકળી ગઈ. તેમણે કહ્યું, “ અરે ! તે મારા હાથમાં આવેલા જતા રહ્યા. ધિક્કાર છે મને ! ” આવી દુઃખી અવસ્થામાં તે મુકામ પર ગયા અને બાકીનો બધો દિવસ રડી રડીને કહાડયો. સાંજે સ્વરૂપ અને રામાનંદ આગળ તેમણે પોતાનું દિલ ખોલ્યું.

રામાનંદ તેમને સૂવાડીને ઘેર ગયા. સ્વરૂપ અને ગોવિંદ બહારના ઓરડામાં રહ્યા રહ્યા મહાપ્રભુ શું કરે છે તે ચિંતા સહિત જોતા બેઠા. થોડી જ વારમાં તે ઉડીને બેઠા થયા અને નામજપ કરવા લાગ્યા. સ્વરૂપ અને ગોવિંદ કાન માંડીને બેસી રહ્યા. થોડીવાર પછી બધું ચૂપાચૂપ થઈ ગયું. મહાપ્રભુ પાછા જાંધી ગયા કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા ગોવિંદે અંદર ડોકિયું કર્યું. પણ હાય ! અંદર કોઈ જ નહિ ! મહાપ્રભુ ક્યાં ? તે એકાએક ગયા ક્યાં ? ભકતોએ દીવો સળગાવ્યો અને બધે ખોળી વળ્યા—પહેલાં ઘરમાં અને પછી શેરીએ શેરીએ. શોધતાં શોધતાં તેમને મંદિરના સિંહ દરવાજા આગળ બેશુદ્ધ હાલતમાં પડેલા દીઠા; અને જ્યારે ભકતોએ નજીક આવીને જોયું ત્યારે તો તેમને જોતાં જ ભકતોનાં ગાત્ર ઠંડાંગાર થઈ ગયાં. મહાપ્રભુનું શરીર તેના અસલ કદના કરતાં ઘણું જ દીર્ઘ બની ગયું હતું. શરીરના સાંધેસાંધા છૂટા થઈ ગયા હતા. આંખો અંદર જતી રહી હતી. મ્હોંમાંથી ફીણના ગોટેગોટ નીકળતા હતા. જીવનનું એક પણ ચિહ્ન જણાતું ન હતું. શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગયો હતો. આ દૃશ્ય જોઈને ભકતો ત્યાંને ત્યાં જ ઠરી ગયા. છેવટના ઉપાય

તરીકે તેમણે તેમની આગળ નામસંકીર્તન કરવા માંડ્યું, એટલે મહાપ્રભુ હુંકાર કરીને બેઠા થયા અને તેમનું શરીર તેની અસલ સ્થિતિમાં આવી ગયું.

તેઓ જનમૃત થયા અને જોયું તો પોતે સિંહ દરવાજા આગળ પડેલા છે. તેથી તેમણે સ્વરૂપને પછડ્યું કે મને અહિં કાણુ લઈ આવ્યું? સ્વરૂપ કહે, “એ બધી વાત પછી થશે. તમે પહેલા ઘેર ચાલો.” ઘેર ગયા પછી તેમને ભકતોએ બધી વાત કહી ત્યારે તેમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. પછી મહાપ્રભુ બોલ્યા, “મને તેમાંનું કશું એ યાદ નથી. હું જ્યાં જ્યાં નજર કરું છું ત્યાં ત્યાં મને કૃષ્ણનું દર્શન થાય છે. તે વીજળીના ઝબકારાની માફક મારી આગળ આવીને પાછા અદૃશ્ય થઈ જાય છે.”

આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં ચૈતન્યચરિતામૃતના કર્તા કૃષ્ણ-દાસ લખે છે કે “મહાપ્રભુના આવા અદ્ભૂત પ્રેમ વિકારનું વર્ણન સાંભળીને સૌને આશ્ચર્ય થશે. જગતમાં તો આને મળવું આપણે કશું જોતા નથી એટલું જ નહિ પણ શાસ્ત્રોમાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમ-ભક્તિનાં વર્ણન છે ત્યાં પણ આવું તો કાંઈ છે જ નહિ. આવો શાસ્ત્રોથી પણ પર અને લોકાતીત પ્રેમવિકાર મહાપ્રભુએ બતાવ્યો તેને સાચો માનવા લોકો ના પાડે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ રઘુનાથ દાસ જે તે વખતે મહાપ્રભુની સાથે રાત દિવસ રહેતા હતા તેમને મ્હોંડેથી સાંભળ્યા પછી જ મેં એ ખીના સાચી માની અને તેથી જ હું લખી રહ્યો છું.” *

એક દિવસ મહાપ્રભુ યમેશ્વર ટોટા^૧ જતા હતા. સાથે તેમના નિત્ય સેવક ગોવિંદ દાસ હતા. એજ વખતે કોઈ દેવદાસી ગીત-

• ચૈતન્યચરિતામૃત, અંત્યલીલા, અધ્યાય ૧૪.

ગોવિન્દમાંનું કોઈ એક પદ ગુર્જરી રાગમાં પોતાના મનમોહક કંઠથી ગાતી હતી. તેનો ધ્વનિ મહાપ્રભુને કાને ગયો એટલે ગાનારી સ્ત્રી છે તેનો લગારે વિચાર કર્યા વગર તેમણે આવિષ્ટ અવસ્થામાં તેના તરફ દોડવા માંડ્યું. રસ્તામાં આવતી કાંટાની વાડોને ઝોળંગતાં તેમનું શરીર ઉઝરડાઈ ગયું પણ તેની તેમને કશી જ ખબર પડી નહિ. તેમનું ચિત્ત ગીતગોવિન્દના કર્ણુરસાયન પદમાં જ વિલીન થઈ ગયું હતું. ગોવિન્દે તેમની પાછળ દોડવા માંડ્યું અને મહાપ્રભુ તે સ્ત્રીથી થોડે છેટે રહ્યા એટલામાં તેમને ઝાલી લીધા અને કહ્યું, “પ્રભુ ! ગાનારી તો સ્ત્રી છે !” “સ્ત્રી” શબ્દ સાંભળીને મહાપ્રભુ ચમક્યા અને તેમને બાહ્યચેતના આવી ગઈ અને ત્યાંથી પાછા વળ્યા. તેમણે કહ્યું, “ગોવિન્દ ! આજે તેં મારો જન બચાવ્યો. જો હું તે સ્ત્રીને આવિષ્ટ હાલતમાં અડકી પડ્યો હોત તો હું પ્રાણ-ત્યાગ કરત. આ તારા ઉપકારનું ઋણ મારાથી કદી પણ ફેડાવાનું નથી. તું હમેશાં મારી સાથે જ રહેજો અને આવી રીતે મને બચાવી લેવાને સાવધાન રહેજો.”

વળી એક બીજે પ્રસંગે મહાપ્રભુ સમુદ્ર તરફ જતા હતા. એકાએક તેમની નજર ^૧ ચટક પર્વત ઉપર પડી, એટલે એકદમ તેમને ગોવર્દન પર્વતનું રમરણ થઈ આવ્યું, અને તે દિશા તરફ દોડવા લાગ્યા. ગોવિન્દે તેમની પૂઠ લીધી પણ મહાપ્રભુ તો ધણા જ આગળ નીકળી ગયા. ગોવિન્દે ગભરાઈને બૂમો પાડી. તે સાંભળીને સ્વરૂપ, જગદાનંદ, ગદાધર, પરમાનંદ પુરી અને બીજા બહુતો દોડી આવ્યા. શર-આતમાં તો મહાપ્રભુ વાયુવેગે દોડ્યા ગયા; પણ પછીથી તેમની ગતિ અટકી ગઈ. શરીર અકડાઈ ગયું. શરીરના રોમેરોમના મૂળમાં દીમાં થઈ આવ્યાં અને તેમાંથી રૂધિરના ટશીઆ ફૂટવા લાગ્યા. ગળામાંથી ઘર્ધર ધ્વનિ નીકળવા લાગ્યો. નેત્રમાંથી અશ્રુધારા ચાલી.

શરીરનો રંગ બદલાઈ ગયો અને ઘોળું શાંખલા જેવું થઈ ગયું. સમુદ્રના તરંગની માફક શરીર કંપવા લાગ્યું. આવી અવસ્થામાં મહાપ્રભુ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા. ભકતોએ તેમના શરીર ઉપર જળની છાલકો મારી અને ખહિર્વાસ વડે પવન નાખવા માંડ્યો. પછી તેમને આવી મૂર્ચ્છામાંથી જાગૃત કરવાનો એક જ ઉપાય સૌએ અજમાવ્યો. ખૂબ મહોટા અવાજે તેમના કાનમાં હુરિનામના ઉચ્ચાર કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. ઘણીવાર સુધી આ પ્રયોગ ચાલ્યો એટલે મહાપ્રભુ “હુરિ બોલ” એવો ઉદ્ગાર કરીને બેઠા થયા. ભકતોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, અને પ્રત્યેકના મુખમાંથી આનંદસૂચક ઉદ્ગાર નીકળી ગયા.

મહાપ્રભુ ચારે દિશાએ જોવા લાગ્યા પણ તેમને જે જેવું હતું તે ન દીઠું પણ કીર્તન કરતા ભકતો જ તેમના જોવામાં આવ્યા. તેમને જોઈને મહાપ્રભુને અર્ધ જાણદશા પ્રાપ્ત થઈ, અને સ્વરૂપને કહેવા લાગ્યા: “ગોવર્દનથી મને તમે બધા શા માટે પાછો તેડી લાવ્યા? મને ત્યાં કૃષ્ણલીલાની ઝાંખી થઈ પણ તૃપ્તિ પર્યંત ન જોવાઈ. હું અહિંથી ગોવર્દન ગયો હતો. ત્યાં કૃષ્ણ ગૌચારણ કરતા હતા. પછી તેમણે ગોવર્દન ઉપર ચઢીને વેણુ વગાડી એટલે રાધારાણી ચાલ્યાં આવ્યાં. તેમનાં સૌન્દર્ય અને ભાવનું વર્ણન હું કયી રીતે કરું? પછી રાધાને લઈને કૃષ્ણ એક ગુહામાં ગયા અને રાધાની સખીઓ ફૂલ વીણવા લાગી. એટલામાં તમે બધાએ કેલા-હલ મચાવી મૂકીને મને અહીં ખેંચી આણ્યો. તમે એવું શા માટે ક્યું? તેમ કરીને તમે મને બહુ દુઃખી કર્યો છે. હું કૃષ્ણલીલા જોતો જોતો રહી ગયો.” એમ કહીને તેમણે કન્દન કરવા માંડ્યું. તેમની અવસ્થા જોઈને ભકતો પણ રડી પડ્યા. એટલામાં પરમાનંદ પુરીના ઉપર તેમની નજર પડી એટલે તેમને પૂરેપૂરી જાણચેતના આવી ગઈ. પછી બધા સમુદ્રસ્નાન કરીને મહાપ્રભુને તેમના મુકામ પર તેડી ગયા.

—:૦:—

પ્રકરણ ૩૪ મું.

મહાપ્રભુનો દિવ્યોન્માદ.

આ રીતે મહાપ્રભુના રાત્રિ દિવસ જવા લાગ્યાં. શરીરના ધર્મ તો યંત્રની માફક થયા જ કરતા હતા. તેમના કૃષ્ણભાવાવેશમાં ભાગ્યેજ કોઈ કોઈવાર થોડા સમયને માટે બાહ્યચેતના ડોકીયું કરતી અને ચાલી જતી.

એકવાર જગન્નાથનાં દર્શન કરતાં તેમને નંદનંદન કૃષ્ણનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું અને તે થતાની સાથેજ કૃષ્ણનાં પાંચે પ્રકારનાં માધુર્યનો તેમને અનુભવ થયો. તેમ થતાં તે પાંચે ગુણોએ મળીને તેમના મનનું એક સામટું આકર્ષણ કર્યું, અને એવી ખેંચાખેંચ થઈ રહી કે તે બેશુદ્ધ જેવા થઈ ગયા. લકતો તેમને મુકામ પર તેડી ગયા. પછી સ્વરૂપ અને રામાનંદ બેઠીને એકાંતમાં બેસાડીને તેમણે પોતાના મનની વાત કહેવા માંડી:—

“કૃષ્ણનાં રૂપ, શબ્દ, સ્પર્શ, સુગંધ અને અધરામૃતના માધુર્યનું હું શું વર્ણન કરું? મારું મન તો એક અને તેને ખેંચનાર પાંચ ગુણ પોતપોતાની દિશાએ ખેંચે તેથી જેમ એક અશ્વને જૂદી જૂદી પાંચ દિશાએ એકઠે વખતે હાંકતાં તેનું મરણ થાય છે તેમ મારું પણ સમજી લેજો. હવે કહો જોઈએ આ દુઃખે મારાથી શી રીતે જવાય ?

“કૃષ્ણના રૂપામૃતનું એક બિન્દુ આખા જગતને ડૂબાવી શકે છે. તેના વચનનું માધુર્ય, તેનાં નાના પ્રકારનાં રસયુક્ત મર્મીળાં વાક્યો જીવ માત્રની કર્ણેન્દ્રિયને આકર્ષે છે. તેના અંગની શીતળતા આગળ કોટિ કોટિ ચંદ્રની અને ચંદનની શીતળતા હારી જાય છે.

કૃષ્ણના અંગની ખુશબો કસ્તુરી અને કમળની ખુશબોનો ગર્વ ઉતારી દે છે. જીવમાત્રની ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં તે ધર કરી બેસે છે. એકવાર તેની સુગંધ લીધા પછી બીજા કોઈ પદાર્થ પર તેનું મન જતુંજ નથી. હવે તમે જ મને કહો મારે શું કરવું ? મારે ક્યાં જવું ? હું ક્યાં જઈં તો મને કૃષ્ણ મળે, ” એમ કહીને સ્વરૂપ અને રામાનંદની કોટે વળગીને મહાપ્રભુએ ખૂબ કન્દન કર્યું.

આ પ્રમાણે એક દિવસ નહિ પણ રોજ રોજ એવુંને એવુંજ કાંઈ થયા કરતું. એકવાર મહાપ્રભુ સમુદ્ર તરફ જતા હતા. એકા-એક તેમની નજર આસપાસના બગીચાઓમાંના એકાદ ઉપર પડી ગઈ, અને તે જ ક્ષણે તેમને ઘૃન્દાવનનું જ્ઞાન થયું. હકીકત એવી હતી કે કૃષ્ણની લીલાની સાથે સંબંધ રાખતી વસ્તુને કાંઈક અંશે મળતી આવે એવી કોઈ પણ વસ્તુ તેમની નજરે પડતી કે તરત તેમના માનસમાં કૃષ્ણલીલાનું સ્પૃશ્ય થતું અને તેમાં તે એવા તન્મય બની જતા કે તેમની બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુનો નહિ પણ તેમના મનમાં રમી રહેલી વસ્તુનો જ અનુભવ કરતી. આ પ્રસંગે પણ તેમજ બન્યું. તેમણે સામાન્ય બગીચાને ઘૃન્દાવન માની લીધો તેથી પોતે પુરીમાં નહિ પણ ઘૃન્દાવનમાં જ ઉભા હોય એમ તેમને લાગ્યું. તેમનો રાધાભાવ તો કાયમનો જ હતો તેમાં ઘૃન્દાવનના માનસચિત્રે વિશેષ રંગ પૂર્યો. તેથી કરીને રાસક્રીડા વખતે એકાએક અંતર્ધ્વાન થએલા કૃષ્ણની શોધમાં જેમ રાધાએ ઘૃન્દાવનમાં ભ્રમણ કર્યું હતું તે જ પ્રમાણે અને બરાબર તે જ ભાવમાં તન્મય થએલા મહાપ્રભુએ પેલા બગીચામાં ભ્રમણ કરવા માંડ્યું. ભાગવતકારે જે વચન ગોપીને મ્હોડે બોલાવ્યાં છે તે શ્લોક બોલતા બોલતા તે બધે ફરતા ગયા અને “ ક્યાં છે કૃષ્ણ ? ” “ ક્યાં છે તે મુરલીવદન ? ” એવા પ્રશ્નો ઝાડેઝાડ અને વેલીએ વેલીને પૂછવા લાગ્યા. આવી આવિષ્ટ અવસ્થામાં તેમને ભકતો બીલા

મૂકે એવા ન હતા. સ્વરૂપ અને બીજા બધા પણ તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા. આ વખતે પણ ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોયેલ ગયા તેવા જ સાત્ત્વિક વિકારનાં ચિહ્ન તેમના શરીર ઉપર પ્રકટી નીકળ્યાં હતાં. બહારથી તો તેમની અવસ્થા ઘણી વિષ્ણુ દેખાતી હતી પણ અંદરથી ભારે આનંદનો અનુભવ કરતા હતા. નામસંકીર્તન કરવાના રોજના ઉપચાર વડે ભક્તોએ તેમને જાગૃત કર્યા, એટલે કાંઈને શોધતા હોય તેમ ચારે દિશાએ જોવા લાગ્યા.

પછી મહાપ્રભુ ખોલ્યા: “અરે! કૃષ્ણ હમણાં જ અહિં હતા. હમણાં જ મેં તેમને જોયા હતા અને એટલામાં ક્યાં ચાલ્યા ગયા? તેના સૌન્દર્યના લોભથી લોભાએલાં મારાં નેત્રો ચારે દિશાએ ભટકે છે. હું શું કરું? અબધડી જ મેં કૃષ્ણને દીઠેલા પણ મારું દુર્ભાગ્ય કે તેમને ખોઈ બેઠો છું! તેનો સ્વભાવ એવો ચંચળ છે કે તેનાથી એક જગ્યાએ ઠરીને બેસાવું જ નથી. દર્શન આપીને મારા મનનું દરણુ કરી લે છે અને બીજા જ ક્ષણે કાણ જાણે ક્યાં ચાલ્યા જાય છે? સ્વરૂપ! મારા મનને શાંતિ થાય એવું કાંઈક ગાઓ.”

સ્વરૂપે તરત જ સૂર મેળવીને ગીતગોવિંદનું એક પદ ગાવા માંડ્યું:—

રાસે હરિમિહ વિદિતવિલાસમ્

સ્મરતિ મનો મમ કૃતપરિહાસમ્ ઇત્યાદિ

એ પદ ગવાઈ રહ્યું એટલે મહાપ્રભુએ ત્રેમાવિષ્ટ થઈને નૃત્ય કર્યું. પાછા અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ પ્રકટી નીકળ્યા. તે ઉપરાંત હર્ષ દૈન્ય વગેરે વ્યભિચારી ભાવોનો પણ ઉદય થયો. એ વિવિધ પ્રકારના ભાવોની વચ્ચે તેમના હૃદયમાં તુમુલ યુદ્ધ મચી રહ્યું. એનું એજ પદ સ્વરૂપની પાસે મહાપ્રભુએ ફરી ફરીને ગવડાવ્યું, અને

તેટલો વખત તેમણે નૃત્ય જ કર્યા કર્યું. પણ જ્યાં પદ ગવાઇ રહે એટલે ફરીથી ગાઓ, ફરીથી ગાઓ. એમ તે કહ્યા જ કરે. સ્વરૂપે જોયું કે તેમને નૃત્ય કરતાં અતિશય શ્રમ પડે છે તેથી તેમણે તેમની આરા માની નહિ. પછી રામાનંદે તેમને સમજાવીને એક જગ્યાએ બેસાડ્યા અને પાંખો ફરીને શ્રમ હિતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાર પછી સૌ સમુદ્રસ્નાન કરીને ઘેર ગયા અને મહાપ્રભુને બોજન કરાવીને સૂવડાવી દીધા.

એમ કરતાં કરતાં વર્ષાઋતુ બેઠી અને રથયાત્રાનો તહેવાર નજીક આવી લાગ્યો. વર્ષોવર્ષના નિયમ પ્રમાણે ખંગાળાના ભક્તો પુરી આવ્યા અને ચાતુર્માસ રહ્યા. તેઓ રહ્યા એટલો વખત મહાપ્રભુને બાહ્ય ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન રહ્યું; પણ તેઓ ગયા એટલે પાછા હિન્માદ અવસ્થાએ જોર કર્યું. રાતદિવસ તેમને સાક્ષાત્ કૃષ્ણનો સમાગમ થતો હોય તેમ તેમની ઇન્દ્રિયો કૃષ્ણનાં રૂપ, ગંધ અને રસનો અનુભવ કરવા લાગી.

એવી અવસ્થામાં મહાપ્રભુ એકવાર દર્શન કરવા ગયા. સિંહ-દરવાજા આગળના સેવકોએ તેમને વંદન કર્યું. તેમને મહાપ્રભુએ પૂછ્યું, “મારા પ્રાણેશ્વર કૃષ્ણ ક્યાં હશે? કોઈ મને મારો હાથ પકડીને તેની પાસે તેડી જશે?” સેવક વર્ગમાંથી એક બોલ્યો, “હાજી, x

+ વાચકે એટલું સમજ લેવું જોઈએ કે જગન્નાથ કૃષ્ણનું સ્વરૂપ હોવા છતાં તે ગોપેશ્વર કૃષ્ણ નથી. તે રાજરાજેશ્વર છે. વ્રજની ગોપીઓ જેને પોતાનો પ્રિયતમ ગણતી તે મથુરા અથવા દારિકાનો રાજરાજેન્દ્ર કૃષ્ણ નહિ પણ ગોપવેશ અને વેણુ ધારણ કરનાર ચંશેદાનો દુહાલ કૃષ્ણ. આમ હોવાથી કેવળ મથુરા રસની કૃપાસક ગોપીને, તેમજ રાધાભાવમાં તન્મય થએલા ચૈતન્યદેવને ઐશ્વર્યયુક્ત જગન્નાથનાં દર્શનથી પૂરી તૃપ્તિ થતી ન હતી. પરંતુ કોઈ કોઈવાર ચૈતન્યદેવ જગન્નાથની પ્રતિમાને ઠેકાણે કૃષ્ણને ગોપવેશે જોતા ત્યારે જ માત્ર તેમને સંપૂર્ણ આનંદ અને સંતોષ થતો.

મજેન્દ્રનંદન અહિંજ છે. આવો મારી સાથે. હું તમને તેમનાં દર્શન કરાવું.” મહાપ્રભુના આનંદની સીમા ન રહી. તેમણે કહ્યું, “વાહ! તું જ મારો પરમ મિત્ર છે. ચાલ ભાઈ, મને મારા પ્રાણનાથનું દર્શન કરાવ.” સેવક તેમનો હાથ પકડીને તેમને અંદર લઈ ગયો અને બોલ્યો, “જુઓ, આ ^૧ પુરુષોત્તમ ઉભા છે.” મહાપ્રભુ તેમના નિયમ પ્રમાણે ગરુડસ્તંભને ટેકો દબને ઉભા રહ્યા અને તેમણે જોયું તો જગન્નાથ રાજવેશ તજીને હાથમાં મુરલી લઇને ઉભા હતા. રઘુનાથ દાસ પોતાના સ્તવકલ્પવૃક્ષમાં આ પ્રસંગની નોંધ કરે છે.

એવામાં ગોપાલવલ્લભ ભોગને લાવવાનો વખત થયો અને મંદિર-માં શંખ, ઘંટા વગેરે વાદ્યો વાગી રહ્યાં. ભોગ સરાવી લીધા પછી સેવકો પ્રસાદ લઇને મહાપ્રભુ પાસે આવ્યા, અને તેમને પ્રસાદીની તુલસીમાલા તથા થોડોક પ્રસાદ પણ આપ્યો. તેમણે તેમાંથી થોડોક લઇને જીભ ઉપર મૂક્યો અને બાકીનો ગોવિંદના વસ્ત્રના છેડામાં બાંધી લીધો. પ્રસાદની જરી સરખી કણિકા મ્હોંમાં મૂકતાંજ મહાપ્રભુને અમૃતના કરતાં પણ કોટિગણો સ્વાદ જણાયો; તેમને આખે શરીરે પુલક ઉપર પુલક થવા લાગ્યાં અને નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુ ટપકવા લાગ્યાં. આટલી ન્હાનીશી વસ્તુમાં આટલો બધો સ્વાદ આવવાનું કારણ એ હતું કે તે નૈવેદ્ય હોવાથી તેની અંદર કૃષ્ણના અધરામૃતની સુગંધ એસી ગઇ હતી. સેવકોની આગળ તેમણે પોતાના ભાવાવેશને દબાવીને અંકુશમાં રાખ્યો. “ભગવાનનું ઉચ્છિષ્ટ ખરેખરો સુકૃતિ હોય તેનેજ મળે,” એટલું જ તે વારંવાર બોલ્યા. સેવકોએ તેનો ભાવાર્થ પૂછ્યો ત્યારે મહાપ્રભુ બોલ્યા, “જેના ઉપર કૃષ્ણની પૂર્ણ કૃપા હોય તેને જ આ વસ્તુ મળે છે. સુકૃતિ

એટલે જેણે કૃષ્ણની કૃપાને પાત્ર થવા * પુણ્યનો સંચય કર્યો હોય તે.” આટલું કહીને તેમણે સેવકોને રજા આપી અને પોતાના મુકામે ગયા.

સ્નાન આદિક વગેરે કરીને તેમણે લિલ્લા લીધી પણ કૃષ્ણના પેલા અધરામૃતનું સ્મરણ તેમના મનમાંથી ખસ્યું નહિ. રોજનાં કામ તેમણે કર્યાં ખરાં પણ તેમનું મન પ્રેમથી ચકચૂર બની ગયું હતું. તોપણ આવેશના ઉછાળાને અંકુશમાં રાખવા સાર તે બનતો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરવાર્યા પછા તેમણે પોતાના ભકતોને તેડાવ્યા અને પેલો પ્રસાદ સૌને થોડો થોડો વહેંચી આપ્યો. તેના સ્વાદ અને સૌરભથી સૌ વિસ્મય પામ્યા. મહાપ્રભુ પછી બોલ્યા: “તમે એમ ન સમજતા કે તમે જે સ્વાદ અને સુગંધ અનુભવો છો તે પ્રાકૃત વસ્તુઓનાં સ્વાદ અને સુગંધ છે. જે વસ્તુ તમે ચાખી તે બની છે તો સાકર, કપૂર, મરી, એલાયચી, ઘી વગેરે જડ પદાર્થોની. એ જડ વસ્તુઓનો સ્વાદ વગેરે તો તમે સારી રીતે જાણો છો. પરંતુ તમને હવે સમજાયું હશે કે તેની અંદર જડ વસ્તુઓ ઉપરાંત કોઈ અલૌકિક વસ્તુ ભજેલી છે, અને તેનો સ્વાદ તથા તેની સુગંધ તમે અત્યારે ભોગવી રહ્યા છો. સ્વાદની વાત બાળુએ મૂકા. તેની એકલી સુવાસથી જ તમારું મન એટલું ઉન્મત્ત થઈ જાય છે કે તમને તેના સિવાય બીજી વસ્તુનું અત્યારે સ્મરણ પણ થતું નથી. એનું કારણ એ છે કે આ પ્રસાદને કૃષ્ણના અધરામૃતનો સ્પર્શ થયેલો હોવાથી તેની સુવાસ એની અંદર પેશી ગઈ છે. તેની સુગંધ એવી અલૌકિક છે કે તે બીજી વસ્તુઓને તદ્દન વિસરાવી જ દે છે. કૃષ્ણના અધરામૃતમાં જગ્ગર માદક ગુણ છે. કેવળ સુકૃતિવાન મનુ-

* સાધારણ રીતે દાન ઈ. ને પુણ્ય કહેવામાં આવે છે તે અર્થમાં નહિ પણ સાધુસંગ, સાધુસેવા અને કૃષ્ણનું ભજન એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો છે.

બોને જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તમે સૌ ભક્તિપૂર્વક તેનો આસ્વાદ લો.” પછી મહાપ્રભુની સૂચનાથી રામાનંદે ગોપીગીતનો એક શ્લોક ગયો:—

* સુરતવદ્ધનં શોકનાશનં સ્વરિતવેણ્ણા સુષ્ટુચુચ્ચિત્તમ્ ।

इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर नःस्तेऽधरामृतम् ॥

પછી મહાપ્રભુએ ત્રેમાવિષ્ટ થઇને કૃષ્ણના અધરામૃતની સુવાસની અને તેના માદક ગુણની ખૂબ પ્રશંસા કરી.

એક દિવસ રોજની માફક વિદ્યાપતિ અને ચંડીદાસનાં પદોનો રસાસ્વાદ સારી પેઠે લીધા પછી રામાનંદ અને સ્વરૂપ મહાપ્રભુને શયન કરાવીને પોતાને ઘેર ગયા. ગંભીરાના આરણ્યા આગળ ગોવિંદે પોતાનું બિછાનું ક્યું. પણ મહાપ્રભુની આંખમાં આજે નિદ્રા ન હતી. તેમણે મ્હોટે અવાજે મોડી રાત સુધી સંકીર્તન કર્યાં કર્યું. એવામાં એકાએક તેમને કૃષ્ણનો વેણુનાદ સંભળાયો. તરત જ તેમને ભાવાવિષ્ટ અવસ્થામાં તે તરફ દોડી જવાની ઇચ્છા થઇ. ગંભીરામાંથી બહાર નીકળવાનું માત્ર એકજ આરણ્ય ઉધાડું હતું અને તેના ઉંબરામાંજ ગોવિંદની પથારી હતી. ખીજાં ત્રણ આરણ્યાં બંધ હતાં, અને તે બંધના બંધજ રહ્યાં હતાં. ગોવિંદને નિદ્રા આવી ન હતી. તેને ખબર પડી કે મહાપ્રભુ સંકીર્તન કરતા નથી ત્યારે તે શું કરતા હશે તે જાણવાને તેણે અંદર ડોકીયું કર્યું. તો ગંભીરાનો ઓરડો ખાલી દીઠો. ખીજા આરણ્યાં-માંથી એકે ઉધાડેલું જણાયું નહિ. ત્યારે તે જતા રહ્યા કયે રસ્તે? ગોવિંદે ગભરાઇને ખૂમાખૂમ કરી મૂકી એટલે સ્વરૂપ અને ખીજા કેટલાક ભકતો દોડી આવ્યા. મશાલ સળગાવીને તેમણે શોધ કરવા માંડી ત્યારે અગાઉની માફક મહાપ્રભુને અચેત અવસ્થામાં સિંહ

દરવાજા આગળ પડેલા દીઠા. પરંતુ પહેલાના કરતાં આ વખતે અવસ્થા તદ્દન વિપરીત હતી. અગાઉ તેમનું શરીર ખેંચાઈને ઘણું જ લાંબું બની ગયું હતું અને સાંધે સાંધા છૂટા પડી ગયા હતા. અત્યારે તેમના હાથ પગ સંકોચાઈને લગભગ શરીરની અંદર પેસી જવા આવ્યા હતા એમ કહીએ તો ચાલે. શરીરની લંબાઈ પણ ઘટી ગઈ હતી અને હાથ પગના થોડા થોડા ભાગ બહાર દેખાતા હોવાથી મહાપ્રભુનું શરીર કાચખાના શરીર જેવું બની ગયું હતું. શરીરે પુલક, નેત્રમાંથી અશ્રુ અને મ્હોમાંથી નીકળતા શીશુના ગોટેગોટા જોઈને ભકતો સ્તબ્ધ બની ગયા. પણ તે ઉપરથી તેઓ સમજ્યા કે મહાપ્રભુના શરીરની અવસ્થા બહારથી ગમે તેટલી નિશ્ચેતન હોવા છતાં તેમના હૃદયમાં આનંદના તરંગ ઉછળતા હોવા જોઈએ. તેમના શરીરમાંથી નીકળતી સુગંધથી આકર્ષાઈને કેટલીક તેલંગી ગાયો તેમની આસપાસ એકઠી થઈ હતી અને તેમના શરીરને કોઈ સૂંઘતી હતી તો કોઈ ચાટતી હતી. એ ગાયોને મહાપ્રભુના ઉપર એવી સ્વાભાવિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કે કહાડી મૂકતાં પણ તેમની પાસેથી ખસતી ન હતી. *

તેમને શુદ્ધિમાં લાવવાના બધા પ્રયત્ન જ્યારે નિષ્ફળ ગયા ત્યારે ભકતો તેમને ઉપાડીને ઘેર લઈ આવ્યા અને ત્યાં તેમના કાનમાં મ્હોટે અવાજે નામસંકીર્તન કર્યું ત્યારે ઘણા વખત પછી તેમને ચેતના આવતી જણાઈ અને સંકુચિત થઈ ગયેલા હાથ પગ બહાર નીકળવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી તેમનું શરીર તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવી ગયું. તે ઉડીને બેઠા થયા અને ચારે બાજુએ ખ્હાવરા ખ્હાવરા જોવા લાગ્યા. પછી સ્વરૂપને પૂછ્યું કે તમે મને અહિં ક્યાંથી લઈ આવ્યા ? હું તો કૃષ્ણનો વેણુનાદ સાંભળીને

વૃન્દાવન ગયો હતો. ત્યાં જમને મેં જોયું તો બધા ગોપબાળકોની વચમાં ઉભા રહીને કૃષ્ણ વેણુ વગાડતા હતા. એ વેણુનાદ રાધાને તેને ઘેરથી બોલાવવાનો સંકેત હતો. તે સંકેત પ્રમાણે રાધા કુંજ આગળ આવી પહોંચી અને કૃષ્ણ તેને લઇને ક્રીડા કરવા કુંજની અંદર ચાલ્યા ગયા. હું પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયો. તેમનાં અલંકારોના રણતારથી હું ધણો મોહિત થયો. બીજી ગોપીઓ પણ ત્યાં હતી. તે બધાની સાથે કૃષ્ણે ખૂબ વિનોદ કર્યો અને ભારે હસાહસ થઇ રહી. કૃષ્ણના શબ્દોના ભણકારા મારા કાને પડતાં મને બેહદ હર્ષ થયો. એવી ખરી આનંદની ધડીએ તમે બધાએ ધાંધલ મચાવી મૂકીને મને ત્યાંથી બળાતકારે ખેંચી આણ્યો. કૃષ્ણની અમૃતવાણી સંભળાઇ નહિ. તેમની મુરલીનો ધ્વનિ પણ પૂરે સંભળવા પામ્યો નહિ.” પછી તેમણે ત્રેમાવિષ્ટ મનોદશામાં ગદ્ગદ્ સ્વરે સ્વરૂપને કહ્યું, “મારા કાન તરસથી પીડાય છે. શાંતિ થાય એવું કાંઇક સંભળાવો.” તે ઉપરથી તેમના મનનો ભાવ સમજીને સ્વરૂપે ભાગવતનો એક શ્લોક ગાવા માંડ્યો:—

કાસ્ત્ર્યહ્ન તે કલપદામૃતવેણુગીત
સંમોહિતાર્યચરિતાન્ન ચલેત્ ત્રિલોક્યમ્ ।
ત્રૈલોક્યસૌભગમિદં નિરીક્ષ્ય રૂપમ્
યદ્દોદ્વિજદ્રુમમૃગાઃ પુલ્કાન્યવિભ્રન્ ॥ *

એ શ્લોક સાંભળીને મહાપ્રભુએ ગોપીભાવે તેના ઉપર ખૂબ મધુર વિવેચન કર્યું.

આવી ઉન્માદ્યેષ્ટામાં અને પ્રલાપ કરવામાં રોજ રોજ રાત્રિએ વીતવા લાગી. અહિં જેવું વર્ણન કર્યું છે તે તો માત્ર એક જ દિવસની તેમની અવસ્થાનું જાણવું. મહાપ્રભુના અલૌકિક ત્રેમવિકા-

રનાં સ્વરૂપો એટલાં બધાં વિવિધ પ્રકારનાં હતાં અને દરેકમાં કાંઇને કાંઈ એવી વિશિષ્ટતા હતી કે તેનું યથારીતિ વર્ણન કરવા મનુષ્ય સમર્થ નથી. રાધાના પ્રેમનું માધુર્ય અને કૃષ્ણના સમાગમમાં તેને થતો આનંદ અને રાધાના અનિર્વાચનીય પ્રેમનો મહિમા મહાપ્રભુએ જાતે અનુભવીને પોતાના આચરણ દ્વારા તેમનું દર્શન જગતને કરાવ્યું. આવી અલૌકિક વસ્તુ તેમના અગાઉ કોઈએ બતાવી નથી. ભગવાનને ગોપીઓના જેવા વિશુદ્ધ પ્રેમથી ભજવાનો મંત્ર જગતને મહાપ્રભુ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થયો છે.

રાગ-બિલાસ.

રાધાર મહિમા પ્રેમરસસીમા

જગતે જાનાઈ તો કે ?

મધુર વૃન્દાવિપિન માધુરી

પ્રવેશ ચાતુરી સાર

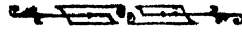
વરજ જીવતી ભાવેર ભક્તિ

શક્તિ હૃદયે કાર ?+

વાસુદેવ ઘોષ.

+ જે ગૌરાંગ ન હોત રાધાનો મહિમા અને તેના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા જગતને કોણ બતાવત ? વૃન્દાવનનું માધુર્ય કોણ પ્રકટ કરત ? તેમાં પ્રવેશ કરવાની ચતુરાઈ કોણ શીખવત અને વ્રજની ગોપીઓની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો મહિમા કોણ સમજાવત ?

પ્રકરણ ૩૫ મું.

સમુદ્રમાં ઝંપાપાત.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણવિરહની બહારથી ધગધગતી પણ અંદરથી અતિ સુખદાયક જ્વાલામાં તપી તપીને મહાપ્રભુએ બાર બાર વર્ષ વીતાડ્યાં. દરમ્યાન શચીદેવીને પોતાના સમાચાર કહેવા સાર તેમણે જગદાનંદને નવદ્વીપ મોકલ્યા. તેમની સાથે માતાને માટે સારામાં સારો પ્રસાદ પણ મોકલાવ્યો. જતી વખતે તેમણે જગદાનંદને કહ્યું, “મારા વતી માતાના ચરણ પકડીને તેમને આટલી વાત કહેજે. તેમને કહેજે કે જ્યારે જ્યારે તમે મારું સ્મરણ કરો છો ત્યારે ત્યારે હું આવીને તમને વંદન કરી જઈ છું અને તમને જ્યારે મને ખવડાવવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે આવીને ખાઉં છું પણ ખરો. તમારી સેવા કરવાનું છોડીને મેં ગાંડપણના આવેશમાં સંન્યાસી થઈને તમારો ભારે અપરાધ કર્યો છે. પણ તમે મનમાં લાવશો નહીં. હું તમારો તાપેદાર પુત્ર છું. તમારી આજ્ઞા માનીને જ હું પુરીમાં રહ્યો છું અને જીવીશ ત્યાં સુધી પુરીની બહાર પગ મૂકીશ નહિ.” જગદાનંદે નવદ્વીપ જઈને શચીદેવીને મહાપ્રભુનો સંદેશ કહ્યો. પાછા પુરી આવતી વખતે અદ્વૈત આચાર્યને તે મળવા ગયા. તેમણે જગદાનંદની સાથે મહાપ્રભુને ગુહ્યાર્થવાળા થોડીક કવિતાની કડીઓ દ્વારા ભેદ ભરેલો સંદેશ કહાવ્યો. તે કડીઓ નીચે મુજબ છે:—

“ પ્રભુકે કહિયો આમાર કોટિ નમસ્કાર ।

एइ निवेदन तार चरणे आमार ॥

बाउलके कहियो लोके होइलो आउल ।

बाउलके कहियो हांटे ना विकाय चाउल ॥

बाउलके कहियो काजे नाहिक आउल ।

बाउलके कहियो इहा कहिया छे बाउल ॥ ”

જગદાનંદે પુરી આવીને મહાપ્રભુને ઉપરની પંકિતઓ કહી. તે સાંભળીને તે જરાક હસ્થા અને “જેવી આજ્ઞા” એટલું કહીને આગળ કશુંજ બોલ્યા નહિ. એનો અર્થ કોઈથી સમજાયો નહિ. સ્વરૂપ કાંઈક સમજી ગયા તોપણ તેમણે સ્પષ્ટ ખુલાસો માગ્યો. મહાપ્રભુએ કહ્યું, “આચાર્ય વેદમાં બતાવેલાં દેવતાઓનાં પૂજનનાં વિધિ વિધાનમાં ઘણા પ્રવીણ છે. તેમણે ઉપાસના કરવા માટે કોઈક દેવનું આવાહન પહેલાં કર્યું હશે. પૂજનો વિધિ પૂરો થતા સુધી તેમણે તે દેવને રોકી રાખ્યા હશે અને હવે પૂજન પૂરું થઈ રહ્યું હશે તેથી વિસર્જન કરતા હોવા જોઈએ.” આવા ઉત્તરથી ઉલટો ભકતોનો ગૂંચવાડો વધ્યો. માત્ર એકલા સ્વરૂપના મુખ ઉપર શોકનું વાદળ પથરાઈ ગયું. પણ તે દિવસથી મહાપ્રભુની અવસ્થામાં પરિવર્તન થયું. કૃષ્ણવિરહની જ્વાલા બમણા વેગથી પ્રજ્વળી ઉઠી. રાતદિવસ ઉન્માદચેષ્ટા અને પ્રલાપમાં જ જવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ મથુરા ગયા ત્યારથી રાધાની જે અવસ્થા થઈ હતી તે અવસ્થા મહાપ્રભુની કાયમની બની ગઈ. રામાનંદ અને સ્વરૂપ જાણે તેમની લલિતા અને વિશાખા સખીઓ જ હોય તેમ તેમને ગળે વળગીને મહાપ્રભુ રાધાની માફક કદપાંત કરતા જ રહ્યા. “હું શું કરું અથવા ક્યાં જઉં તો મને કૃષ્ણનો મેળાપ થાય” એજ મર્મ-વિદારક પ્રશ્ન એમના મુખમાંથી વારે વારે નીકળતો. બેઉ જણ તેમને સાંત્વન આપવા સાફ એમના મનના ભાવને પ્રકટ કરતાં પદો ગાતા.

આવી રીતે તેમને સાંત્વન આપીને તેમને સૂવાડયા પછી એક દિવસ રામાનંદ ઘેર ગયા. સ્વરૂપ અને ગોવિંદ ગંભીરાના બારણા આગળ સૂતા. પણ મહાપ્રભુના હૃદયમાં પ્રેમાવેશની ભરતી શમી ન હતી. તેમણે બાંધી ન જતાં ઉઠીને નામસંકીર્તન કરવા માંડ્યું. એમ કરતાં કરતાં કૃષ્ણવિરહની વેદના એટલી તીવ્ર થઈ ગઈ કે તેમણે બીંત સાથે પોતાનું માથું ધસી ધસીને લોહીલુહાણ કરી નાખ્યું પણ

ભાવાવેશને લીધે તેમને તે વખતે કશું લાગ્યું નહિ. પણ જ્યારે તેમના મુખમાંથી “ગો” “ગો” એવો અસ્પૃટ ધ્વનિ નીકળવા લાગ્યો ત્યારે સ્વરૂપ અને ગોવિંદ દીવો સળગાવીને અંદર ગયા અને ખરી વસ્તુસ્થિતિ તેમના જાણવામાં આવી. તે દિવસથી મહાપ્રભુને એક ક્ષણ પણ સૂના મૂકાતા નહિ. ભાગ્યવાન શંકર પંડિત રોજ તેમના ચરણને છાતી સરસા દાખીને સૂઈ રહેતા.

એમ કરતાં કરતાં શારદીય પૂર્ણિમા આવી. મહાપ્રભુ ભકતોની સાથે ચાંદનીમાં ફરવા નીકળ્યા. પુરીમાં તે વખતે ઘણા બગીચા હતા. રાસપંચાધ્યાયીના શ્લોક લખતા લખતા મહાપ્રભુ બધે ફર્યા. કોઇવાર પ્રેમાવેશમાં આવી જઈને નૃત્ય કરતા અથવા ભકતોને ગોળ કુંડાળામાં ઉભા રાખીને રાસલીલાનું અનુકરણ કરતા; કોઇવાર આવેશમાં આવીને ગમે તેમ દોડાદોડ કરતા. તેમ કરતાં તે ગબડી પડતા અથવા તો મૂર્ચ્છિત થઇ જતા. રાસપંચાધ્યાયીનો એક શ્લોક બોલાય એટલે તેનો મર્મ તે સમજાવે. એ પ્રમાણે બધા શ્લોક ઉપર વિવેચન કરીને તેમણે નાના પ્રકારના ભાવનો આસ્વાદ ચાખીને સૌને ચખાડ્યો. તેમની બાર વર્ષની લીલાના એક એક પ્રસંગનું વર્ણન કરવા જતાં એક એક પુસ્તક લખવું પડે અને તેમ કરતાં પણ તેનું સાંગોપાંગ વર્ણન તો થઈ જ ન શકે. તેમના હૃદયમાંથી પ્રેમના અનંત તરંગો ઉત્પન્ન થતા. તેનો મર્મ સમજવાનું મનુષ્યનું શું ગળું? જેમ સમુદ્રના જલને સ્પર્શ કરીને વાયુ તેમાંથી નહાના સરખા જલકણનું જ શોષણ કરી શકે તેમ મનુષ્ય ધણું કરે તો કૃષ્ણપ્રેમની નહાની કણિકાની જ ધારણા કરી શકે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાસલીલાના * જે શ્લોકમાં કૃષ્ણની જલ-કેલિનું વર્ણન છે તે શ્લોક ગવાયો ત્યારે મહાપ્રભુએ †આમટોટામાં રહ્યાં રહ્યાં સમુદ્ર દીઠો. ચડતી ભરતીને લીધે તરંગાયિત થતા સમુદ્ર-

ના ઘેરા ભૂરા જલરાશિ ઉપર જ્યોત્સ્ના ક્રીડા કરી રહી હતી. તેને જોતાં જ મહાપ્રભુને યમુનાનું સ્મરણ થયું, અને એકદમ દોટ મૂકી. તે કયી દિશાએ ગયા તેની ભકતોને ખબર રહી નહિ. મહાપ્રભુએ તો દોડીને સમુદ્રમાં ઝંપલાવ્યું અને પાણીમાં પડતાની સાથે જ મૂર્ચ્છિત થઇ ગયા. સમુદ્રના મોજાની ઉપર સૂકા લાકડાની માફક તેમનું શરીર તરતું તરતું પુરીથી કેટલાક માર્ગલ દૂર આવેલા કોણાર્કના સૂર્યમંદિર તરફ ધસડાઈ ગયું. આ બધો વખત તે પોતે તો યમુનામાં કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે કરેલી જલક્રીડાના સ્મરણમાં જ ડૂબી ગયા હતા. ભકતો મહાપ્રભુને ન દેખતાં ભારે ગભરાટમાં પડી ગયા. તેમની ન્હાની ટોળાઓ તેમની શોધમાં ચારે દિશાએ દોડી ગઇ. એક ગઈ જગન્નાથ મંદિર તરફ. બીજી ગઇ નરેન્દ્ર સરોવર તરફ. શોધ કરતાં કરતાં સવાર થવા આવી પણ મહાપ્રભુની ભાળ લાગી નહિ. સૌના મનમાં દુઃખદાયક અમંગલ શંકાનો ઉદ્ભવ થયો.

સ્વરૂપ કેટલાક ભકતોની સાથે પૂર્વ દિશા તરફના સમુદ્ર કિનારે ગયા હતા. રસ્તામાં ખાંધે જળ નાખીને તેમના બણી આવતા એક માછી તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. તે “હરિ ! હરિ !” એવું બોલે અને ગાંડાની માફક નાચે. સ્વરૂપે તેને પૂછ્યું કે તેં રસ્તે કાંઈને જોયા ? અને ભાઈ ! તને આ થયું છે શું ? માછી બોલ્યો, “મેં માણસને તો દીઠો નથી. પણ એક મૂડકું મારી જળમાં ભરાઈને ખેંચાઇ આવ્યું. હું તો તેને જોતાં જ ખંડી ગયો. તેને જળમાંથી કહાડવા જતાં તેને મારાથી અડકી જવાયું. એટલે તો તે ભૂત મારા શરીરમાં પેડું અને તેને લીધે હું હસું છું નાચું છું અને આવો ખંડાવરો બની ગયો છું. જોતા વારને જ શરીરમાં પેશી જાય એવો તે કોણ હશે ? કોઇ અક્ષરાક્ષસ હશે કે પિશાચ ? પાંચ સાત હાથ લાંબો તો તેનો દેહ ! તેના સાંધે સાંધા છૂટા પડી ગયા છે અને ચામડી લખડી ગઈ છે. આંખોના ડોળા ઊંચા ચડી ગયા

છે. કોઇ કોઇ વાર મ્હોંમાંથી “જો” “જો” એવો અવાજ કરે છે અને પાછો ટાઢોટપ થઇ જાય છે. અરે ! મહારાજ ! હું ગરીબ માણસ મરી જઇશ તો મારાં બૈરી છોકરાં રવડી જશે.”

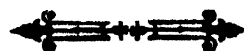
મહાપ્રભુના સ્વભાવથી અતિ પરિચિત સ્વરૂપને આ માછીના વર્ણનમાંથી પોતાના હૃદયેશ્વરને પાછા મેળવવાની આવી મળી ગઇ. તેને તેમણે પોતાની સાથે લીધો અને જ્યાં મહાપ્રભુ પડ્યા હતા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. જોયું તો માછીએ વર્ણવી તેવીજ તેમની હાલત હતી. રેતી ઉપર બહિર્વાસ પાથરીને તેમને સૂવડાયા અને હમેશની માફક નામસંકીર્તન કરવા માંડ્યું. થોડીવારે મહાપ્રભુની કર્ણેન્દ્રિયની અંદર તેનો અવાજ ગયો એટલે તે શુદ્ધિમાં આવી ગયા, અને પોતે ભાવમગ્ન દશામાં દીઠેલી કૃષ્ણની જલકીડાનું વર્ણન કરવા માંડી ગયા.

ભગવાનનું પ્રેમદ્વારા ભજન કરવાનું રહસ્ય જે શુકદેવે ભાગવતમાં ભરી રાખ્યું હતું, જેને જયદેવ, વિદ્યાપતિ અને ચંડીદાસે તેમનાં લલિત કાવ્યો દ્વારા જનતાની આગળ ધરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પ્રેમધર્મના એકેએક ભેદ પ્રભેદ પોતાના નિત્યના આચરણ દ્વારા લોક કલ્યાણાર્થે પ્રકટ કર્યા પછી મહાપ્રભુએ પોતાની માનવલીલા કેવે પ્રકારે સંકેલી લીધી તે વિષે તેમના ચરિત્રલેખકે કશી જ નોંધ કરી ગયા નથી; તેથી આપણે પણ મહાપ્રભુનું પુણ્ય સ્મરણ હૃદયમાં ધારણ કરીને તેમની જીવનકથાની સમાપ્તિ કરીએ.

ઉપસંહાર

ચૈતન્યચરિતામૃતના કર્તા કૃષ્ણદાસ કેવિરાજના શબ્દો વડે આ પુસ્તકનો આરંભ કર્યો હતો અને તેમના જ શબ્દો વડે હવે તેનો ઉપસંહાર કરીએ:—

“આકાશ અનંત છે અને તેમાં પક્ષીઓ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર જાયે ઉડી શકે છે. તેવી જ રીતે મહાપ્રભુની લીલા અનંત છે. તેનો પાર પામવા મનુષ્ય અશક્ત છે. સમુદ્રના જળના એક કણને જ જાણે મેં સ્પર્શ કર્યો હોય તેમ મારી ખુદ્ધિ પ્રમાણે મેં તેમની લીલાનું વર્ણન કર્યું છે. મારું શરીર તો કાષ્ટની પુતળી સમાન છે. તેથી હું લખું છું એવું અભિમાન કરી શકું નહિ. વળી હું વૃદ્ધ થયો છું. આંખે કાચું થયું છે. કાન પણ ગયા છે. લખતાં હાથ ધ્રુજે છે અને ખુદ્ધિ સ્થિર નથી રહેતી. તો પણ હું આટલું લખી શક્યો છું તેનું કારણ એ જ છે કે ગોવિન્દજી, ચૈતન્યદેવ, નિત્યાનંદ, અદ્વૈતાચાર્ય, વૈષ્ણવ સંતો તથા સ્વરૂપ, રૂપ, સનાતન, રઘુનાથદાસ, જીવ ગોસ્વામી વગેરે એ મારી ઉપર કૃપા કરી અને મદનગોપાલજીએ મને લખવાની આજ્ઞા કરી તેથી તેમની શક્તિ વડે જ લખી શક્યો છું. મારે આ વાત કહેવી તો ન જોઈએ પણ હું ન કહું તો કૃત્તન કહેવાઈ. ભગવાનની અને મહાપુરુષોની કૃપાના બળ વડે જ તેમનું લખાવેલું હું યંત્રની માફક લખી રહ્યો છું એમ હું કહું છું તેથી કોઈ મને દંભી ન ગણે. મારા વાચકોની ચરણ-રજને વંદન કરીને મારાથી જે લખી શકાયું તે મેં લખ્યું છે. હું ફરીથી મારા સૌ વાચકોને વંદન કરું છું. તેમની કૃપાને હું મહા શુભદાયક માનું છું. ચૈતન્ય ચરિતામૃતના વાચકોના ચરણોદકનું હું પાન કરું. તેમની ચરણરજ મારે માથે લગાડું અને તેઓ આ અમૃતપાન કરીને સુખી થાય તો હું મારો શ્રમ સફળ માનું.”

કાલાનુક્રમણિકા

ચૈતન્યદેવ. ઇ. સ. ૧૪૮૬-૧૫૩૩. શકે ૧૪૦૭-૧૪૫૫.

જન્મ. ઇ. સ. ૧૪૮૬

વિદ્યાભ્યાસ અને વિદ્યાવિલાસ. ઇ. સ. ૧૫૦૯ સુધી.

ગયાની યાત્રા ઇ. સ. ૧૫૦૯.

નવદ્વીપમાં ભક્તિનો પ્રચાર. ઇ. સ. ૧૫૦૯-૧૫૧૦.

સંન્યાસદીક્ષા. ઇ. સ. ૧૫૧૦.

દક્ષિણભારતનો પ્રવાસ ઇ. સ. ૧૫૧૦-૧૫૧૨.

અંગાળામાં પ્રવાસ. ઇ. સ. ૧૫૧૫.

વૃન્દાવન યાત્રા ઇ. સ. ૧૫૧૬.

ગંજીરામાં રાધાભાવનું દર્શન ઇ. સ. ૧૫૨૨-૧૫૩૩.

પારિભાષિક શબ્દો.

અનુરાગ, જેના વડે પ્રેમપાત્રમાં નવા નવા માધુર્યનો અનુભવ થાય છે એવું પ્રેમનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ.

અનુભાવ, જેના વડે ભક્તની આંતરિક ઉર્મિઓ વ્યક્ત થઈ શકે તે, જેમકે નૃત્ય, હાસ્ય, ઈત્યાદિ.

અન્વય, જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં અગ્નિ છે એટલે એક વસ્તુ હોય ત્યાં બીજી હોવી જોઈએ એવી દલીલ.

અભિધેય, જેના વડે પ્રાપ્ત કરવાના પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તે અર્થાત્ ભક્તિ.

આહ્વાદિની, કૃષ્ણનું પ્રેમતત્ત્વ જેના વડે તે આનંદ ભોગવે છે અને ભક્તોને આનંદ આપે છે.

કરુણાપાટવ, ઇન્દ્રિયોની સાચું જ્ઞાન આપવાની શક્તિનો અભાવ.

કારુણ્યવારિ, હિરણ્યગર્ભનો પ્રસ્વેદ જેમાં જગતનાં મૂળભૂત તત્ત્વો બીજ રૂપે રહેલાં છે.

તટસ્થશક્તિ, કૃષ્ણની ચિત્શક્તિ અને માયાશક્તિની વચ્ચેની શક્તિ અર્થાત્ જીવ.

પરબોમ અપ્રાપ્તિયુક્ત પ્રદેશ જેમાં વૈકુંઠ, બ્રહ્મલોક વગેરે આવેલાં છે.

પૂર્વરાગ, નાયક નાયિકાના સમાગમ અગાઉ માત્ર દર્શન અને શ્રવણ વડે તેમની પરસ્પર રતિ, વિભાવ વગેરેથી સંમિશ્રિત થઈને, આસ્વાદ્યમય બને છે તે. જુઓ વિભાવ.

પ્રમાદ, કર્તવ્યનું જ્ઞાન હોવા છતાં તેનો અમલ કરવામાં શિથિલતા.

પ્રયોજન, પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ, પ્રેમ.

પ્રવાસ, નાયક નાયિકા એક બીજાથી ઘણું દૂર હોય એવી સ્થિતિ. પ્રેમવૈચિત્ય, પ્રેમના ઉત્કર્ષને લીધે પ્રિયવ્યક્તિના દૃઢ આલિંગન

વખતે પણ તેના વિયોગની કલ્પનાથી બેઠિમાંથી ગમે તેને વિરહભયથી પીડાનો અનુભવ થાય તે અવસ્થા.

બ્રમ, બૂથ, દષ્ટાંત તરીકે દોરડાને ઠેકાણે સર્પ જોવો તે.

ભાવ, કૃષ્ણપ્રેમને લીધે થતી વિશિષ્ટ અવસ્થા. સાંસારિક પ્રેમ એ મનનો વિષય છે. કૃષ્ણપ્રેમ મનથી અને સત્ત્વ આદિ ગુણોથી પણ પર છે.

ભેદાભેદ- જીવ અને કૃષ્ણ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ એક હોવા છતાં રસા-
સંબંધ સ્વાદનને માટે તેઓ એક બીજાથી જુદા રહે એવો સંબંધ.

મહાભાવ, ભાવની સર્વોચ્ચ પરિણતિ. જીઓ ભાવ.

માન, એક બીજા તરફ અનુરક્ત હોય એવાં નાયક નાયિકાનાં ઇચ્છિત આલિંગનાદિમાં રીસ ઇત્યાદિથી જે વિધ્ન ઉત્પન્ન કરે છે તે.

રતિ, પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે અથવા નવધા ભક્તિને પરિ-
ણામે પ્રીતિથી પ્રેરાઈને શ્રી કૃષ્ણ સાથે મનનું જોડાઈ જવું.

રસરાજ- રસરાજ એટલે કૃષ્ણ અને મહાભાવ એટલે રાધા. કૃષ્ણને
મહાભાવ, વીંટળાએલી રાધાનું કૃષ્ણની સાથે એવું એકીકરણ કે એમાં
કૃષ્ણ કોણ અને રાધા કોણ તે પારખી શકાય જ નહિ.

રાગ, પ્રેમનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જેના વડે પ્રેમીને પોતાના પ્રેમ-
પાત્રની ખાતર કષ્ટ સહન કરવામાં ખૂબ આનંદ થાય.

વિદગ્ધ, રસિક, ચતુર અને દક્ષ નાયક.

વિપ્રલિપ્સા, શુદ્ધિની વિકૃતિ.

વિભાવ, રતિના આસ્વાદનનું એક કારણ.

વિરજ, પ્રાપ્ત્યિક સૃષ્ટિ અને પરવ્યોમની વચ્ચે આવેલી કારણ-
વારિથી ભરેલી નદી. જીઓ પરવ્યોમ અને કારણવારિ.

વ્યભિચારી- વચન, કટાક્ષ ઇત્યાદિ વડે જણાઇ આવતી પ્રેમની ભાવ, લાગણી.

વ્યતિરેક, જ્યાં વાદળાં નથી ત્યાં વૃષ્ટિ નથી એવી રીતે એક વસ્તુ ન હોય ત્યાં બીજી વસ્તુ પણ ન હોય એવી દલીલ.

વૃત્તિ, શબ્દના અર્થ કરવાના પ્રકાર.

સાધન ભક્તિ શ્રવણ, કીર્તન ઇત્યાદિ જેનાં અંગ છે એવી સામાન્ય રીતે જોવામાં આવતી ભક્તિ.

સંબંધ, જીવનો જેની સાથે નહિ છૂટી શકે એવો સંબંધ છે તે, કૃષ્ણ. સ્થાયીભાવ, ભક્તની કૃષ્ણ પ્રત્યેની રતિ જે દાસ્ય, સખ્ય ઇત્યાદિ પાંચ રૂપે કાયમ રહે છે તે.

સાત્વિક- અશ્રુ, સ્વેદ, કંપ, પુલક, સ્વરભંગ, વૈવર્ય, સ્તંભ વિકાર, અને મૂર્છા.

સાત્વત, વૈષ્ણવોનું એક પ્રાચીન નામ.

સાધન, જેના વડે કૃષ્ણપ્રેમની પ્રાપ્તિ થાય તે.

સાધ્ય, જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે.

સ્નેહ, પ્રેમનું ધનીભૂત સ્વરૂપ જે હૃદયને કોમળ બનાવે છે.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૮	વઘા	વિઘા
૮	૭	સાનાં	સૌનાં
૧૬	૪	સમાકાલીન	સમકાલીન
૩૨	૨૬	ચાલી	ચાલુ
૫૦	૧૫	કૂમળી	કૂમળી
૯૩	૧૭	નમ્ર	નમ્ર
૧૪૯	૫	અસંકાય	અસંકેચ
૧૫૩	૯	ઉતાળળો	ઉતાવળો
૧૫૭	૫	સૃષ્ટિની	સૃષ્ટિની
„	૧૧	વિરાજ	વિરજ
„	૧૬	ચિત્શક્તિનો	ચિત્શક્તિનો
„	„	ધામથી	ધામની
„	૧૯	પણે	પણુ
„	૨૧	સૃષ્ટિ કરવાતું	સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાતું

